

NR 4 2011

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

JUBILEUMSNUMMER

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Gert Jeppsson: Ale 50 år	1
Edmund Gabrielsson: Ola Månsson-affären	
Några anteckningar till en bondeledares fall	6
Lars Larsson och Leif Brost: Uppspolad förntid	
Strandfynd av människor och deras redskap på Måkläppen	25
Lars Jönsson och Torbjörn Brorsson: Vä under vikingatid och tidig medeltid	32
Anna Maria Göransson: Gert van Groningen	
Danmarks förste store stenmästare under renässansen	53
Jens Lerbom: Från Halland till Själland – några funderingar kring en förteckning över in- och utresande i Helsingborg 1693	74
Katarina Olsson: Längs Lyckebyån i östra Blekinge under olika epoker	79
Mats Pettersson: Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut	98

Detta nummer av Ale utges med stöd av Vetenskapsrådet och
Kungl. Patriotiska Sällskapet

Ale 50 år

Av Gert Jeppsson

Redaktör för Ale, Lund

För femtio år sedan utkom under hösten 1961 det första numret av *Ale*. Endast ett häfte hanns med detta år. Eftersom få av dagens Ale-läsare var med vid starten, kan det finnas skäl att i detta jubileumsnummer något blicka tillbaka på det gångna halvsekle och – till att börja med – rekapitulera upptakten.

Den år 1961 återuppväckta föreningen De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening kom att ledas av kyrkohistorikern, professor Sven Kjällerström med arkeologiprofessorn Holger Arbman som vice ordförande. Familjekontinuiteten bakåt till Weibullsläkten och med Ales föregångare stod sekreteraren, dåvarande docenten Jörgen Weibull för. Föreningens första styrelse såg i sin helhet ut som följer. (Texten är direkt inscannad från pärmens insida i Ale 1961:1)

Föreningens styrelse 1961—62

Professor Sven Kjällerström, Lund, ordf., professor Holger Arbman, Lund, v. ordf., docent Jörgen Weibull, Lund, sekr., docent Erik Cinthio, Lund, v. sekr., intendent Bengt-Arne Persson, Varberg, kassör samt lektor Hilbert Andersson, Ystad, professor Sture Bolin, Lund, docent Bertil Ejder, Lund, redaktör Axel Fjellander, Malmö, museiintendent Lars-Göran Kindström, Hälsingborg, rektor Salomon Kraft, Malmö, museiintendent Harald Lindal, Trelleborg, docent Gösta Lindeberg, Lund, landsantikv. Sven E. Noreen, Kristianstad, stationsm. Sven Nöjd, Örkelljunga, docent Birgitta Odén-Dunér, Lund, disponent Birger Persson, Ystad, riksdagsman Per Edvin Sköld, N. Rörum, kyrkoherde Gunnar Wallin, Skurup, museiintendent Gustaf Åberg, Simrishamn.

Tidskriften Ales efternamn var då *Historisk tidskrift för Skåneland*, idag som bekant lätt retuscherat till Skåne, Halland och Blekinge i stället för Skåneland. Förste redaktör för Ale – namnet skrevs 1961 *ale* – blev landsantikvarie Sven Noreen, Kristianstad. Då som nu fanns fyra personer till redaktörens hjälp, en redaktionskommitté bestående av docent Erik Cinthio, Lund, fil.lic. Sven Körner, Lund, docent Birgitta Oden-Dunér, Lund och intendent Gustaf Åberg, Simrishamn.

Årsavgiften för föreningens medlemmar fastställdes till 10 kronor, vilket kan jämföras med dagens 200 kronor.

Ale hade fram till 1996 en vinjettbild på omslagets framsida. I det första numret hade Bengt Salomonsson tecknat en historisk karta över Åhus på 1650-talet, med den berömde kartografen Johannes Mejers karta som underlag. Omslaget i övrigt hade komponerats av Harry Kumlin. Den nuvarande typografiska layouten på tidskriftens framsida med den återkommande F-runan har konstnären Fredrik Reuterswärd skapat.

Nummer 1 av Ale innehöll elva artiklar fördelade på 44 sidor. Ämnesrubrikerna framgår av nedanstående inscannade text.

INNEHÅLL

Tidskriften ALE. En presentation	1
Gustaf Åberg: Varför Ale?	3
Carin Bunte & Sven E. Noreen: Åhus medeltida stadsmur	7
Bengt Salomonsson: Den första skånska renjägarboplatsen	17
Märta Strömberg: Österlensk fornbygd	20
Bertil Ejder: Lunds stifts landebok	26
Sture M. Waller: Rutger Macklean	33
Gustaf Trotzig: Macklean och mackelera	36
Berta Stjernquist: Efterlysning av offerkällor	39
Aktuellt om antikvariskt	41
Skånelitteratur	43

Redan från början visade Ale upp en stor bredd i ämnesutbudet, något som kan sägas ha varit ett signum genom åren. Termen historia har tjänat som ett paraplybegrepp med många olika underavdelningar. Därtill kommer att många uppsatser genom åren haft ett internationellt perspektiv involverat i den lokala och regionala historien. Inte minst har det nuvarande Danmark speglats i ämnen som berört landskapens danska tid. Detta har bl a skett när danska historiker fört pennan i Ale.

Historiken kring såväl Ales tillkomst 1961 som dess rötter tillbaka till 1860-talet och över den högt kvalificerade produktionen i *Historisk tidskrift för Skåneland 1901–1921* tror jag väl belyses genom den allra första artikeln i Ale (1961:1). Den är skriven av redaktören Sven E. Noreen, bär titeln *Tidskriften Ale. En presentation* och följer in extenso på sid. 4–5.

Vad som inte framgår av Noreens presentation är den roll som dåvarande docenten i historia Jörgen Weibull spelade vid tidskriften Ales tillblivelse. Professor Birgitta Odén, själv medlem av den första redaktionskommittén 1961, skriver explicit i sin in memoriam-teckning över Jörgen Weibull 1999 (Ale 1999:1): »Det var Jörgen Weibull som 1961 väckte föreningen ur dess törnrosasömn och därmed instiftade tidskriften Ale, *Historisk tidskrift för Skåneland*». Hans insats belönades också med det hitintills enda hedersledamotskapet i föreningen. Den

som mera i detalj vill studera föreningens historia och betydelsefulla äldre vetenskapliga publikation anbefalles varmt att läsa Jörgen Weibulls tryckta årsmötesföredrag, hållet vid föreningens 100-årsjubileum i maj 1966 (Ale 1966:2). Där ger han en utförlig översikt alltifrån sin farfars, professor Martin Weibulls, initiativtagande till föreningen 1866 fram till Ale 1966. En bibliografisk förteckning över den äldre utgivningen finns tryckt i registernumret Ale 2002:4.

Avslutningsvis vill jag redovisa några fakta kring Ale, uppställda i punktform

- Ale utgavs med tre häften per år tom 1976. Sedan 1977 utkommer fyra häften årligen. Anledningen till ändringen var det faktum att det krävs minimum fyra häften per år för att få räknas som periodisk tidskrift och därmed vara kvalificerad att eventuellt erhålla stöd från Vetenskapsrådet.
- År 1990 inträdde Landsarkivet i Lund som medutgivare. Där har Ale numera också tillgång till redaktionella faciliteter.
- Inkluderat detta jubileumsnummer har Ale hitintills utkommit med 186 häften. Därav har flera varit tematiska. Innehållet har gjorts sökbart och lättillgängligt i fyra registernummer. Det senaste är Ale 2011:3.
- Det totala antalet artiklar som publicerats fram till idag är imponerande 768. Sedan 2009 avslutas artiklarna med en summary.
- Redan några år efter starten 1961 var antalet medlemmar uppe i nästan 700 och däromkring har medlemstalet mestadels pendlat, så även idag.
- Sidantalet i varje häfte stannar numera vid 32, beroende på rådande portogränser vid distributionen och föreningens begränsade ekonomi. Ibland innehåller ett nummer 36 eller 40 sidor, men då har papperskvaliten måst nedgraderas, för att maxvikten inte skall överstridas.
- Ale tryckes i 900 och ibland 1000 exemplar. Utöver distributionen till medlemmarna skickas ett betydande antal friexemplar ut till vetenskapliga bibliotek, arkiv och muséer.
- Ale når även utanför landets gränser. Ett sjuttioal utrikesförsändelser går ut med varje nytt nummer till för närvarande nio länder. Självklart är de flesta av dessa adresserade till Danmark. Ett tjugofemtal större bibliotek och arkiv i Europa får Ale.
- Vad gäller ekonomin kan nämnas att tidskriften varje år erhåller avkastningen från Skånska fonden, som Lunds universitet förvaltar. Likaså inflyter nästan årligen bidrag från Vetenskapsrådet, som via utvärdering av oberoende forskare också kontrollerar att Ale håller förväntad vetenskaplig nivå. Tämigen ofta har även Kockska stiftelsen och Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen visat generositet mot Ale.

Det ovan nämnda föredraget av Jörgen Weibull 1966 har en visionär avslutning, i det att föredragshållaren för tanken framåt mot De Skånska Landskapens historiska och arkeologiska förenings 200-årsjubileum år 2066. Dessförinnan infaller emellertid ett annat jubileum – Ales 100-årsjubileum 2061!

Tidskriften Ale

En presentation

De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening har ett traditionsrikt förflutet. När den för snart 100 år sedan bildades, år 1865, under namnet Föreningen för Skånes fornminnen och historia (Skånska Fornminnesföreningen), var det som en fortsättning på Sällskapet för Skånes historia och beskrifning, stiftat redan 1844. — Den nu klassiska "Samlingar till Skånes historia fornkunskap och beskrifning" började utkomma 1868 som föreningens medlemsskrift under redaktion av Martin Weibull, och sonen Lauritz fortsatte verket med den lika namnkunniga serien "Historisk Tidskrift för Skåneland", 1901—1921. I dessa skrifter publicerades en rad grundläggande bidrag till de skånska landskapens historia. Påfallande var den starka anknytningen till arkeologiska och antikvariska problem.

Av de äldsta årsberättelserna framgår att föreningen ursprungligen hade ett bestämt praktiskt syfte; den fungerade i viss mån som en kulturminnesvårdande institution. Man sökte vårda och skydda fornlämningar och tog initiativ till undersökningar och utgrävningar. — Så småningom övertogs dessa uppgifter av statliga myndigheter och

särskilda institutioner, och den gamla föreningen förde en allt mer tynande tillvaro, särskilt sedan dess tidskrift upphört.

När föreningen i år åter väckts till liv har det för initiativtagarna varit i förvissningen — eller skall vi säga — förhoppningen att det hos både forskare och lekmän alltså finns ett intresse och ett behov av en historisk-arkeologisk förening för Skåneland.

Främst på föreningens program står, idag som 1868, att utge en tidskrift. När första numret nu föreligger krävs kanske en programförklaring.

Först då något om namnet. ALE återfinnes i benämningen på Skånes kanske skönaste och märkvärdigaste fornlämning, skeppssättningen Ales stenar vid Kåseberga. Kung Ale är en myt för vars invecklade genesis redogöres på annat håll i detta häfte. Som titel på tidskriftens omslag skall ALE tjäna som symbol för skånsk historia och kultur och, hoppas vi, ge rika associationer till det historiskt-antikvariska fältet. Men det gamla namnet "Historisk Tidskrift för Skåneland" står alltså kvar, och den programförklaring som angavs för snart hundra år sedan gäller också idag: "att bilda en före-

ningspunkt för samtida litterära sträffanden till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning”.

Om tidskriftens kommande innehåll skall här inte mycket ordas; det är bäst att icke sia. Blott några riktlinjer kan anges.

Publikationens främsta uppgift är att presentera nya och aktuella forskningar och fynd rörande de skånska landskapens historia. Intresseområdet omfattar alltså i överensstämmelse med föreningens traditioner, de gamla danska landskapen Skåne, Halland och Blekinge. Tanken är kanske främst att möta ett behov från skolfolk som efterlyser aktuellt stoff för undervisningen i hem-

bygdens historia och från den s. k. intresserade allmänheten, som inte har facklitteraturen lättillgänglig. — Men tidskriftens uppgift är inte enbart pedagogisk. Värdefullt vore om man med den också kunde utfylla en lucka mellan dansk och svensk forskning genom att presentera sådant material till Skånelands historia, som ligger utanför de, traditionellt sett rikshistoriska intresseområdena. Slutligen kan ALE bli en mötesplats mellan historiker, arkeologer och övriga kulturhistoriker, vilka här från sina olika utgångspunkter kan angripa ett och samma problem till en ny och bättre belysning.

Sven E. Noreen

Ola Månsson-affären

Några anteckningar kring en bondeledares fall

Av Edmund Gabrielsson

f.d. generaldirektör, Stockholm

Smedstorp någon gång under året 1933. Jag tror att jag som tvååring satt på min fars arm när han vid en gård i Gårdlösa var med och tog emot en man som skulle bli en av nittonhundratalets mest kända personer på den internationella scenen. Mannen var Charles Lindbergh. Gården som han besökte hade tillhört hans farfar Ola Månsson, en av de mest betydande bondeledarna under 1800-talets mitt. En rättsprocess mot honom tvingade bort honom från svensk politik. Omständigheterna och »skandalen» kring Ola Månsson och hans fall kommer jag att beskriva i denna uppsats.

Ola Månsson

Från Smedstorp till Minnesota

Om Charles Lindbergh har flera böcker skrivits och han har själv också berättat om sin fantastiska flygning ensam i planet St Louis från USA till Paris. Som jag ser det skulle en bok med mycket goda skäl kunnat skrivas om Ola Månssons minst lika fantastiska liv; från livet i hembyn Gårdlösa, åren i bondeståndet i mitten av 1800-talet, vilka av allt att döma skulle gjort honom till talman vid riksdagen 1859, flykten till USA 1859 – från en hotande förnedring som politiker – tillsammans med sin unga älskarinna samt till uppbyggandet av en ny tillvaro i skogarna norr om Chicago.

Ola Månsson var en på många sätt fantastisk man. Men låt mig säga att ännu på 1940-talet var det relativt sällsynt att alla begåvningar från landsorten fick sin rättmätiga chans att göra en klassliknande resa. Själv hade jag i min folkskoleklass åtskilliga kamrater som hade bättre personliga förutsättningar än jag. Dock var jag den ende som fick avlägga studentexamen och då tack vare min far som utbildats till folkskollärare i

Lund. Sedan avgjorde slumpen livsödet, juristexamen, utbildning till domare och därefter arton år i finans- och ekonomidepartementena. Jag har arbetat som rättschef och kanslichef åt bl.a. Gunnar Sträng och Gösta Bohman. Ola Månssons bana slår det mesta. Han var en bonddräng som helt saknade boklig bildning. Med stor och blixtrande begåvning och av egen kraft bildade han sig och slog sig fram och uppåt och mot alla odds nästan nådde en av de högsta politiska positionerna i landet. Onekligen en minst sagt strålande prestation i 1800-talets Sverige.

Några grundfakta. Ola Månsson föddes den 12 maj 1808 i Smedstorp, ett samhälle som kan sägas ligga i mittpunkten av Österlen. Fadern, som var skräddare, dog när Ola Månsson var fem år gammal. Han gifte sig 1833 med Ingar Jönsdotter från Onslunda, en by ungefär en mil från Smedstorp. Han arbetade som dräng och blev bonde genom köp av en gård i Gårdlösa någon kilometer från Smedstorps samhälle. Tio barn föddes i äktenskapet. Ola Månsson tog aktivt del i samhällsstyret och blev bl.a. ordförande i sockennämnden och nämndeman och var

också kyrkvärd. Han blev en kraftfull och ledande man i Smedstorp och dess närmaste omgivning. Hans insatser uppmärksammades och som 39-åring blev han 1847 – av Ljunits och Herrestads härader samt Järrestads och Ingelstads härader – vald till ledamot i bondeståndet. Han omvaldes till riksdagarna 50/51, 53/54 och 56/58.

En kort presentation av Ola Månssons tid i riksdagen kan se ut så här. Under sin första tid i riksdagen tillhörde Ola Månsson ett fåtal frisinnade inom bondeståndet. Detta märks på hans aktiviteter i ståndet. Han tillhörde dem som kämpade för en vidgad näringsfrihet. Han talade också för ökade rättigheter för judar och för en mer liberal utlänningslagstiftning och han förordade jorddelning som en metod att lösa de fattigas problem. Han blev en stor järnvägsentusiast och såg de fördelar som följde med ett utbyggt järnvägsnät. Sverker Oredsson har i sin bok »Järnvägarna och det allmänna» utförligt skildrat samhällets ansträngningar och strider när det gällde sträckningarna och finansieringen av järnvägslinjerna. Ola Månsson nämns i flera sammanhang. Han stödde regeringens program bl.a. i den ganska stora frågan att stamlinjen skulle gå söder om Mälaren och inte som de politiska motståndarna och Aftonbladet förfäktade norr om Mälaren. Ola Månsson har betecknats som en spendersam person och vid ett tillfälle då de fyra stånden hade gemensamma överläggningar bjöd han stora delar av bondeståndet på en krogställning. Han angreps av Aftonbladet för detta med följd att Ola Månsson startade en tryckfrihetsprocess som dock vanns av Aftonbladet. Han har betecknats som huvudman för det s.k. »kotteriet» som under hans sista riksdag energiskt stödde regeringen. Ett rykte som spreds var att hovet och kronprinsen – senare Karl XV – skulle ha stöttat den kanske ibland överdådiga traktering som förekom.

Ola Månsson blev efter hand en allt starkare politiker och kan under sin sista riksdag betecknas som den mest inflytelserike inom bondeståndet. Om man granskar riksdagsprotokollen går det att se att Ola Månsson står för flera hundra yttranden under sina två sista riksdagsperioder. För riksdagen 1856 – 58 har han antecknats för ett tiotal uppdrag: ordningsman inom ståndet, ordförande i ståndets hälsningsdeputation, ledamot i statsutskottet, revisor av ståndets kassa, elektors-suppleant för val av justitieombudsmannens efterträdare, ledamot i förstärkta konstitutionsutskottet, ordförande i ståndets avskedsdeputation m.fl. Men det skall också sägas att Ola Månsson även tycks ha varit kulturellt intresserad. I vart fall framgår det av en tidningsnotis att han tillsammans med August Blanche deltog i ett samkväm med den framstående målaren Marcus Larsson. Det är denne konstnärs typiska och berömda sjöoväderstavla som lundastudenterna än idag kan beskåda vid besök på Akademiska föreningen.

Han fick även extrauppdraget att ingå som direktör vid riksbankens lånekontor i Malmö. Hösten 1858 blev han indragen i en rättsprocess i det han påstods på ett för en direktör icke tillåtet sätt ha medverkat vid ett antal bönders ansökningar om lån från lånekontoret. Det utvecklades till en stor skandal med braskande uppmärksamhet i tidningarna. Det blev den stora Ola Månsson-affären, där han av mycket att döma nästan vid målnöret stoppades från att bli talman i bondeståndet. En process startade, där justitieombudsmannen åtalade Ola Månsson vid Svea Hovrätt, som dock ansåg att den åberopade ansvarsbestämmelsen inte var tillämplig och därför friade honom från yrkad påföljd att mista medborgerligt förtroende. Efter överklagande fällde dock Högsta domstolen honom i juni 1859 till ansvar. Men vid den tidpunkten hade Ola Månsson redan lämnat

Riksdagsman Ola Månsson. Okänd konstnär.

landet. I Smedstorp blev hans hustru kvar på gården. Hon dog några år senare.

Tillsammans med sin älskarinna, den nittonåriga Louise Carline, som Ola Månsson träffat under sina arbetsperioder i Malmö men som han förmått att flytta till Stockholm, lämnade Ola Månsson landet kort tid innan domen kom. Han hade uppenbarligen förberett sig för landsflykten, eftersom han under våren 1859 tagit lektioner i engelska och även skaffat sig pass. Med sig hade paret sin gemensamma son som hon fött i Stockholm tidigt på våren 1858. Landsflykten gick via England och Canada till USA där familjen slog sig ned i Minnesota. Pojken blev jurist, politiker och kongressman och fader till Charles Lindbergh. Allt om flygaren är en särskild historia som redan beskrivits i böcker, av mästervyngaren själv och andra författare. Ola Månsson själv tog sig i USA namnet August Lindbergh. Inom parentes sagt var namnet Lindbergh förmodligen kopplat till samma ursprung som rörde Smedstorps och Österlens välkände bygdemålare Frans Lindberg, som jag på trettio-

och fyrtiotalen flera gånger hörde för min fader berätta om det gamla Smedstorp och Gårdlösa, sådant det var på Ola Månssons tid.

Ola Månsson som riksdagsman

Samuel Ödman var ledamot av bondeståndet 1856–58 och han har i sina memoarer ganska tydligt beskrivit hur man enligt hans mening skulle uppfatta Ola Månsson. Ödman, som av allt att döma inte var en av Ola Månssons vänner, ser två sidor av honom, som riksdagsman och som debattör. Han var skarp-sinnig och slug och visste hur han skulle ställa sig för att vinna det stora inflytande han onekligen besatt. Som talare »spelade han en säregen roll. Han kunde vara grof, ja rent av burlesk då han gick anfallsvis till väga och med sin skorrande skånska tilldrog sig allmän uppmärksamhet». Ödman slår fast att Ola Månsson obestriddligen var en man av stor förmåga. Å andra sidan menar han att Ola Månsson samtidigt var behärskad av en så tygellös egoism att den fördunklade hans bättre egenskaper. Beträffande talekonsten ansåg Ödman att Ola Månsson var stark i repliken och förstod i grunden konsten att ända till spänning fängsla sitt auditorium och hålla det vaket ända till slutet.

Ola Månsson hade säkerligen förhoppningar att efter riksdagsvalet hösten 1859 bli utsedd av kungen till talman i bondeståndet. Regeringens förtroende för Ola Månsson kan sägas ha kommit till uttryck i att han utsågs till ledamot i den kommitté som utsetts 1858 med uppgift att granska statsförvaltningen. Ola Månsson är en mytomspunnen man och många frågor kan ställas om hans leverne. Helt klart är att han som person och som politiker skaffade sig många fiender.

Under hösten 1858 startade det drama som slutade med Ola Månssons landsflykt i juni 1859. Men vad var det som egentligen hade

hant? En uppfattning säger att Ola Månsson blev utsatt för en oförrätt, iscensatt av hans politiska fiender. Charles Lindbergh skriver i sina memoarer, sammanställda efter hans död, att Ola Månsson hade varit en mycket inflytelserik man i Sverige, en av riksdagens främste och en nära vän till kungen. En kombination av politiska intriger och finansiella svårigheter tvingade honom att emigrera. Detta var en upprepning av vad han redan tidigare sagt i sin bok om flygningen över Atlanten, *The spirit of St Louis*. A. Scott Berg säger i sin biografi *Lindbergh* (s.11) att Ola Månsson var i kronprinsens ficka och att kronprinsen sades ha köpt Ola Månssons stöd i många nyckelvoteringar. Genom att använda uppgifter från en av Ola Månssons fiender sägs justitieombudsmannen ha åtalat honom för försnillning (»embezzlement»). En annan uppfattning som fanns i många tidningar var att processen var berättigad och att Ola Månsson rimligen borde ha förstått att hans agerande var regelvidrigt och därmed otillåtet. Andreas Tjerneld menar i *Svenskt biografiskt Lexicon* att det inte var troligt att de anklagelser för ekonomiska oegentligheter som efter riksdagens slut riktades mot Ola Månsson skulle ha varit inspirerade av regeringen eller denna närstående kretsar. Ingvar Holm säger i sin bok *Österlen* (s.184) att Ola Månsson hade en enastående parlamentarisk begåvning och överhuvudtaget en intelligens som uppvägte egna i starten mödosamma handikapp; obefintlig boklig bildning, tragedier i föräldrahemmet, ekonomiska svårigheter. Han hade fört stort hus i Stockholm och skaffat sig skulder. »Dem försökte han maskera eller dra sig ur genom bestickning eller svindel. Men han avslöjades. Med visst pedanteri sörjdes för att hans fall blev stort. Han berövades heder och ämbeten.» Herman Lindqvist uttalar i sin bok *Historien om Sverige* (s.271) att många emigrerade för att undvika skandal och Ola Månsson anges ha

flytt från landet mycket plötsligt för att komma undan rykten om försnillning av bankens medel.

Man frågar sig då vad det var som egentligen hände och om det var så allvarligt att det helt riktigt ledde till vanära för Ola Månsson. Var det politiska motståndare som hade agerat? Eller var det låntagare som blivit missnöjda? Eller någon annan som retat sig över Ola Månssons dominerande och kanske brutala sätt att verka?

Vilka bestämmelser var då aktuella i sammanhanget? Den grundläggande bestämmelsen fanns i det av ständerna våren 1858 beslutade »Reglementet för Banco-werkets styrelse och förvaltning». I 78 § angavs att »Ledamöterna i samtliga Diskont-Direktionerne vore det uttryckligen förbjudet att såsom kommissionär taga någon befattning med låneansökningar hos det Diskont-Werk, i vars styrelse de deltaga». I den 1851 av ständerna och kungen beslutade särskilda ansvarighetslagen gavs bestämmelser enbart för de av ständerna förordnade direktörerna vid lånekontoren. I 1 § angavs bl.a. att om direktör av försummelse underlåtit, överskridit eller avvikit från det av ständerna beslutade bankreglementet så vare direktören skild från befattningen och skyldig ersätta uppkommen skada eller förlust. I 2 § stadgades bl.a. att om en direktör av egen nytta eller våld gjort ett sådant underlåtande, överskridande eller avvikande från föreskrifter i bankreglementet så skall den brottslige, förutom vad sägs i 1 §, »förklaras förlustig såväl Rikets Ständers, som ock annat allmänt medborgerligt förtroende». I 5 och 6 §§ lämnades bestämmelser om anmälan till justitieombudsmannen och om processen med start vid Svea hovrätt och efter överklagande vid Högsta domstolen.

Ett försök att mera exakt klargöra händelseförloppet i Ola Månsson-affären genom studier av handlingar och anteckningar, som

Rikets Ständer aftackas, och de "ntvalde" emottaga sin belöning
för 17 månaders trogen "tjänst".

Rikets ständer avtackas efter 1858 års riksdag. Ola Månsson syns längst till höger i bondeståndet, sträckande sina armar upp mot den medaljerande kronprinsen, senare Karl XV. Denne var vid tiden Sveriges regent under kungen Oscar I:s sjukdom. Karikatyr hämtad ur tidningen Fäderneslandet den 13 mars 1858. Tidningen var starkt kritisk mot Ola Månsson. Foto: Kungl. Bibl.

Det löjlga mötet

eller

"Ola's och Petters" sammankötande på nobis
efter en längre skilsmässa.

Petter Jönsson: Ah nej, ja sülle falle trott att iä träffe dej här — du a' falle väl i kommittén?

Ola Månsson: Jo da' kan du lita på: hvartakulle vederbörande komma utan mej och dej; det kommer du väl ihåg från riadsan?

Petter: Jo, jo, men, ha, ha, ha. Da' a' ändå roligt att ha förtroende af kongeliga majestätet. Da' sülle falle vare ille om inte vi, som rätt ha liat v'ra bibla, sülle göra skäl för ää hoga förtroendet.

Ola: Ja, och för det höga arvudet också. Låt nu se bror Petter att du skjutur bra i din komité, jag ska nog laga att min komité tar ut bevillningen.

Ola Månsson samtalat med en riksdagskollega, Petter Jönsson. Karikatyr ur tidningen Fäderneslandet den 10 juli 1858. Foto: Kungl. Bibl.

Ola och Franz

eller

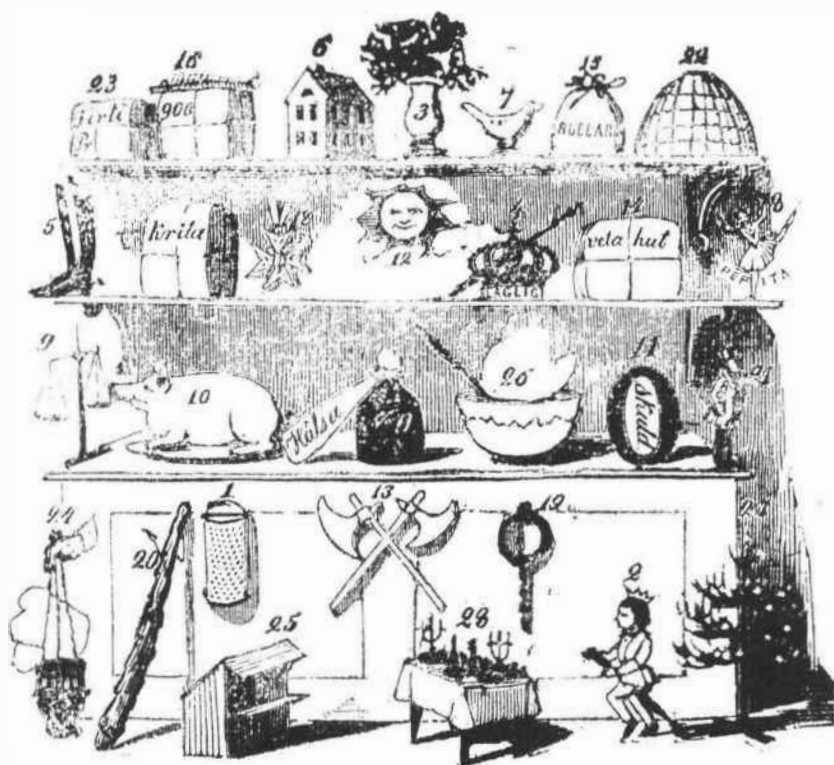
den afslöjade riksdagsmannen sökande tröst och råd på
"Hofröstens" tidningshyr.

Ola: De ha kommit på mig. — Det värsta är dock att du numera icke kan göra mig till talman, icke en gång till riksdagsman.
Franz: Du har varit dig oförsligt åt, som sjelf upplär kommissions-procenten; det skulle skett genom annan man. — Det värsta är dock, att genom din dumhet Fädernes Röst öfverlat det lilla anseende den har kvar (onges gräns).

Satirisk teckning av Ola Månsson i slutet av 1858, när processen mot honom hade börjat. Bildkälla: Fäderneslandet den 22 december 1858. Foto: Kungl. Bibl.

JULKLAPPSLOTTERIET.

Utfallna vinster.

Konungen	0. Hazeljus	13.
Drottningen	1. Aftonbladet	16.
Kronkalle	2. Stockholm börs	17.
Gröpenstedt	3. Grosshandlaren Schallu	18.
Sverige	4. Ola Månsson	19.
Statsrådet	5. Annerstedt	20.
Svenska Akademien	6. Alla ungdom	21.
Musikaliska Akademien	7. Behag juka damer	22.
Kongl. Teatern	8. De "hjelpamme"	23.
Domstolarne	9. Franz Sjöberg	24.
"Nattlönerna"	10. Alla nygifta	25.
Mamsell Mendelsobn	11. Alla löstliga strupar	26.
Gaslysningsbolaget	12. Barnen	27.
Mellbin och Kock	13. De fattige	28.
Polisen	14.	...

Julkappsloppet. Ola Månsson har i vinstförteckningen erhållit vinst nummer 19, en korksruv, syftande på hans dragning till staka drycker. Teckning ur Fäderneslandet julaften 1858. Foto: Kungl. Bibl.

i allt väsentligt bygger på akten i domstolsprocessen, kan vara befogad. Som Andreas Tjerneld påpekat omgavs hans person och verksamhet av myter. Han säger också att vad som i den omfångsrika Lindbergh-litteraturen i USA meddelas om Ola Månsson även den i hög grad bär mytens prägel.

Klart är att Ola Månsson under året 1858 medverkade till att låneansökningar från ett antal bönder, främst från Österlen, genom honom lämnades till en tjänsteman på riksbankens lånekontor i Malmö. I den finansiella kris som rådde hade regeringen lyckats upphandla medel i utlandet. Medlen lades i statslånefonden med avsikt att stödja det svenska näringslivet. Lån från fonden började utdelas i februari 1858. Sedan räntan i mars sänkts från nio till åtta procent tog utlåningen fart och fonden var tömd i augusti. Flertalet av de låneansökningar som lämnades in av Ola Månsson blev beviljade. Ola Månsson deltog vid bedömningen i många av lånefallen som ledamot i direktionen. I fall där låneansökningen bifölls gav tjänstemännen Ola Månsson pengarna eller skickade dem med post till honom för att han skulle lämna medlen vidare till låntagaren.

Här kan inskjutas att hösten 1858 för Ola Månssons del började med att han som vanligt stod i första ledet i offentliga sammanhang som han deltog i. Så deltog han i det femte Allmänna skånska lantbruksmötet i Simrishamn den 9 – 10 augusti. En av prisdomarnämnderna bestod av ledamoten av Kungl. Lantbruksakademien Johannesson, inspektorn Bremberg och riksdagsmannen Ola Månsson. Den senare deltog även i en stor diskussion rörande en rad olika frågor på jordbruksområdet. Några exempel: En fråga gällde jordbruksarbetarnas villkor, särskilt åtgärder med tanke på risken för utvandring. Ola Månsson uttalade då att arbetarna bör betalas väl, vilket bäst förebygger utvandringen, något som även greve Posse yttrat. I

frågan om arbetarna hade det bäst hos herremän eller hos självägande bönder framkom olika meningar. Här slog Ola Månsson fast att det var en känd sak att bönderna i allmänhet bättre sörjer för sina arbetare än vad som sker på herrgårdarna. En annan fråga avsåg brännvinshanteringen, där Ola Månsson talade sig varm för större frihet åt de mindre brännerierna.

Ola Månsson-affären börjar i Malmö

Nu åter till lånekontorets verksamhet. En låntagare var P Wigren i Onslunda. I ett brev daterat den 13 oktober 1858 till lånekontorets direktion säger han att han för sex månader sedan genom Ola Månsson har lämnat sin låneansökan och att han av denne fått beskedet att lånet är beviljat. Men han tillägger »det dröjer så länge så var god att ge mig svar tillbaka med budet om där fås pengar eller icke». Slutligen understryker han att han är i behov av pengarna men att han inte kan få kontakt med Ola Månsson eftersom denne är bortrest.

Wigrens skrivelse togs upp på direktionens möte den 24 november 1858. I direktionen ingick friherren W Bennet, prostén G Berlin, borgmästaren H Billström och bankoombudet P G Barkman. Sedan det med hjälp av verkets kamrerare Fogelklou klargjorts att lånet beviljats av direktionen den 3 juli fick denne i uppdrag att berätta om vad som förekommit. Han uppgav, kort uttryckt, att han av Ola Månsson fått lånehandlingarna med uppgift att vid beviljat lån översända pengarna till honom, och att han den 5 juli, efter det lånet utfallit, med posten översänt lånebeloppet till Ola Månsson i Gårdlösa tillsammans med en specifikation som bl.a. visade att Fogelklou för sitt arbete tagit ut en ersättning om en kvarts procent av lånebeloppet. För att undanröja risken för misstanke om obehörigt dröjsmål från Fogelklous sida nämnde han

vidare att en låntagare vid namn Gummo Persson, också från Onslunda, i augusti på kontoret efterfrågat ett lån, där Fogelklou säger att han den 8 juli hade översänt pengarna till Ola Månsson.

I protokollet följer därefter en anteckning som kan sägas vara den egentliga utgångspunkten för starten av Ola Månsson-affären:

Då direktionen, utom hvad sålunda blifvit upplyst, äfven från annat håll erfarit, att f.d. riksdagsmannen Ola Månsson, såsom kommissionär den tid han i egenskap av Direktör vid Diskontoverket tjänstgjort, tagit befattning med låneansökningar härstädes, äfvensom att ett vida högre kommissionärsarvode än det Verkets tjänstemän såsom ombud för låneansökande vanligen beräknat, skall blifvit låntagaren affordrat, deröfver missnöje och klander jämväl låtit sig förnimma, så beslöt direktionen att samtliga tjänstemän skall så i ena som andra afseendet höras».

Vid det efterföljande förhøret med Fogelklou framkommer, att Ola Månsson under april och maj samma år lämnat omkring 90 låneansökningar av vilka 78 beviljats till ett sammanlagt belopp av 162.000 riksdaler riksmünt. Pengarna hade hämtats av Ola Månsson eller sänts till honom med posten. Vidare nämner Fogelklou att han i åtta fall senare i samband med räntebetalning kunnat konstatera att Ola Månsson tagit ut arvode med en procent av lånebeloppet vari då ingick den kvarts procent som Fogelklou tagit ut.

Efter förhör med ytterligare tjänstemän anges i protokollet att Ola Månsson mot uttryckliga stadgandet i 1 mom. av 78 § i bankoreglementet såsom kommissionär tagit befattning med låneansökningar hos diskontoverket i vars styrelse han under tiden deltagit. Ola Månsson påstås därvid ha förfarit egennyttigt, varför direktionen beslöt att göra en anmälan till riksbanken enligt bestämmelse i samma paragraf.

Ola Månsson är emellertid inte den som är översksam när direktionens beslut blir känt

för honom. I december fick han en kronolänsman och en f.d. inspector att besöka många låntagare och få deras underskrifter på en skrivelse som av allt att döma författats av honom själv. I skrivelsen söker han friskriva sig från skuld i åtalet. Låntagarna anges ha erhållit pengarna »och har Ola Månsson härvid visat oss den tjensten att skicka oss bud, då medlen ankommit. Ja till och med sjelv rest till några med penningarna». För detta anges Ola Månsson inte ha begärt eller fått någon särskild ersättning. Den procent som avdragits har avsett »arvode till vårt ombud i Malmö, lösen för vederhäftighetsbevis och ersättning för skrivning så väl av lånehandlingarna, som de särskilda förbindelserna emellan oss låntagare och våra löftesmän m.m. och kunna vi ej nog tacka Ola Månsson för de av honom erhållna likvidationsblanketterna, ty därigenom har en betydlig lättnad vid omkostnadernas fördelning på låntagare och löftesmän uppstått». Det betygas också att Ola Månsson inte haft någon befattning med dessa åtgöranden. Det kan observeras att bland de bönder som undertecknat skrivelsen finns också Wigren och Gummo Persson.

Men Ola Månsson insåg tydligen att det av Wigren och Gummo Persson krävdes ännu tydligare förklaringar. Annandag jul besökte han uppenbarligen Wigren i Onslunda och bevittnade tillsammans med en onslundabo en skrivelse av Wigren, som betygar att han »i behörig tid» av Ola Månsson fått det beviljade lånebeloppet. Nyårsafon besöker Ola Månsson, tillsammans med en granne från Gårdlösa, Gummo Persson i Onslunda. De bevittnar Perssons underskrift i en handling där han bemöter den i diaktionsprotokollet gjorda beskyllningen att Ola Månsson förfarit på ett oriktigt sätt. Persson uppger att den av Fogelklou meddelade uppgiften »att jag en dag i augusti månad å kontoret efterfrågat ett av mig sökt lån som den 4 juli detta

år utfallit med ett belopp om 1200 Riksdaler Riksmünt är ogrundad». Persson intygar vidare att varken han eller något ombud för honom gjort en sådan förfrågan »och detta så mycket mindre som Ola Månsson ofördröjligen och före samma tid till min fullkomliga belåtenhet utan att därför ha begärt någon särskild ersättning enligt särskilt kvitto tillställt mig ifrågavarande lån vadan jag och då på det högsta protesterar mot sådana sanningslösa uppgifter».

Under samma tid har processen avancerat i Stockholm sedan lånedirektionen i skrivelse den 3 december till riksbanken anmält sitt beslut från den 24 november. Den 16 december beslöt Rikets Ständers fullmäktige att i skrivelse till justitieombudsmannen anmäla saken till åtal. Därvid angavs det att Ola Månsson skilts från uppdraget att vara direktör vid lånekontoret i Malmö under den tid processen pågick. Detta ledde till att justitieombudsmannen i skrivelse den 20 december till den särskilda myndigheten advokatfiskalsämbetet gav advokatfiskalen i uppdrag att åtala Ola Månsson för det han icke allenast uppträtt som kommissionär utan även förfarit egennyttigt genom att dröja med utbetalningar och genom uttag av provision. Redan den 28 december väcktes åtalet vid Svea Hovrätt.

Rättegång

Målet mot Ola Månsson behandlades vid sex rättegångstillfällen i hovrätten. I korthet kan här redovisas hur rättegången förflöt.

Den första förhandlingen skedde den 2 februari. Sedan ingivna skrifter genomgått nämnade advokatfiskalen att den totala lånesumman var mer än 200.000 riksdaler riksmünt och han begärde att Ola Månsson skulle höras över behandlingen av varje lån, i vart fall till en början över de lån som återopats av lånedirektionen. Ola Månsson förklarade

sig beredd att höras men förbehöll sig rätten att återkomma i ett skriftligt utlåtande.

Ola Månsson förklarade att han den 18 juni – 8 juli varit i Stockholm och att han på övrig tid tjänstgjort i direktionen, dock inte på alla sammanträden. Han bekräftade att han till direktionens tjänstemän inlämnat Wigrens och Gummo Perssons låneansökningar och senare fått lånemedlen via posten och överlämnat medlen till låntagarna. Ola Månsson ingav de intyg som lämnats av Wigren där denne friskriver Ola Månsson från anmärkningar. Han hade lämnat medlen i juli eller i början av augusti till Wigren och det var inte Ola Månssons sak att förklara Wigrens skrivelse till direktionen. Beträffande Gummo Persson hade denne inte, vilket framgick av intyget, i Malmö efterfrågat lånemedlen på lånekontoret. Så fick Ola Månsson frågan om han uppburit någon provision för befattningen med Wigrens och Gummo Perssons lån. »Denna fråga besvarades av Ola Månsson med Nej, under förmälan derjemte, att den provision, som enligt de företedda liqviderna, blifvit avdragen, tillkommit kamreraren i Lånekontoret för hans besvär».

I den fortsatta förhandlingen ingav advokatfiskalen åtta kvitton som Ola Månsson påstods ha upprättat där provisionen angavs till en procent i stället för den kvarts procent som tillkommit tjänstemannen på lånekontoret. Man kan säga att Ola Månssons svar i den ganska långrandiga diskussion som följde gick ut på att han senare skulle återkomma till provisionsfrågan, att han inte begärt någon provision, att denna använts för låntagarens kostnader av olika slag och att Ola Månsson »bedyrade att han aldrig ockrat på någon utan tvärtom gjort uppoftningar av både tid och kostnader för att gagna det samhälle han tillhörde».

Förhandlingarna i hovrätten fortsatte den 10 februari. Advokatfiskalen försökte få när-

mare klarhet i vad Ola Månsson gjort då han åtog sig att forsla lånehandlingarna till Malmö. Ola Månsson hävdade att han inte medverkat vid författandet eller utformandet av handlingarna. Däremot hade han lämnat upplysningar om de villkor som lånekontoret uppställt. Advokatfiskalen menade vidare att det inte visats att provisionsavdraget som utgick med visst belopp hade använts av låntagaren för kostnader. Ola Månsson ansåg däremot att han inte hade några skyldigheter att närmare redogöra för dessa angelägenheter utan hänvisade till att låntagarna hade visat sig nöjda med hanteringen. Och när advokatfiskalen efterlyste de kvitton som Ola Månsson, som betecknades som känd för sitt ordningssinne, utfärdat när han gav ut penningmedlen fick han ett svar som tydligen uppmärksammades i pressen. Ola Månsson svarade att han förvarade kvittenserna på ett öppet brädspelebord och att han inte hade gjort några förfrågningar »utan endast förmodat, att de använts, som han uttryckte sig, till vissa ändamål». Det tycks som att Ola Månsson härvid demonstrerade att de använts som toalettpapper.

Manglingen av de olika lånen fortsatte. Men då förklarade Ola Månsson att han, för att undvika vidare undersökningar »och på det att målet ej måtte längre utdragas», medgav – dock endast med nu anförda reservation – att han uppburit provision för de flesta lånen. Efter avdrag för uppkomna kostnader var det fråga om ersättning för Ola Månssons besvär med uppgörande av likvider och skrivande av särskilda förbindelser mellan låntagaren och löftesmännen, m.m. Pressad att avge en fullt riktig förklaring oberoende av viljan att förkorta processen erkände Ola Månsson att förhållandet verkligen var sådant som han nu medgivit. Ytterligare pressad att återge sanningen rörande den av honom uppburna provisionen erkände han att enprocentsavdraget inte avsett omkostnader

för lånehandlingarnas anskaffande. Det var i stället fråga om ersättning till Ola Månsson för besväret med handlingarnas överförande till kommissionären, penningarnas uttagande och hemförande, fördelningen av medlen mellan låntagaren och löftesmännen samt det ansvar som var förenat med vården av handlingarna och pengarna.

Förhandlingarna avslutades med en ny dust kring Wigrens lån. Ola Månsson uppgav att Wigren inte hade beklagat sig för Ola Månsson över något dröjsmål med utbetalningen. Han lämnade också ett försök till förklaring till den till lånekontoret insända skrivelsen. Advokatfiskalen hade tidigare fått hovrättens avslag på en begäran om ytterligare undersökning i frågan och kom nu med en ny begäran. Hovrätten fann emellertid ånyo att en särskild utredning inte nu borde äga rum. På advokatfiskalens begäran antecknades Ola Månssons förklaring i protokollet.

Vid det nya förhöret den 15 februari uppgav advokatfiskalen att omständigheterna syntes vara fullt utredda men att han likväl ville ha några frågor ännu bättre belysta. En sådan gällde beskaffenheten av den fullmakt som gett Ola Månsson möjlighet att ta befattning med låneansökningarna. Ola Månsson förklarade att på ansökningens reversal var antecknat ordet fullmakt och där brukade anges ordet innehavaren eller också kamreren vid lånekontoret, dvs Fogelklou eller annan tjänsteman. Medlen hade lyfts av Ola Månsson från denne kommissionär utan någon ytterligare fullmakt. Härefter återkom advokatfiskalen till det påstådda dröjsmålet från Ola Månsson när det gällde utbetalningen av lånen till Wigren och Gummo Persson. Även om det inte längre var avgörande för åtalet var dessa dröjsmål en del av åtalet vad avser att det rörde sig om egenytta för Ola Månsson. Advokatfiskalen upprepade sitt tidigare krav på en närmare undersökning

eftersom de skriftliga bevis som Ola Månsson gett in i väsentliga delar voro »mot sanningen stridande». Ola Månsson förnekade att han gjort sig skyldig till obehörigt dröjsmål.

Hovrätten fann i sitt beslut att det inte kunde antagas att en utredning av nämnda omständigheter hade inflytande på utgången av åtalet, varför advokatfiskalens begäran avsågs. Förhandlingen avslutades med att advokatfiskalen uppgav att han vid nästa tillfälle skulle ge in sitt skriftliga slutanförande.

Förhandlingen den 23 februari begränsades till att advokatfiskalen läste upp sitt anförande och att Ola Månsson gavs rätt att vid nästa tillfälle lämna sin skriftliga slutinlägga.

Advokatfiskalens inlägga är skriven på åtta ark av foliestorlek. Vid den rättsliga bedömningen gällde det att först överväga Ola Månssons handlande i förhållande till reglerna i det av ständerna utfärdade reglementet för riksbankens styrelse och förvaltning. Hade Ola Månsson brutit mot det för ledamöterna i samtliga »Diskont-direktioner» angivna förbudet att »såsom kommissionär taga någon befattning med låneansökningar» i aktuellt diskontoverk?

Advokatfiskalen konstaterar att han på grund av hovrättens beslut att inte närmare undersöka frågan om dröjsmål med utlämnandet av penningmedlen till Wigren och Gummo Persson fick lämna detta åt sidan. Men det återstod då att bedöma om vad som i övrigt framkommit beträffande Ola Månssons handlande stred mot bestämmelserna. Advokatfiskalen ansåg det klarlagt att Ola Månsson på begäran till personer i flera socknar lämnat upplysningar om lånemöjligheten i lånekontoret i Malmö och överlämnat blanketter, att han mottagit låneansökningarna och lämnat dem till lånekontoret, att han uppburit beviljade penningmedel, därvid han till en tjänsteman i verket avdragit en provi-

sion om en kvarts procent av lånebeloppet, och lämnat medlen till låntagaren, att han då i förekommande fall medverkat vid fördelningen av lånebeloppet mellan skilda låntagare och löftesmännen samt att han via särskilda kvitton avdragit provision om en procent inbegripet den del som gått åt till lånekontorets tjänsteman. Ola Månsson hade varit inte den ende men förnämsta ombudet eller kommissionären i samband med låneansökningarna. Advokatfiskalen fann att det kunde vara sant att Ola Månsson ville hjälpa lånebehövande. Men enligt advokatfiskalen var drivfjädern för Ola Månsson att tjäna pengar genom sitt handlande. Han kunde därmed inte vid bedömningen i direktionen ha det »fria oväldiga omdöme» som krävdes och som var skälet till de stränga påföljderna i ansvarighetslagen.

Slutförhandlingen i hovrätten ägde rum den 9 mars. Ola Månsson föredrog sin aderton sidor långa, välformulerade slutskrift och nämnde även att han i ett brev till direktionen i Malmö hade ansökt om att bli entledigad från uppdraget att vara direktör i Malmö.

I sin inlägga till hovrätten kan man säga att Ola Månsson har två huvudinvändningar mot åtalet. Den första invändningen gäller att han aldrig varit kommissionär åt låntagaren. Den fullmakt som angavs i lånehandlingarna gällde innehavaren och det var endast han som kunde lämna in handlingarna och utkvittera de lånemedel som kunde komma att beviljas. Ola Månsson hade inte något särskilt bemyndigande att utkvittera medlen. Att så skedde berodde enbart på det förtroende som kommissionären, lånekamreraren eller annan tjänsteman i lånekontoret hade för Ola Månsson. Han menade att det var kommissionären vid lånekontoret som han lämnat handlingarna till som hade betalningsansvaret mot lånesökanden. Beträffande den provision som han tog ut så var det en uppgörelse mellan Ola Månsson och låntagaren och avsåg

betalning för den hjälp som Ola Månsson i vissa fall gett då pengarna skulle delas mellan låntagaren och löftesmännen och för Ola Månssons besvär med transporten av lånehandlingarna och pengarna. Någon skada hade inte tillfogats lånekontoret.

Vidare menade Ola Månsson att de brott som han åtalats för inte var hänförliga till de stränga påföljder som fanns i ansvarighetslagen. Ola Månsson gav här en utförlig skildring av ständernas hantering av bankoreglementets och ansvarighetslagens bestämmelser. Han ansåg sig kunna visa att avsikten inte hade varit att ansvarighetslagens straffbestämmelse kunde tillämpas på handlande av det slag som det nu var fråga om.

Domen och överklagandet till Högsta Domstolen

Hovrättens dom blev sensationell. Bakom domen stod tre av de fyra ledamöterna, nämligen assessorn Montelius och adjungerade ledamöterna vice häradshövdingarna Åkerblom och Livijn. Efter en redogörelse för åtalet gjordes sedan på grundval av vad Ola Månsson anförde i sin förklaring en tolkning av de omständigheter som förevarit då bestämmelserna i bankreglementet beslutades i riksdagen. Dessa ställdes sedan i förhållande till ansvarighetslagens straffregler. Utan att här närmare gå in i resonemanget kan man säga att de tre ledamöterna försökte att slå fast att processen i ständerna tolkningsvis ledde fram till att ansvarighetslagen inte skulle tillämpas på ett fall som Ola Månsson målet. Därför blev det ingen fällande dom. Frågan om att skilja Ola Månsson från uppdraget som direktör var ett ärende för riksbanken. – Ordföranden, hovrättsrådet och riddaren Geijer, var skiljaktig och dömde enligt åtalet med innebörd att Ola Månsson var förlustig allmänt medborgerligt förtroende.

Hovrättens oväntade dom gav självfallet

åtskilliga kritiska kommentarer i pressen.

Det blev ganska självklart ett överklagande till Högsta domstolen från justitieombudsmannen Carl Westers sida. Innehållet i den tiosidiga skriften, dagtecknad den 19 april, kan sammanfattas på följande sätt. Den befattning med låneansökningarna som Ola Månsson tagit har inneburit att han verkat som kommissionär. Här hävdar Wester att »ordet kommissionär, efter allment språkbruk, betyder alldeles detsamma som ombud, sysselman eller dylikt». Detta var en följd av att fullmakten i handlingarna var ställd till »innehavaren». Denna fullmakt har gjort Ola Månsson »i laglig mening till lånesökandes ombud/kommissionär/». Genom fullmakten har låneakten bedrivits av två kommissionärer för olika delar av förhandlingarna i ärendet. Och förbudet i reglementet kan inte ha varit avsett att brukas endast i fall där direktören själv lagt fram ansökan i banken. Vid ständernas behandling av lagstiftningen fanns uttalanden att man åsyftat just förfaranden av det slag som Ola Månsson gjort sig skyldig till. Wester menade att det var klart »att Ola Månsson uppenbarligen överskridit och avvikit från» bestämmelserna i reglementet och blivit skyldig till ansvar enligt ansvarighetslagen.

När det gällde ansvaret pekade Wester på att det var fråga om nästan hundra lånefall och att Ola Månsson uppburit provision om 1000 till 1500 riksdaler riksmünt. Ola Månssons handlande kunde svårigen bedömas på annat sätt än som egennyttigt. Det var ett ovillkorligt straffstadgande och något krav på att det varit till skada för banken var det icke. – Wester tog därefter upp de anmälningar som kommit från Gummo Persson och Wigren men fann inte skäl att yrka på en närmare utredning eftersom en sådan endast skulle leda till en onödig tidsutdräkt.

Avslutningsvis gick Wester in med en noggrann granskning av hovrättens skäl för att

inte tillämpa ansvarighetslagens straffstadgande på Ola Månsson. Han tycks i allt väsentligt bekräfta vad hovrätten anfört men tolkar lagstiftningsåtgärderna på ett annat sätt. Han slår fast att lagen avser att stävja fall där direktören är ombud både för långivaren och den lånesökande.

Ola Månsson bemöter i sin förklaring, dagtecknad Gårdlösa den 16 maj, Westers överklagande. Han slår fast att han icke uppträtt som kommissionär. Han hävdar att han inte hade någon fullmakt, med följd att Fogelklou inte hade någon redovisningsplikt mot honom för det fall att lånet hade beviljats. Men om Ola Månsson själv som kommissionär uppträtt inför direktionen eller genom fullmakt låtit annan för hans räkning utföra kommissionen med rättighet för Ola Månsson att lyfta medlen, vilket alltså inte skett, så hade han ändå inte med en riktig tolkning av bestämmelserna kunnat åtalas för brott mot ansvarighetslagen. Ola Månsson går här efter in på de förhållanden och omständigheter som enligt honom kommit fram vid granskningen hur ständerna förfarit i lagstiftningssammanhanget. Avslutningsvis återopar han revisionsberättelsen över banken vilken visar att ingen anmärkning framkommit mot Ola Månsson, vilket vederlägger alla mot honom i åtalet framförda uppgifter om egennyttigt förfarande.

Någon gång efter den 16 maj, sannolikt i början av juni månad, drar Ola Månsson sina slutsatser. Han blir tydligen övertygad om att hans karriär som ledande politiker är slut, oavsett hur Högsta domstolen bedömer ärendet. Samtidigt har hans familjeproblem och hans ekonomiska bekymmer blivit svåra att hantera. Tillsammans med sin älskarinna och deras drygt ett år gamla son, Charles Lindberghs fader, flyr de från landet. Först reser de till England och senare via Canada till USA, där han startar en ny fantastisk tillvaro.

Men vad blev Högsta domstolens bedömningar och domslut? Efter en föredragning i mitten av juni avkunnades domen den 28 juni. Den inleds med en noggrann redogörelse för åtalet och för hovrättens bedömning. Därefter konstaterade domstolen att »Ola Månssons åtgärder med låneansökningarna och lånebeloppen otvivelaktigt innefatta överträdelse» av föreskriften i reglementet. Vidare sägs att den betydliga fördel i penninginkomst som Ola Månsson berett sig gör att det måste anses vara uppenbart att han begått lagöverträdelsen av egennytta. Sedan avfärdas hovrättens analys av ständernas beslut med ett konstaterande att den återopade bestämelsen i ansvarighetslagen enligt ordalydelsen måste antagas gälla efterlevnaden även av den aktuella bestämelsen i reglementet. Högsta domstolen förklarade Ola Månsson skild från direktörsbefattningen i Malmö samt förlustig såväl ständernas som också annat allmänt medborgerligt förtroende. – Detta innebar att Ola Månsson saknade möjligheter att åter bli invald i riksdagen.

Tidningarnas dom

Mot bakgrund av Ola Månssons ställning som ledande man i bondeståndet hade åtalet mot honom väckt ett stort och allmänt intresse. I tidningarna flöt det in kommentarer av skilda slag. De flesta – med Aftonbladet i spetsen – var starkt kritiska mot Ola Månsson. En avgörande bakgrund till detta var att Ola Månsson vid sidan av sin speciella dominerande skånekaraktär som riksdagsman efterhand gled över från en liberal inställning till en man som stödde konung och regering i olika sammanhang. I det följande återges några exempel från de rikhaltiga tidningsartiklarna.

Först ändå ett brev från Ola Månsson publicerat vid årsskiftet i *Cimbrishamnsbladet*.

Med anledning av åtalet skriver han att detta skett efter en anmälan och att han

känner den vän i viken som tillställt detta och jag fruktar icke att inför Rätten möta denna lumpna anläggning; men jag anhaller att inga kränkande och förhastade omdömen måtte i förtid föllas. Låt endast målet utageras och utslaget skall visa vem som har rätt.

Brevet kommenterades av *Aftonbladet* (5/1) så här.

Med denna tvärsäkra förklaring och detta tal om 'lumpen' anläggning som antydes vara utgången från en enskild person har Ola Månsson velat lugna sina kommittenter vilka bo i Cimbrishamnstrakten. Naturligtvis kan man ännu mindre sätta tro till den anklagades självskrivna bedyrande om oskuld än till anklagelsens riktighet, ty den senare hämtar dock stöd av många anförda omständigheter.

I *Göteborgs handels och sjöfartstidning* publicerades (28/12) ett längre Korrespondensbrev från Stockholm där det lät så här.

Dagens händelse är åtalet mot Ola Månsson, bondeståndets ledare under förra riksdagen. Han hade vunnit inflytande genom sin djärvhet, sin lätta talegåva och sin ganska stora förmåga att sätta sig in i ärendena och sitt verkligen fyndiga och goda huvud. Först tillhörde han det liberala partiet i bondeståndet. Men som ledamot i statsutskottet bildade han 1856–57 med äldre kamrater ett nytt parti »och var med de friare åsikterna försvarare i ekonomiska och sociala frågor, men i de rent politiska och ömtåliga frågorna voterade efter höga vederbörandes önskan».

Han styrde ståndet, tillsatte efter behag alla fullmäktige och revisorsplatser samt hade utsikt att vid nästa riksdag bli talman. I brevet sägs att Ola Månsson vid utdelandet av förtroendeuppdrag förbehållit sig själv att vara direktör vid riksbankens lånekontor i Malmö. Efter en redovisning av det aktuella åtalet angavs som en slutsats att »I prövningen av dessa lån synes Ola Månsson själv ha deltagit och det är härutinnan, nämligen att han prövat lån för vilka det sedermera har visat sig att han själv varit kommissionär, som man velat finna honom skyldig till våld med lika rätt som man skulle anse en domare par-

tisk om han dömde i ett mål, där han själv var sakkörare för ena parten». Och provisionen om $\frac{3}{4}$ procent utgjorde egennytta. I brevet sägs också att Ola Månsson vistades i Stockholm som ledamot i bevillningskommittén då han överraskades av åtalet. Men två dagar tidigare hade Ola Månsson på en sexa åt en f.d. tjänsteman i bondeståndets kansli som hade utbett sig om den blivande talmannens beskydd vid nästa riksdag, lovat honom detta. Slutsatsen i brevet är förödande för Ola Månsson: »Med Ola Månsson förlorar regeringen och junkerpartiet sin starkaste förankring i bondeståndet och det finns ingen annan att sätta i hans ställe».

Östgöta Correspondenten (5/1) konstaterar att Ola Månsson anser sig ha utövat största inflytande över pluraliteten inom bondeståndet under senaste riksdagen och man tror sig ha Ola Månssons fintlighet att tacka för bifallet till de fabulösa anslagssummorna såväl i statsutskottet som i bondeståndet. Det läggs till bl.a. uppgiften om Folkets Rösts »äckliga beröm» som den tidningen ägnat pluraliteten i bondeståndet, »för vilken Ola Månsson onekligen stod i spetsen». Det gick inte att underlåta att anse att händelsen med Ola Månsson såsom en lycklig omständighet om resultatet leder till dennes uteslutande från nästa riksmöte.

I *Aftonbladet* (13/1) togs in en lång artikel om Ola Månsson under rubriken »Bref från Skåne». Artikelns inleds med påståendet att näppeligen har någon tilldragelse väckt så stort och allmänt uppseende i Skåne som åtalet mot Ola Månsson. Åtgärden hölls hemlig av direktionen och det var först *Aftonbladet* som spred nyheten i hela landet. Det anges att Ola Månsson i riksdagen hade övergivit de åsikter som han förut haft. »Men emedan han är en av ortens mest påflugna advokater tyckte ganska många att de var bäst befriade från honom om han blev uppsänd till riksdagen i huvudstaden». Därför blev han omvald.

Han blev mera »påpasslig» när han blev direktör i Malmö. Om den fatala händelsen inte hade kommit emellan, så skulle Ola Månssons välde ha ökat, »särskilt som han inte gjorde någon hemlighet av att han fått kronprinsens löfte att bli bondeståndets talman vid nästa riksdag; denna utmärkelse skulle ha hedrat de härader som valt honom». I artikeln hävdas också att landshövdingen i Malmö och andra strängt klandrat diskontotjänstemännens åtgärd, vilken man sökte tyda som politisk förföljelse av Ola Månsson. Brevet avslutas dock med påståendet att det är omöjligt att alla spår skall kunna igen-sopas. Detta anges gälla även direktionens anseende eftersom det är av yttersta vikt för medlemmarna i att anmälan visas ha varit fullt befogad. Brevet avslutas med en detalj som kan vara värd att nämna. Det berättas att landshövdingen von Troil i samband med en fest på grund av att en järnvägslinje blivit klar fick en silverskål som tack för sina tjänster. Regeringen avlog dock landshövdingens begäran att få behålla skålen. Den knepiga frågan löstes genom att landshövdingens hustru fick skålen med äganderätt med rätt för honom själv att ha den som deposition »tills han uppstiger i de högre statsregionerna då den skall övergå med full eganderätt». År 1977 kunde landshövdingen Nils Hörjel meddela, att man i länsstyrelsens gömslen hade hittat en silverpjäs, helt klart gåvan från 1858. Om detta kan man läsa i Erik Holmqvists bok om bönderna i Skåne. Eftersom Ola Månsson var en brinnande järnvägsentusiast kan man förmoda att han glatt var med på invigningsfesten.

Aftonbladet kommenterade utförligt de båda domsluten. En mycket häftig kritik riktas mot Svea hovrätt i en lång ledare (13/4). Det är visserligen sant, som de tre frikännande domarna säger, att bankoreglementet bestäms av ständerna och att konung och ständer stiftat ansvarighetslagen, »Därav föl-

jer klarligen att ett stadgande i reglementet inte kan tillintetgöra ansvarighetslagen, så att även om reglementet har ett lindrigare ansvar, ansvarighetslagen dock måste gälla inför domaren». Ledaren går därefter in på de motiv som åberopats av hovrätten och som i princip inneburit att bankoutskottets uttalanden skulle leda till att ansvarighetslagen inte var tillämplig i ett fall som detta. Som slutsats anges att det är viktigast för det allmänna att utskottets uttalanden inte får göra det möjligt att hävda att överträdelser av reglementet inte skulle göra dem hänförliga till ansvarighetslagen.

Efter Högsta domstolens dom kunde *Aftonbladet* andas ut (4/7). Dagens viktigaste nyhet var den enhälliga domen som var ägnad att tillfredsställa den allmänna rättskänslan som blivit kränkt genom hovrättens dom. »Ola Månsson har genom hela sin senaste riksdagsmannabana i den tänkande allmänhetens ögon förverkat varje anspråk på det förtroende, som en redbar representant, kan åtnjuta då han ärligt och oegennyttigt kämpar för sina åsikter.» Sedan uppmanas valmännen att icke söka en odalman »som långtifrån att ärligt föra folkets talan, skulle sluta sig till lycksökarnas skara och för befrämjande av egennyttiga syften kämpa under junkerliga fanor».

Men det fanns tidningar som stödde Ola Månsson i processen. En sådan tidning var *Kristianstadsbladet*. Huvudredaktör där var under åren 1853–62 Christoffer Olofsson Angeldorff. Han prästvigdes i Lund men kom därefter till Stockholm. Han medverkade i en tidning som kraftigt angrep *Aftonbladet*, som Lars Hierta börjat ge ut. Angeldorff har angetts vara en oförskämt stark förkämpe för kungen Karl Johan under dennes sista regeringsår. Han utnämndes till hovpredikant. År 1853 återvände han till hembygden och blev kyrkoherde i Broby. Han fortsatte att skriva sina ganska giftiga artiklar med an-

grepp på Aftonbladet och de liberala politikererna. Ola Månsson-affären ägnade han stor uppmärksamhet. Ett exempel är från början av januari 1859 (5/1). Skribenten ger där en lång kommentar, under rubriken »Till våra läsare», av kyrkliga och politiska frågor, men tar också upp Ola Månsson-affären och ser angreppet på honom som en allvarsam fråga. Angreppet anges gå ut på att beröva en man hans medborgerliga tillvaro, en man som hittills gjort sig känd icke blott såsom en redbar samhällsmedlem, utan såsom en särdeles kunnig, snillrik, vältalig och kraftfull representant inom bondeståndet. Naturligtvis skulle det glädja ett visst parti om man kunde bli av med en sådan mans skarpa logik och utomordentliga förmåga att tillintetgöra välspunna planer, vissa intressen till fördel. Ola Månsson anges emellertid kunna reda sig för anklagelserna. »Icke synes det hava varit en så särdeles farlig sak, att han hjälpt en del enfaldig allmoge av sina häradsbor att få lån från statslånefonden; bankreglementet må nu säga vad det vill, ty det känner envar väl, hur sådant bistånd bland allmogen ofta är högt behövt och förtjänar snarare tack än tilltal.» Författaren utgår från att lånedirektionen i Malmö sett att det formellt var emot reglementet. »Men man bör förmoda att saken också har en annan sida, och att denna aktion icke skall fläcka en mans politiska bana, som hittills varit ganska utmärkt.»

Efter Svea hovrätts friande dom jublade Angeldorff självklart i sina artiklar, särskilt i en mycket lång artikel (27/4). Som domarutbildad kan jag med viss förståelse läsa slutorden.

Det är en lycka, att landets aktade domarcorps är höjd över den del av pressens uselheter, som i detta mål uppträtt som skandalpress. Denna har icke ens aktat sig otillständigt att stämpla de män som voterande för snöd vinning, vilka i saken frikänt, därför att ett par av dem voro adjungerade. Det skulle skett med avseende på deras ställning såsom ännu icke beförade. Det veta då icke dessa som göra sig till

målsmän för partiintressen, att i hovrätten målen lottas och att det alltså är omöjligt att på förhand veta vilka som kommer att handlägga ett visst mål. Detta är det största beviset på hur behövt en revision av vår tryckfrihetslag är, att icke ens domares samveten skonas av pressens överdrifter, när domarna icke utfaller efter önskan.

Predikantens och tillika huvudredaktörens sorg måste ha blivit stor när Högsta domstolens fällande dom kom.

Som Andreas Tjerneld uttalat hade Ola Månsson med sin enastående parlamentariska begåvning förutsättningar att bli en av 1800-talets stora bondeledare i den svenska riksdagen. Dessa förutsättningar medverkade till att han skapade sig en ledande roll i Melrose i Minnesota, hans nya hemort efter flytten till USA. Det blev där att ta itu med att bygga ett blockhus, jaga djur och anlägga åkrar. En svår olycka 1861, då ena armen massakrerades i en olycka och han fick vänta två dagar innan läkarhjälp gavs, underlättade självfal-

Ola Månsson med sin andra familj, bildad i Amerika. Snett bakom hustrun Louisa står den son Karl (Charles August) som paret hade med från Sverige ett år gammal. Denne Karl, känd politiker som C.A., blev fader till atlantflygaren Charles Lindbergh. Ola Månssons nya efternamn i USA blev också Lindbergh. Bilden tagen i Minnesota omkring 1875. Bildkälla: A. Scott Berg, Lindbergh.

let inte tillvaron. Han organiserade inte desto mindre skolundervisningen och posthanteringen och blev fredsdomare. Vissa svårigheter uppstod också i en tid då indianerna ännu fanns i närheten. Gunnar Åkesson har i sin uppsats något berört August Lindberghs tid i USA. Han blev amerikansk medborgare 1870 och dog 1892, då bosatt i Little Falls i Minnesota.

Analys

Hur skall man då idag se på processen som tvingade Ola Månsson att fly till USA? En riktig slutsats synes vara att det inte var ett politiskt organiserat spel som satte fast honom. Svaret torde i stället vara att det var ett juridiskt icke helt okomplicerat äventyr, som initierades av två låntagare som var missnöjda med Ola Månssons påstådda dröjsmål med att lämna ut beviljade lånemedel, låt vara att de senare förklarade sig helt nöjda med Ola Månssons hantering. Att sedan Ola Månssons politiska fiender, inklusive Aftonbladet och andra tidningar, fann ett utmärkt tillfälle att i giftiga artiklar förstora saken och kränka Ola Månsson bär alla tecken på ett grundligt mediadrev.

Den första juridiska frågan är om Ola Månsson brutit mot förbudet i bankreglementet att uppträda som kommissionär åt lånesökande i banken. Det bör då erinras om den ordning som gällde vid de lokala kontoren i Malmö och Göteborg och som beskrivits av Gunnar Wetterberg i hans bok om riksbanken. Ordningen innebar att en lånesökande måste anlita en kommissionär, vanligen en tjänsteman vid lånekontoret, som skötte blanketter och pengar åt dem. Kommissionären fick av låntagaren en ersättning för sitt arbete som handlades vid sidan av arbetet i banken. Av detta följde att banken inte tog något ansvar för felaktigheter i kom-

missionärsarbetet. I de ärenden där Ola Månsson agerade kan man säga att det fanns två kommissionärer, dels Ola Månsson, dels Fogelklou eller annan tjänsteman vid banken. Jag har inte kunnat finna att begreppet kommissionär då hade ett väsentligt annat innehåll än vad det har idag. Det framstår därför som klart att Ola Månssons hantering att informera om lånemöjligheten, transportera handlingarna till tjänsteman i lånekontoret (en annan kommissionär), muntligen avtala med tjänstemannen att utlämna beviljade lånemedel till sig gör att han blir att anse som kommissionär. Den andra frågan blir om ansvarighetslagen är tillämplig på fallet. Det förefaller som att hovrättens majoritet har visst fog för ståndpunkten att ständernas beslutshandling ger anledning till tveksamhet i fråga om tolkningen av ansvarighetslagens tillämpning. Men det är samtidigt klart att, som Högsta domstolen påpekar, ordalagen i lagen klart anger att den siktar även på den aktuella bestämmelsen i reglementet. Ytterst är ju rättvisekravet helt klart; det är fråga om ett förbud mot att en direktör är med och beslutar i ärenden där han själv medverkat som kommissionär. Den tredje frågan gäller om Ola Månsson handlat med egennytta. Den ursprungliga anklagelsen mot honom om att ha dröjt med leveranserna av beviljade medel i två fall och då kanske ha använt medlen för egen del föll bort under processen. I stället blev det lånekontorets kamrerare Fogelklous iakttagelser i åtta lånefall, där han fick se handlingarna vid räntebetalningar – eventuellt kompletterat med påpekande från någon låntagare till ledamot i direktionen – som gav en annan grund för direktionen att anmäla saken till fullmäktige i riksbanken. Under processen synes det klarlagt att Ola Månsson regelmässigt eller i vart fall ofta tog ut $\frac{3}{4}$ procent av lånebeloppet som provision. Delvis täckte detta vissa kostnader i samband med

utbetalningen men i övrigt var det en ersättning till Ola Månsson för hans medverkan. Detta var en uppgörelse mellan låntagaren och Ola Månsson och det framstår då för mig som felaktigt att säga att han stulit eller förskyllat bankens medel; banken har ju inte gjort någon förlust. Men å andra sidan är det knappast möjligt att säga annat än att hanteringen varit till Ola Månssons egen nytta genom att han av låntagaren getts ersättning för sina hjälpsatser. Tyvärr synes Ola Månsson inte ha gjort klart för låntagaren vad provisionen avsåg att täcka. Ett förhållande som kommer upp till betraktande är lånekontorets förvaltning och sannolikt även övriga direktionsledamöters inställning, då de troligen måste ha varit medvetna om att Ola Månsson agerat som kommissionär men synes ha accepterat detta. Det var först när Wigrens skrivelse kom till kontoret som någonting hände, och direktörerna ansåg sig tvungna att snabbt anmäla saken till Stockholm.

Slutomdömet om Ola Månsson blir dock tyvärr ganska förödande för honom. Med den intelligens och strålande kapacitet som han besatt borde han rimligen ha förstått att det var omöjligt att även med klipska inlägg på sätt som skedde söka slingra sig undan de bestämmelser som styrde verksamheten som direktör.

Ola Månsson har i skrifter beskyllts för brister i omdömesförmågan och någon sanning ligger väl däri. Förra statsrådet Eric Holmqvist har i sin bok om skånska riksdagsmän på 1800-talet sagt att Ola Månsson hade fått rykte om sig att ha varit en av de främsta anstiftarna till det moraliska förfallet, superiet och bestickningarna. Enligt Holmqvist hade han nog god hjälp från många håll. I Ola Månssons fall var det insikten om att hans karriär stod inför ett fall, att han inte skulle komma ifrån att han blivit

vanärad, att han hade dålig ekonomi samt en kärlekshistoria som gett honom ett barn, som samverkade till det hisnande beslutet att lämna allt bakom sig och, med den personliga styrka han hade, starta ett helt nytt liv i USA.

Efterskrift

När det sista av denna lilla uppsats skrives (2011) ser man att allt i stort sett går igen. En partiledare och riksdagsman påstås bl.a. felaktigt ha brutit mot klara regler och ha skaffat sig extra bostadsbidrag för sitt dubbla boende från riksdagsförvaltningen. Som vanligt har ett häftigt mediadrev utlösts, även denna gång med Aftonbladet i första ledet. Oklara besked om vilka av förvaltningen angivna regler som han brutit mot, och där det visar sig att en förslappad förvaltning tydligen inte har publicerat några regler som klargjort vad som skall gälla, med följd att åklagaren har lagt ned åtalsundersökningen. Partiledaren har dock hållit med om att han kommit att handla på ett sätt som från moralisk synpunkt inte varit godtagbart. Politiker skall naturligtvis noga granskas, men den fråga man kan ställa sig nu – och som i viss mån gällde även i Ola Månsson-affären – är varför journalisterna och andra inte kan lära sig att det i de flesta fallen finns skäl att behärska sig och undersöka ett och annat mera noggrant, innan yxan med så stor tvärsäkerhet slungas i väg med så förödande kraft.

Och till allra sist: När jag för ca femton år sedan besökte en hembygdsdag i Smedstorp kom jag i samtal med en lantbrukare från Gårdlösa. Vi pratade bl.a. om Ola Månsson. Han nämnde då att det i Gårdlösa fortfarande fanns kvar en viss misstro mot honom. Det skulle bero på att Ola Månsson före avresan till USA lånade pengar av några bönder men att någon full återbetalning inte skett. Myt eller sanning?

Summary

Ola Månsson had a spectacular career, born and raised in small circumstances as the son of a tailor in the village of Smedstorp, but

possessing intelligence and political astuteness, he became one of the most influential members of the Peasant Estate in the Swedish Riksdag during the 1850's. In this article the author examines Månsson's fall from grace as a result of actions he took as managing director of a regional branch of the Bank of Sweden. Månsson had many friends and supporters but also political enemies which contributed to his downfall. It has been debated that he might have been innocent of the illegal measures which he was accused of. Gabrielsson examines the legal proceedings from the trials he was subjected to, first by the Svea Court of Appeals, which acquitted him, and later by the Supreme Court of Justice, which found him guilty and sentenced him, not only to dismissal from his position in the Bank, but also to loss of Civic Rights, which meant the end of his political career and as well as the loss of his honor.

Månsson chose to flee from Sweden together with his mistress and their illegitimate child to USA where he made a fresh start, changing his name to August Lindbergh. He was the grandfather of the famous aviator Charles Lindbergh.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet
Domstolsakten

Tryckta källor

Kungl. biblioteket
Tidningsartiklar

Litteratur

- Carlsson, Sten, m.fl., *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm. 1992
- Holm, Ingvar, *Österlen land möter hav*, Stockholm. 2000
- Holmqvist, Eric, *Aristokrater, bönder och byråkrater*, Lund. 1980
- Ivarsson, Nils Ivar, *Ola Månsson från Smedstorp och Charles Lindberghs flygarbragd 50 år*: Sydsvenska dagbladet snällposten den 15 maj 1977
- Justitieombudsmannens årsbok 1859
- Lindbergh, Charles A., *Ett liv, mina övertygelsers självbiografi. Spirit of St. Louis*, Stockholm. 1981
- Lindqvist, Herman, *Historien om Sverige, Ånga och dynamik*, Stockholm. 1999
- Oredsson, Sverker, *Järnvägarna och det allmänna, svensk järnvägspolitik fram till 1890*, Lund. 1969
- Scott Berg, A., *Lindbergh*, New York. 1998
- Tjerneld, Andreas, *Svenskt biografiskt lexicon*
- Wetterberg, Gunnar, *Pengarna & makten*. Riksbankens historia, Stockholm. 2009
- Åkesson, Gunnar, *Riksdagsman Ola Månsson i Gärdläsa som blev August Lindbergh i Amerika (i Österlen, Årsbok 1995 för Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård)*
- Ödman, Samuel, *Minnen och anteckningar från flydda dagar*, Stockholm. 1898

Uppspolad forntid

Strandfynd av människor och deras redskap på Måkläppen

Av Lars Larsson och Leif Bröst

Professor, arkeologiska institutionen, Lund resp. Bärnstenssmidare, Kämpinge

Under delar av äldre stenålder låg den skånska kusten betydligt lägre än idag. Först för ungefär 7500 år sedan når havsnivån upp till den nuvarande. På havets botten döljer sig spåren efter människors bosättningar och gravar. Rester av dessa kan vid stormar sköljas upp på stranden. Så har skett vid Måkläppen och närliggande stränder.

Genom den kombinerade bron och tunneln tar vi oss idag snabbt från en sida Öresund till den andra. Det är inte många som reflekterar över att det till för åtta tusen år sedan fanns en landbrygga ungefär där den moderna kommunikationsleden är belägen. Under isavsmältningsperioden för mellan 14.000 och 11.000 år sedan växlade möjligheterna att ta sig relativt torrskodd över nuvarande Öresund. Landbryggor och häftiga utlopp för Östersjöbassängens smältvatten ersatte varandra i minst ett par omgångar (Larsson & Theander 1999). Vid något tillfälle gick förändringen från sund till landbrygga på mindre än två år.

När isavsmältningen var avslutad i Syd- och Mellansverige kom en vattenpassage för Östersjön i mellansvenska sänkan att bidra till att en landbrygga etablerades i södra delen av Öresund. Norr därom fanns en djup vik av Kattegatt med ett skärgårdslandskap där Ven var den mest markanta ön. Fortsatt avsmältning av polarisarna medförde att vattenmängden i världshaven ökade. En allmän uppvärmning bedrog i sig till en vidgad vattenvolym och därmed en ytterligare förhöjd vattennivå. Kraftigast var nivåhöjningen för intervallet 10.000 till 9000 år sedan med ungefär 25 meter. Därefter följde något lugnare höjningar som i Sydskåne förde upp

havsnivån till ungefär 4 meter över nuvarande nivå. Detta kan jämföras med den »katastrofala» höjning på en halv till en meter som förväntas inom det närmaste århundradet.

Det var stora områden i södra Östersjön, bebodda av fångstsamhällen efter landisavsmältningen, som efterhand kom att dränkas. Det rör sig om mer än en tredjedel av det tidigare fasta landet. Samtliga sydsånska kustbosättningar fram till för ungefär 7500 år sedan är således dränkta. Vi kan få en uppfattning om hur betydande denna kustbosättning har varit genom att jämföra med Västkusten. Efter avsmältningen skedde en landhöjning vilket har medfört att kustbosättningarna ligger åtskilliga meter ovanför dagens kustlinje. Det helt dominerande antalet boplatser, det rör sig om flera hundra, låg vid kusten. Inlandet var betydligt glesare utnyttjat. Detta innebär att det måste finnas hundratals om inte tusentals boplatser på Östersjöns och Öresunds botten. Och de finns där. Problemet är att de är så svåra att finna. Att söka med hjälp av dykare är i sig svårt med ibland korta dykningstider på större djup och dålig sikt. Därtill har tusentals års strömmar kraftigt förändrat den ursprungliga bottenprofilen. Ett år kan en fyndplats ligga blottad på botten för att året därpå

Fig. 1. Vy över Måkläppen. Ön har fått kontakt med fastlandet. Foto: Björn Hillarp.

vara övertäckt med sand. Därmed är det endast ytterst begränsade områden som kunnat bli föremål för ingående avsökningar. Ett sådant är ett område utanför Landskrona. Den submarina åfåran för Saxån kan följas från dess nuvarande utlopp söder om Landskrona med en kraftig sväng norrut och ett utlopp ungefär halvvägs mellan Landskrona hamn och Ven. Här har några boplatser på djup varierande mellan 20 och 6 meter påträffats. En av dessa på västra kanten av den submarina åfåran har delvis grävts ut (Larsson & Theander 1999).

Andra fynd från den skånska västkusten indicerar forntida kustbosättning. Fynd av flintredskap påträffades i samband med undersökningen av den tidigmedeltida avlastningsplatsen Lödde kar utanför Lödde å. En av de troligen största boplatserna förstördes då man muddrade för Limhamns hamn på 1890-talet. Då kom det upp rikligt med

flintföremål och benavfall som torde vara ungefär 7500 år gamla. I samband med undersökningen av en vikingatida spärr över Foteviken framkom också flintföremål som är ungefär lika gamla (Hörberg 1982; *Pugna Forensis* –? 1984).

Fynd från Måkläppen

Ön Måkläppen utgör Sydvästskånes yttersta spets och är främst känd för ett rikt säl- och fågelliv (Brost 2010). Att strömmar och vågor är extra kraftiga i detta område framgår med all tydlighet när man betraktar en karta över hur Måkläppen har förändrats under det senaste århundradet. I början av 1900-talet var Måkläppen en liten sandholme. Idag har den en längd på ungefär tre kilometer med landkänning samt en inre lagunliknande vattensamling (Fig. 1). Tiden för allmänheten att besöka Måkläppen är begränsad till några

vintermånader. Under andra tider då sälär föder ungar och fåglar häckar där får ön inte beträdas. Kontakten med fast land har likväl bidragit till att drastiskt öka antalet besök.

Att området har haft en helt annan topografi efter isavsmältningen och de följande årtusendena framgick tydligt när man under andra världskriget grävde Falsterbo kanal. Då kom det upp omfattande torvlager på djup ned till tio meter. Det berättas att man fick upp stora trädstammar och djurben. Bara ett begränsat antal ben togs tillvara. Här finns horn av ren. Även ben av jättehjort ingår och har daterats till omkring 11.100 f.Kr. (11220±70 BP, LuS 6140).

Stora delar av näset är en produkt av havsnivåhöjningarna under slutet av äldre stenålder då strömmarna vid en högre vattenyta förde upp stora sandmängder. De torvlager som framkom under kanalgrävningen kom från grunda havsvikar eller sjöar då Östersjöns nivå låg betydligt lägre. Det mesta av det uppgrävda materialet tippades i havet söder om kanalen. Detta innebär att en hel del lämningar av ett äldre kustlandskap ligger omrört i Falsterbobukten. Under de senare åren har området söder och väster om Måkläppen utsatts för kraftig erosion samtidigt som det skett en pålagring på Falsterbokanalens västsida norr om Falsterbo fyr. Fortfarande spolas material upp på stranden och det går inte att fastställa om det kommer från grävmassorna från 1940-talet eller från botten utanför stranden.

Förutom för säl- och fågellivet är Måkläppen också känd för fynd av bärnsten. Speciellt efter kraftiga stormar är chanserna goda för att finns större och mindre stycken. Vissa har gjort bärnstensinsamlingen till mer än en hobby. De tillbringar därför mycket tid med att både i strandpartiet och i området direkt utanför stranden söka stycken av det som ibland har betecknats som havets guld. En av artikelförfattarna är bärnstenssnidare (LB) och har under året utvecklat ett omfattande

nätverk för att kunna inköpa råvaran. Genom eget intresse för historia och förhistoria kom sökningen utmed stränderna att inte uteslutande begränsa sig till bärnsten. Andra föremål som förts upp från havsbotten insamlades. Intresset kom också att smitta av sig på några andra bärnstensletare. Att Falsterbonäset var betydelsefullt under medeltidens sillfiske framgår tydligt genom de stora mängder keramik och andra föremål som spolas upp på stranden. En del av dessa fynd kommer sannolikt från strandade båtar runt den av sjömännen allmänt fruktade halvön.

Framspolad äldre stenålder

Under de senaste åren har dock fynd av högre ålder tillvaratagits. Det rör sig främst om långa och smala flintor s.k. spån från stenåldern (Fig. 2). Det är inte helt enkelt att identifiera dessa i strandkanten då den är fylld med flinstycken av varierande storlek som formats av »moder Natur». Detta är nog anledningen till att flertalet tillvaratagna är ovanligt långa spån. En annan anledning kan vara att det är just denna form som lättast lyfts upp från botten av strömmar och vågor och sedan spolas upp på stranden. Dessa långa och smala spån tillhör en yngre fas under äldre stenålder som går under beteckningen Kongemosekultur. Denna dateras till perioden 6800–5400 f.Kr. Namnet har kulturstadiet fått från en dansk mossboplats men flertalet boplatser har påträffats i strandlägen. Det är nämligen under kulturens existens som havsnivån förs upp från några få meter under den nuvarande till i höjd med dagens nivå. Under denna tid tillverkas ett extremt stort antal långsmala spån. På vissa boplatser finner man dem i tusental. De uppträder i så stor mängd att det är svårt att förklara att det funnits behov av alla. Sannolikt har en begränsad del befunnits lämpliga som knivar eller andra redskap. Kanske det rör sig

Fig. 2. Flintspån uppspolade på Mäkläppens strand. Foto: Leif Brost.

om ytterst kräsna användare eller så kan flintsmidet varit ett tidsfördriv – kanske ett sätt att tävla om det bästa flintsmidet?

Varken tidigare eller senare under äldre stenålder har ett så högt utvecklat smide producerat så långa och smala spån vilket gör att de är förhållandevis lätta att datera. Under samma tid framställs också spån i mindre format – mikrospån – vilka sattes in som eggar i spetsar och dolkar av ben. Några av fynden har denna mikroform för vilket det krävs extra god uppmärksamhet att identifiera bland strandens flintstenar.

Bland de bärnstensklumpar som påträffats ingår de som redan tidigare uppmärksammats av människor. Ett par klumpar är nämligen försedda med genomborrning för att kunna hänga, sannolikt som halsprydnader (Fig. 3). Bärnsten användes som smycken under stora delar av förhistorien så någon säker datering går inte att ange för de tillvaratagna hängena. Men stycken av den storlek som det här är tal om kan mycket väl tillhöra äldre stenålder.

En av artikelförfattarna (LB) blev först uppmärksam på strandfynden när även ben av människa påträffades. Det rörde sig i första omgången om ett helt lårben och stora delar av ett skalltak (Fig. 4). Lårbenet blev daterat med C14-metoden och gav en ålder på $7\,100 \pm 50$ BP (LuS 6148) vilket motsvarar 5900 f.Kr. Detta innebär att lårbenet är samtidigt med de långsmala flintspånen. En datering av skalltaget gav en ålder på 6095 ± 50 BP

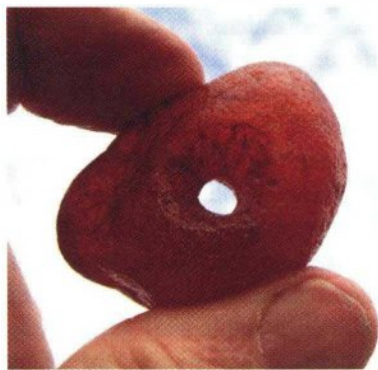

Fig. 3. Genomborrad bärnstensklump. Foto: Leif Brost.

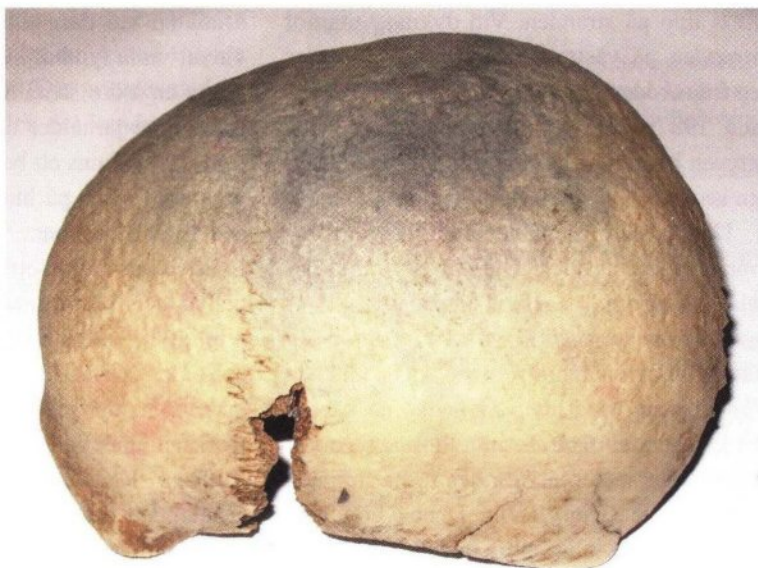

Fig. 4. Skalle som spolats upp på Måkläppens strand. Foto: Leif Brost.

(LuS 6533) vilket motsvarar ca. 5000 f.Kr. Skallen tillhör en person som levde under den sista delen av äldre stenålder.

Både spån och ben har spolats upp utmed en mer än två kilometer lång sträcka av Måkläppens västra strand men flertalet är funna inom ett par hundra meter långt parti. De torde ha kommit från en boplatz som är belägen på högst fyra meters djup med avseende till dess ålder. Det är ganska grunt utanför Måkläppen så boplatzen kan ligga något eller några hundratal meter utanför kusten. En del flintor liksom ben är kraftigt svallade och tycks ha legat och rullat på havsbotten en längre tid och möjligen också förts iväg en längre sträcka. Några kan ha flyttats från den eroderade östra sidan av ön. Men det finns också fynd av båda kategorierna som är närmast opåverkade och som ganska nyligen har förts upp från ett intakt bottenlager. I samma område som ben och flinta har påträffats förekom vid ett besök i januari 2008 betydande bitar av torv. Sådana blir snabbt sönderdelade av vattnet vilket tyder på att torvlager i närheten av stranden är utsatta för

betydande erosion. Flintspånen kan förklaras som typiska fynd från en boplatzsyta där man bodde och spaltade flinta. De kan också ha hamnat i det s.k. utkastet dvs. i området utanför stranden där skräp deponerades på botten i gytte- och torvlager. Det finns exempel på att människoben av olika anledningar har hamnat ibland skräpet men det är inte alltför vanligt. Även utmed andra partier av Falsterbohalvön spolas människoben upp. Invid Skanörs norra revel påträffades ett överarmsben från människa som dateras till en senare del av äldre stenålder.

Under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet påträffades de första riktiga gravfälten från äldre stenålder. De båda gravfälten vid Skateholm på sydkusten var exempel på dessa gravfält och är fortfarande de största med totalt 87 gravar (Larsson 1988). Senare undersökningar har visat att det snarare är en norm än ett undantag att finna gravar invid boplatser från sen äldre stenålder (Kjällquist 2001; Larsson 2004). Det kan således röra sig om att ben från en grav inom en boplatz har spolats sönder och delar av den gravlagde

förts upp på stranden. Vid dykning utanför stranden på västra Fyn uppmärksammades en frameroderad grav på havsbotten (Andersen 1987). Att dykarna uppmärksammade graven berodde på att de misstog kraniet för en kruka.

Under äldre stenålder finns ett mycket varierande gravskick. Utanför en dränkt boplatz söder om Langeland påträffades vid utgrävningen en märklig grav. Det rörde sig om delar av en kanot som använts som kista för en man. Med hjälp av nedkörda käppar hade kanoten fixerats mot botten endast något tiotal meter utanför den forna stranden (Skaarup & Grøn 1991). Denna gravform kan ha varit vanlig och i så fall behövs det inte så mycket bottenerosion för att föra upp skelettdelar till den nuvarande stranden.

Människokraniet uppmärksammades inom samma strandparti som lårbenet. I detta fall blev dateringen också äldre stenålder men nästan ett årtusende yngre. Vid denna tid borde strandlinjen ha gått ungefär tre meter över den nuvarande. Det kan således röra sig om en grav som legat ovanför dagens havsnivå. Vid något tillfälle har det spolats fram på grund av den höjda havsnivån och förts ut från stranden för att senare sköljas upp. Att det rör sig om lämningarna av en grav indiceras av att det fanns svag rödfärgning på skallen. Denna färgning kan härröra från rödockra som ofta ströddes över den döde.

För att få en datering mäts både den radioaktiva kolisotopen ^{14}C och den icke radioaktiva isotopen ^{13}C . Båda skelettdelarna ger höga värden för isotopen ^{13}C . Detta innebär att bådas födointag i huvudsak bestod av marin föda såsom saltvattensfisk, säl och kanske småval vilket i sig inte är så märkligt då de levde nära stranden.

I strandzonen har keramik och andra föremål från yngre perioder påträffats. De kan härröra från skeppsbrott. Att människor

drunknat vid flera tillfällen framgår tydligt vid att vissa fynd av skelettdelar är betydligt yngre än äldre stenålder. Dessa har daterats från yngre järnålder till 1700-tal. Runt Falsterbonäset finns ett betydande antal skeppsvrak som visar på hur farlig passagen runt sydvästra Skåne var.

Eftersom radiometriska dateringar är förhållandevis kostsamma kan det knappast bli möjligt att datera alla de fynd av människor som påträffats. Det finns fler skelettdelar både funna nyligen och äldre fynd som uppmärksammats genom de här redovisade resultaten. Kanske det på botten utanför Måkläppen fortfarande döljer sig såväl boplatser som gravplatser från äldre stenålder.

Sök vidare!

Denna artikel är avsedd inte uteslutande som en presentation utan också som en uppmaning att hålla ögonen öppna för liknande fynd utmed samtliga skånska stränder. Havet döljer ett stort antal boplatser där lämpliga miljöer kan ha bevarat organiskt material från olika arter inklusive människa. Det kan röra sig om fyndplatser som ligger få meter under nuvarande havsnivå. Men det kan också vara uppspolade lämningar från den allra äldsta delen av äldre stenåldern för 11.000 år sedan då strandkanten låg ett trettiotal meter under nuvarande vattennivå. Exempelvis har mycket gamla stammar av tall flutit iland i Hanöbukten. Dykningar har visat att det här finns stammar som sticker upp ur havsbotten kilometer ut från den nuvarande stranden.

Vid besök på Måkläppen kom en av artikelförfattarna (LL) att erinra sig ett fynd han gjorde i tioårsåldern vid bärnstensökning inte så långt från den ovan beskrivna fyndplatsen. Det var ett lårben som en läkare bestämde hade tillhört en människa. Vid den

tiden uppfattades det som antingen tillhöra en drunknad sjöman eller en störtad flygare från andra världskriget. Det grävdes ned på Skanörs kyrkogård. Men det kunde ha varit från en helt annan tid!

Summary

During the early part of the Mesolithic (the early Stone Age) the Scanian coastline was situated at a lower level than today. It was not until 7500 years ago that the coastline rose to the same level as today. This is the reason why settlement remains and graves might be located at the bottom of the sea. Therefore, it can happen that remains from these sites are washed up on the shore. Måkläppen is an island just off the southwesternmost tip of Scania. Due to waves and currents, a considerable quantity of tools and bones from Stone Age settlements have been found by people searching for amber.

Litteratur

- Andersen, S. H. 1987. Tybrind Vig: A Submerged Ertebølle Settlement in Denmark. I: Coles, J. M. & Lawson, J. L. (eds.), *European Wetlands in Prehistory*. Oxford.
- Brost, L. 2010. Klimat och människor i 15000 år. *Härligast i världen*. Falsterbonäsets Naturvårdsförening 40 år. Vellinge.
- Hörberg, P.U. 1982. *Mesolitiskt fyndmaterial*. Marinarkeologisk undersökning. Malmö Sjöfartsmuseum.
- Kjällquist, M. 2001. Gävor eller grav? I: Kasten, P. & Knarrström, B. (red.), *Tågerup specialstudier*. Skånska spår – arkeologi längs Västkusten. Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Larsson, L. 1988. *Ett fångstsamhälle för 7000 år sedan*. Boplatser och gravar i Skateholm. Lund.
- Larsson, L. 2004. The Mesolithic period in southern Scandinavia: with special reference to burials and cemeteries. I: Saville, A. (ed.), *Mesolithic Scotland and its Neighbours. The Early Holocene Prehistory of Scotland and its British and Irish Context and some Northern European Perspectives*. Edinburgh.
- Larsson, L. & Theander, C. 1999. Stenåldersboplatser på havets botten. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 1999:2.
- Pugna Forensis* –?. 1984. Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981–83. Länsstyrelsen i Malmöhus län. Malmö.
- Skarup, J. & Grøn, O. 1991. Den våde grav. *Skalk* 1991, nr. 1.

Vä under vikingatid och tidig medeltid

Av Lars Jönsson och Torbjörn Brorsson

Fil.lic. i historisk arkeologi vid Lunds universitet resp. fil.dr i arkeologi vid universitetet i Kiel

Under 1940-talet började arkeologernas blickar riktas mot Vä. Att orten en gång varit en stad, som år 1612 brändes av Gustaf II Adolf, var känt sedan tidigare, men att även en omfattande yngre järnåldersbebyggelse funnits på platsen var tämligen okänt. Undersökningar på 1940- och 1960-talet såväl väster om som inom stadsbebyggelsen visade på bebyggelselämningar från både sen romersk järnålder och tidig folkvandringstid, och från sen vikingatid och tidig medeltid. Troligtvis har slätten kring Helgeås vattensystem bildat ett speciellt område för varuutbyte och handel under yngre järnåldern, med Vä som en av de centrala orterna. Det medeltida Vä har inte riktigt rönt samma uppmärksamhet som den äldre bebyggelsen kring Vä. Ambitionen med detta arbete är framför allt att lyfta fram, och diskutera Väs roll under perioden ca 1000–1160, en tid då den danska kungamakten på allvar etablerar sig i Skåne, vilket bl.a. avspeglas i ett antal s.k. kungalevsorter i landskapet.

Inledning

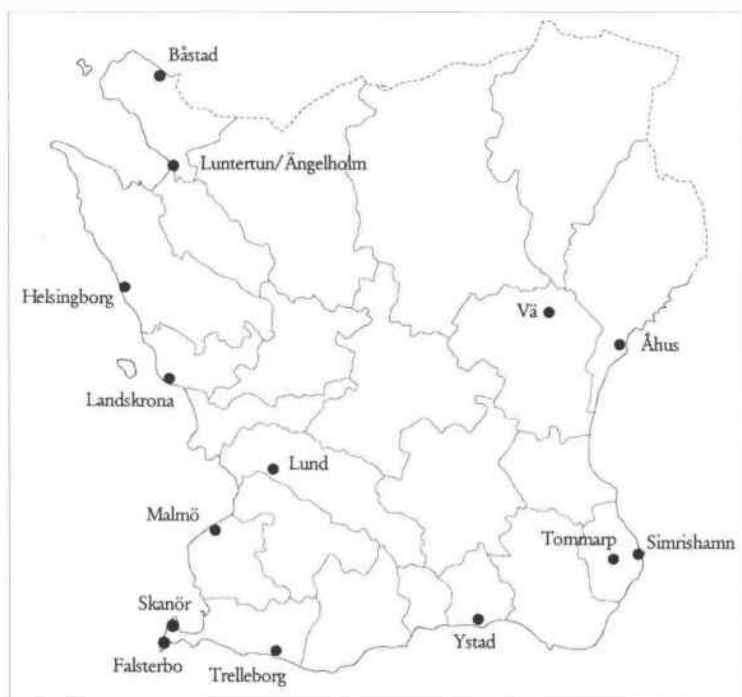
Orten Vä är belägen i nordöstra Skåne, ca 7 km sydväst om Kristianstad, på övergången mellan Kristianstadslätten och högre belägen terräng i form av utlöpare av Nävlingeåsen. Såväl yngre järnåldersbebyggelsen som den medeltida staden Vä har legat på en ganska jämn platta, som svagt sluttade ned mot Kyrkbäcken, vilken utgjorde bebyggelsens gräns mot norr. Kyrkbäcken flyter vidare till Hammarsjön, och ingår i Helgeås vattensystem.

Under närmare 400 år var Vä stad och huvudort i Gärds härad. De äldsta skriftliga källorna som berör Vä är från 1160- och 70-talen, och har samband med Mariakyrkan och klostret. Det är först under 1200-talet som staden Vä nämns i det skriftliga materialet, bl.a. finns det privilegiebrev bevarade från mitten och slutet av 1200-talet, vilka nämner Vä som stad. Däremot är Vä inte upptaget i köpstadslistan i Kung Valdemars Jordebog från 1230-talet, men å andra sidan nämns Vä både i redogörelsen för kronogod-

set (kungalevslistan) och i samband med stadganden om avgifter från häradena.¹ Från 1200-talet finns även ett privilegiebrev som berör kvarnhanteringen i Vä, sannolikt utfärdat under perioden 1232–1250.

Mycket talar för att Mariakyrkan uppfördes på initiativ av kungamakten redan före mitten av 1100-talet, och att premonstratenserklostret grundades på 1160-talet, sannolikt på *Kungsgårdsmark*. År 1213 omnämns klostret som »brunnet». Från 1500-talets början finns belägg för att delar av kungsgårdens ägor överlämnades som gåva till en av stadens borgare. År 1612 brändes staden av Gustaf II Adolf och borgarna anbefalldes att flytta över till den 1614 grundade staden Kristianstad. Därefter blev Vä en vanlig by.

Undersökningar på 1940-talet på åkrarna med namnen Vassalyckan och S:t Gertruds vång påvisade bebyggelselämningar från både sen romersk järnålder och tidig folkvandringstid, och från sen vikingatid och tidig medeltid.² Vid senare undersökningar har konstaterats att yngre järnåldersbyg-

Figur 1. De medeltida städerna i Skåne. Vä är beläget i nordöstra Skåne.

gelsen sträckt sig över en stor del av den nuvarande kyrkhyn och upptagit i stort sett samma område som den medeltida staden.³ Mycket tyder på att hela Kristianstadsslätten kring Helgeås vattensystem bildat ett speciellt område för varuutbyte och handel under yngre järnåldern, med Vä som en av de centrala orterna.⁴ Själva ortnamnet Vä (Vé eller Vi) anger att platsen var helig, möjligtvis en kultplats under förhistorisk tid.⁵

Väs betydelse som en centralplats under yngre järnåldern har behandlats av ett flertal forskare.⁶ Däremot har det medeltida Vä inte riktigt rönt samma uppmärksamhet som den äldre bebyggelsen kring Vä. Inom projekt Medeltidsstaden sammanställdes dock allt material om orten, med speciell fokusering på den medeltida perioden.⁷ Redan på 1960-talet uppmärksamade Thun två bebyggelse-lakuner i Väs i övrigt kontinuerliga bebyg-

gelse från romersk järnålder till idag. En bebyggelsenedgång konstaterades mellan ca 550–800 e.Kr., medan den andra nedgången verkade infalla ca 1050–1150.⁸

Syftet med studien

Ambitionen med detta arbete är framför allt att lyfta fram, och diskutera Väs roll under perioden ca 1000–1160. Utgångspunkten för studien är materialet från den omfattande grophusbebyggelsen i och vid Vä, i synnerhet grophusen från sen vikingatid och tidig medeltid. För att datera grophusen har framför allt keramiken använts, i några fall även mynt och ¹⁴C-dateringar. En jämförelse kommer även att göras med kungalevsorterna Gårdstånga, Oxie och Tommarp, där arkeologiska undersökningar påvisat ett stort antal grophus och en stor produktion i anslutning till grophusen under loppet av framför allt 1000-talet.⁹

Vä under järnåldern – en introduktion

En centralplats i nordöstra Skåne

Redan på 1930-talet och början på 1940-talet tillvaratogs ett stort fyndmaterial på åkerstyckena Vassalyckan och S:t Gertruds vång, väster om S:t Gertruds kyrkoruin, och tillika strax väster om byn.¹⁰ Bland fynden som tillvaratogs kan nämnas ca 5000 skärvor keramik från både sten-, brons- och järnåldern samt medeltid. Det framkom även ca 30 st sländtrissor, vävtyngder, pärlor, benkammar, spelbrickor, två bronsfibulor, pilspetsar av järn, metkrok, spjutspetsar, ca 100 st slipstenar och ett 100-tal knackstenar.¹¹

Vid samma tidpunkt fick dåvarande förståndaren för Lunds universitets historiska museum, professor Forssander, vetskap om att man plöjde upp en mängd fynd på en åker i Vä. Forssander själv fick aldrig någon möjlighet att företa någon arkeologisk undersökning av platsen, vilket först skedde år 1945. Då var det professor Holger Arbman som var ansvarig för undersökningen, vilken var finansierad av grosshandlaren Otto Molin, bosatt i Kristianstad.¹² Molin var egentligen konstitresserad och han var en av initiativtagarna till *Konstföreningen i Kristianstad*, som bildades år 1942. Förmodligen gjorde de arkeologiska fynden på åkern i Vä Molin även intresserad av arkeologi, eftersom han år 1948 besökte det sjunde Nordiska arkeologimötet i Lund. Under 1945 och 1946 genomfördes flera provundersökningar i Vä och resultatet av dessa presenterades av Berta Stjernquist i *Vä under järnåldern*.¹³

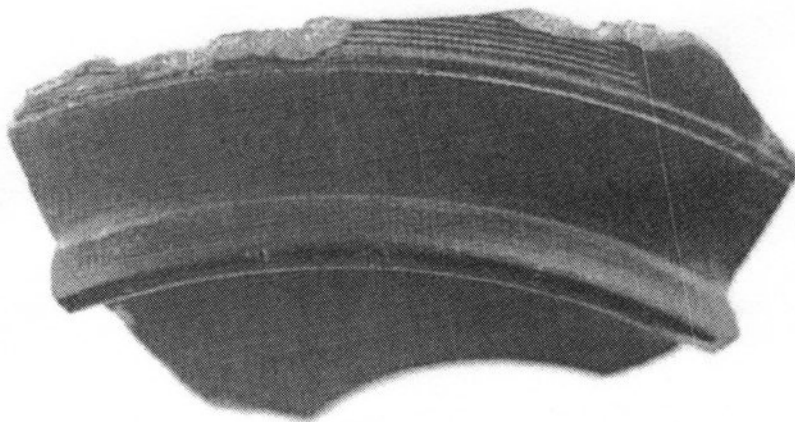
Vid de arkeologiska undersökningarna i Vä påträffades en omfattande bebyggelse från huvudsakligen romersk järnålder och tidig folkvandringstid. Vid den här tiden passade materialet väl in i Stjernquists forskning, eftersom hon bland annat var sysselsatt med sin doktorsavhandling kring Simris, vil-

ket även kom att beröra platser som exempelvis Uppåkra.

Undersökningarna i Vä kom att beröra flera stolpbyggda hus och ett antal grophus. Dessutom fanns andra boplatsslämningar i form av kulturlager, gropar, härdar samt ugnar på platsen. Fyndmaterialet utgjordes huvudsakligen av keramik, och flera olika kärltyper fanns representerat i material. Ordinära hushållskärl var vanliga, men det fanns även en betydande mängd finkeramik, som bland annat inrymmer fotskålar. Även fragment av silkärl fanns i keramikmaterialet. Ett flertal spänner och fibulor i olika utföranden påträffades, och grovt daterades dessa till perioden 200 till 400 e.Kr.¹⁴ Metallfynden har i flera fall kontinentala drag, men många spänner var även av Skandinavisk typ. Från boplatsten fanns det även ett förhållandevis omfattande material av kammar, pärlor, sländtrissor, knivar, nålar, pincetter och andra vardagsföremål. Bland de mera uppmärksammade fynden märks en liten rektangulär bronsplatta med en kvinno-bild, och trots att plattan var av brons tillhör den fyndkategorin *guldgubbar*, som dateras från 500 till 700 e.Kr.¹⁵ Stjernquist tolkade bronsblecket som en möjlig matris till en guldgubbe.

De undersökningar som företagits i Vä efter Arbmans undersökningar på 1940-talet har bekräftat de tidiga resultaten. Bebyggelsen har under äldre järnålder sträckt sig över ett stort område och några avvikande dateringar har inte framkommit, utan Vä har mer eller mindre haft någon form av bebyggelse under en mycket lång tid. Fyndmaterialet visar på en bebyggelsekontinuitet från 200-talet e.Kr. fram till idag. Det som påträffades i Vä var till stora delar av ordinär boplatskaraktär, men samtidigt finns det detaljer som väcker många frågor. En sådan är Stjernquists notis om att man endast i Uppåkra och Vä funnit så omfattande kulturlager att man

Figur 2. Etruskisk
bucchero funnen i Vä.
Skärvan kan dateras till
århundradena före
Kristi födelse, men
tyvärr är fyndkontexten
mycket osäker. På
bilden syns fotringen
och en del av skuldran.
Ej skalenlig.

kan få svar om hustyper och bebyggelseskick under romersk järnålder.¹⁶ I samband med den nu aktuella studien av Vä, som i och för sig varit inriktad på vikingatid och tidig medeltid, har fynden från äldre järnålder åter kommit fram. Det är helt uppenbart att det finns en hög andel polerad finkeramik, som tillsammans med omfattningen av boplatsen visar att Vä under äldre järnålder sannolikt varit någon form av centralplats i nordöstra Skåne.

Etruskisk keramik i Vä

År 1946 påträffades ett märkligt fynd i Vä (figur 2). I det gamla stadsområdet, i södra delen av Vä, lades ett provschakt på kantor Joh. Adells tomt. Enligt Stjernquists beskrivning påträffades bland annat »Krukskärva, fint, mycket fast skifferartat mörkgrått gods med glättad svart yta, en kraftig, upphöjd fotring, ornering smala fina linjer».¹⁷ Fyndet framstår som unikt och avviker från all annan keramik i Vä, och är inte av skandinaviskt ursprung. Skärvan har utgjort en del av botten till en mycket omsorgsfullt polerad skål som drejats upp. Godset är mycket fint och skålen har bränts i någon form av keramikugn, och fyndet kan förläggas till Antiken och till Medelhavsområdet. Skärvan har

blivit klassificerad som en trolig bucchero. Denna typ av keramik tillverkades av etruskerna från omkring 600 f.Kr. fram till århundradena före Kristi födelse.¹⁸ Buccheron är därmed äldre än bebyggelsen i Vä, men likväl har skärvan påträffats i ett schakt i det gamla stadsområdet. Olyckligtvis är fyndomständigheterna mycket tveksamma, eftersom det även påträffats efterreformatorisk keramik i schaktet, och skärvan kan ha kommit till Vä vid Kristi födelse, under romersk järnålder eller rent av under medeltid eller modern tid. Förekomsten av bucceron i Vä är trots detta mycket intressant och väcker många vetenskapliga och antikvariska frågor.

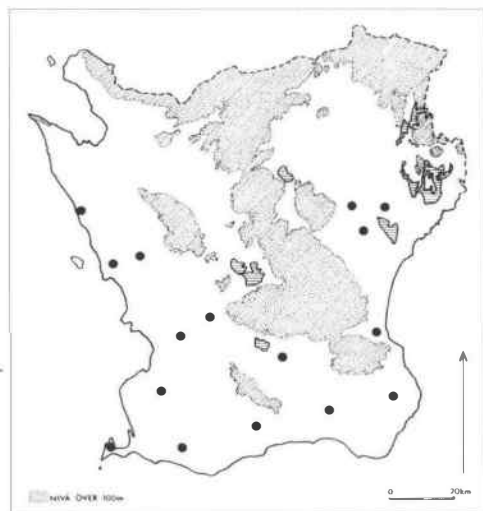
Vä som kunglig ort – de historiska källorna

Kung Valdemars Jordebok

I »Kong Valdemars Jordebog» (KVJ), där de äldsta delarna är från 1231, nämns Vä som *kungalev*. KVJ ger en insikt i det danska rikets finans- och administrationssystem under Valdemar II:s (1202–1241) tid, och är Danmarks äldsta och mest omfattande medeltida topografiska verk. Huvuddelen av jordeboken, det så kallade huvudstycket, utgör

en översikt över de kungliga intäkterna detta år. KVJ består av en rad olika listor, där några är av kameral natur, och andra av teologisk. Jordebokens viktigaste beståndsdelar är Huvudstycket, Kungalevslistan, Ölistan och Natthållslistan. De tre första delarna är alla riksomfattande, och har som avsikt att räkna upp allt det gods i riket som kungen fick, eller skulle få, intäkter från.¹⁹

Den centrala listan för detta arbete är »Kongelevslistan», där bl.a. Vä är omnämnt. Kungalevslistan anses uppta centrala enskilda kronogods, dvs. det gods som hade en central betydelse för administrationen och maktutövningen i det danska riket. Det har uppfattats som kronans ämbetsgods i motsättning till kungens (patrimonium).²⁰ Listan är mycket summarisk, då den i stort sett inte innehåller mer än namnen på godset. För Skånes del nämns 17 platser såsom kungalev. Dessa är Nosaby, Vä, Önnestad, Ravlunda, Tommarp, Nedraby (Arvalund), S. Åsum, Örsjö, Gylle, Skanör, Oxie, Lund, Gårdstånga, Sireköpinge, Säby, Helsingborg och Stenestad.

Figur 3. Kungalevsorterna i Skåne enligt Kung Valdemars Jordebok. Kartan visar de säkert identifierbara kungaleven. Ur Anglert 1995, s. 44, figur 14.

Hur gammal kungalevsorganisationen är framgår inte av KVJ, och det framgår inte heller hur denna organisation i praktiken fungerade. Andrén menar att kungaleven primärt motsvarade kronans kungsgårdar eller förvaltningsgårdar, med tillhörande egendomar och rättigheter. Krongodset kan ha upprättats i stort sett samtidigt i hela Danmark omkring år 1000, och haft sin största betydelse till ca 1150.²¹ Som den enda basen för den kungliga maktapparaten hade kungaleven kanske enbart en funktionstid på ca 150 år, då andra maktsystem som t.ex. riksborgar och residensstäder började ersätta kungaleven. Som enheter i en landsomfattande kunglig förvaltning försvann kungaleven omkring 1300, och som enskilda godsbildningar vilka tillhör kronan kan flera kungalev beläggas som smålän och birk ännu på 1520-talet.²² Begreppet kungalev (konunglef) har ingen självklar tolkning då termen endast möter oss i kungalevslistan i KVJ. Anders Andrén är t.ex. osäker på om kungsgårdarnas tillägor har inkluderat de omgivande orterna. Andrén framhäver att kungaleven var den grundläggande enheten i den kungliga maktapparaten, både som residensgårdar för »det resande kungadömet», och som lokala centra, där de kungliga rättigheterna hävdades i land, sysslor och härader. De orter som finns uppräknade i kungalevslistan har sannolikt representerat kronans kungsgårdar, och därvid utgjort den lägsta enheten i den kungliga maktapparaten.²³

Ett källkritiskt problem med KVJ är att Jordebogen kanske visar på hur förhållandena borde vara, istället för hur de egentligen var. Ett exempel är kungalevet Tommarp, där Valdemar I redan på 1160-talet avstår från både kyrkor och kvarnar till förmån för premonstratenserklostret, och därmed sannolikt en del av kungamaktens administrativa centrum i regionen.²⁴ Ett annat exempel är Borgeby, där arkeologiska fynd och lämningar,

bl.a. en ringvallsanläggning, och andra källor som berör platsen, antyder att Borgeby kan vara ett kungalev som inte omtalas i KVJ. Bl.a. donerade kungamakten egendomar runt Borgeby till ärkesätet i Lund under 1100-talet. Kungalevet kan alltså ha varit upplöst vid tiden för nedtecknandet av KVJ.²⁵

Mariakyrkan

Med största sannolikhet var det kungamakten, möjligtvis Knut Magnusson (Knut III, 1143–1150) som låg bakom uppförandet av Mariakyrkan på 1140-talet. Troligen uppfördes kyrkan ursprungligen som en kunglig patronatskyrka. Kyrkan, vilken låg i den södra delen av den medeltida bebyggelsen, nämns första gången i stiftelsebrevet till premonstratenserklostret i Vä på 1160-talet. I samband med instiftandet av klostret överför biskop Simon av Odense kyrkan till klostret.²⁶

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus, kor och absid samt i liv med långhusmurarna ett västligt tornparti. Fasaderna är uppförda av fínhugna sandstenskvadrar i jämna skiftgångar. Det finns två huvudperioder i kyrkans byggnadshistoria; från början har kyrkan haft ett rakslutet kor och i väster en dubbeltornsfasad. Denna period bör ha varit avslutad på 1140-talet, då baldakinportalerna bör ha tillkommit. Troligen före 1160-talet förses koret med absid och tunnvalv.²⁷ På 1160-talet blev Mariakyrkan klosterkyrka. Sannolikt bör tillkomsten av målningarna i koret förklaras mot bakgrund av denna ändrade funktion. Samtidigt ändrades troligen även ett tidigare emporium i västpartiet till ett kapell med altare.²⁸

Stormannalogen, emporiet, i västpartiet kan dateras till kyrkans första byggnadsperiod, dvs. 1130- eller 1140-talet.²⁹ Donatorsgestalterna i korets målningar har av Henrik Graebe tolkats som kung Valdemar och drottning Sofia. Han sätter även korets stora Te

Deum-svit i samband med klosterstiftelsen. Både det storslagna motivet och stilistiska skäl talar för ett sådant samband och en datering till 1160-talet.³⁰

Inger Ahlstedt Yrliid hävdar en ännu tidigare datering av Mariakyrkans äldsta byggnadsperiod, baserat på en pergamentslapp som påträffats i en relikdosa i högaltaret. Inskriften tolkas som året 1121, vilket skulle utgöra invigningsåret för huvudaltaret i Mariakyrkan. Yrliid menar att Mariakyrkan måste ha existerat före Knut Magnussons tid, och att kyrkan kanske grundades redan på kung Niels tid 1104–1134.³¹

Thun och Anglert menar att anledningen till att Mariakyrkan i Vä från början planerades och byggdes med ett stort utrymme för menigheten kan ha varit att det låg en tyngdpunkt i det agrara samhället här, en kungsgård eller huvudgård till vilken många bönder och landbor varit knutna. De anser det rimligt att anta att en kungsgård funnits i Vä, men några fysiska lämningar av en sådan har ännu inte kunnat lokaliseras. Kanske rymts den vid platsen för den nuvarande kyrkogården, där premonstratenserklostret sannolikt började uppföras på 1160-talet.³²

Klostret och kungalevet

Idag finns det inga lämningar kvar ovan mark av klosterbyggnaderna, och några lämningar har inte framkommit i samband med arkeologiska undersökningar. Thun och Anglert uppger dock att enligt muntliga uppgifter skall det i samband med gravgrävningar, ca 10–20 meter söder om Mariakyrkans portal, har påträffats stengrunder, och möjligtvis även tegelmurar.³³ Tidigast 1158 grundades klostret, och i samband med detta överlämnades kyrkan till premonstratenserna. Klostrets tillkomst är belyst genom dokument från 1160-, 70- och 80-talen. Själva stiftelsebrevet till klostret var utfärdat av biskop Simon av Odense. Av brevet framgår att

biskopen tidigare mottagit kyrkan av kung, drottning och ärkebiskop, och att den nu överförs till klostret.³⁴ Eventuellt kan biskop Simons brev dateras till *före 1164*, då en av undertecknarna, biskop Stefan, blev Sveriges förste ärkebiskop 1164.³⁵ Ärkebiskop Eskil var en av dem som 1170 bekräftade klostrets privilegier. Han var säkert en drivande kraft i samband med dess tillkomst, liksom vid grundandet av klostret i Tommarp.³⁶ Vid stiftandet av klostret i Vä gav han dessutom bröderna Mariakyrkan och biskopstiondet i Vä samt kyrkan i Kiaby med dess tillägor.³⁷ I samband med att Mariakyrkan överlämnades till premonstratenserbröderna genomgick den vissa förändringar.³⁸ År 1213 omnämns i de skriftliga källorna en eldsvåda i klostret. Enligt de flesta forskarna flyttade bröderna vid den tidpunkten till Bäckaskog, medan andra hävdar att klostret ännu existerade vid 1300-talets mitt.³⁹

Att premonstratenserklostret i Vä var dotterkloster till klostret i Tommarp är inte oviktigt i sammanhanget. Liksom Vä var även Tommarp omnämnt som kungalev i kung Valdemars jordebok. På båda orterna avstår sannolikt kungamakten från en del av sitt administrativa centrum i samband med etableringen av klostren. Dessa etablerades möjligtvis på platsen för en tidigare kungs-

gård, där bröderna sannolikt övertog en äldre kunglig patronatskyrka.⁴⁰

Arkeologiska undersökningar i Vä

Allt sedan mitten av 1940-talet har arkeologer satt spaden i Vä och dess omgivning. Genom åren har ett 20-tal arkeologiska undersökningar genomförts i kyrkbyn, och på åkerstyckena Vassalyckan och S:t Gertruds vång strax väster om byn. Omfattande bebyggelse lämningar från yngre järnålder och vikingatid har framkommit i samband med utgrävningar 1945–1946, 1962–1963 och 1990.⁴¹ Däremot är bebyggelse lämningarna från tidig medeltid förhållandevis fåtaliga, vilket är något förvånande med tanke på att Vä omnämns som kungalev i KVJ. En avsökning med metalldetektor har även utförts år 1998, varvid 250 föremål framkom.⁴²

Då syftet huvudsakligen är att lyfta fram och diskutera Väs roll under perioden ca 1000–1160, är det framför allt undersökningar med arkeologiska lämningar och fynd från vikingatid och tidig medeltid som kommer att beröras i föreliggande arbete.

Under årens lopp har det framkommit lämningar från vikingatid och tidig medeltid i samband med elva arkeologiska undersökningar (tabell I). Vid fyra av dessa under-

Tabell I. Arkeologiska undersökningar i Vä med lämningar/kulturlager från vikingatid och tidig medeltid.

År	LUHMnr	Ledare	Typ av undersökning	Fastighet
1945–46	30321	Berta Stjernquist	Forskningsundersökning	Vä 36:1 – S:t Gertruds vång och Vassalyckan
1962–63	31887	Egon Thun	Förundersökning	VA-schakt i hela Vä
1966	30357	Egon Thun	Undersökning	Vä 13:1
1975	31693	Anders Wihlborg	Undersökning	Vä 36:1
1976	30347	Anders Wihlborg	Slutundersökning	Vä 13:1
1979	30441	Robert B. Nagmér	Slutundersökning	Vä 27:16
1980	31774	Leif Stenholm	Delundersökning	Vä 72:1
1983	30382	Mats Anglert	Slutundersökning	Vä 16:13
1988–90	30554	Tony Björk	För- och slutundersökning	Vä 27:17
1995	30783	Johan Dahlén	Förundersökning	Vä 2:19
2007	31830	Jan Kockum	Förundersökning	Vä 115:1 och 27:18

sökningar har det framkommit totalt 36 grop-
hus, där flertalet (28 st) påträffades 1962–
1963 (se appendix). Vid de övriga undersök-
ningarna har det enbart påträffats kulturlager
och fynd från perioden.

Vä under vikingatid och tidig medeltid (ca 800–ca 1025/50)

Bebyggelsen

Ett problem med att studera Vä utifrån det
arkeologiska källmaterialet är att de arkeolo-
giska undersökningarna generellt inte har
berört några större sammanhängande ytor.
Detta, och att de viktigaste undersökningarna
utfördes på 1940- och 1960-talen, med en
annan metodik än de som är vedertagna idag,
innebär att det är svårt att framlägga några
teorier om tomtindelningar och husgrupper-
ingar. Genom de arkeologiska undersök-
ningarna är det lätt att få intrycket att bebyg-
gelsen i Vä dominerades av grophus under
vikingatid och tidig medeltid. Men fastän det
inte finns några säkra arkeologiska belägg
för stolpburna hus i Vä, är det rimligt att anta
att de har förekommit. I samband med arkeo-
logiska undersökningar har det på skilda
ställen framkommit mängder med stolphål,
såsom t.ex. i schakt XVIII från undersök-
ningen 1962–63, men merendels har inte
ytorna varit tillräckligt omfattande så att
lämningarna kunnat tolkas som långhus.
Thun är dock av den bestämda uppfattningen
att bebyggelsen inte enbart utgjorts av grop-
hus, utan även av stolpburna långhus. Han
menar att de stratigrafiska förhållandena
pekar mot en gemensam datering av grop-
husen och de stolpburna byggnaderna till
vikingatid.⁴³

Hur skall vi förhålla oss till grophusen?

Vilken funktion grophusen haft har diskute-
rats i åtminstone 40 år. En sammanfattning
av diskussionen har bl.a. utförts av Berta

Stjernqvist och Bengt Söderberg.⁴⁴ Under
1960- och 1970-talen ansågs ibland grop-
husen vara den enda bebyggelsen på vikinga-
tida boplatser i Skåne. I vissa sammanhang
var en sådan tolkning kanske riktig, såsom på
den säsongsmässigt utnyttjade handelsplat-
sen Löddeköpinge, där flerskiktade golvnivåer
var vanligast.⁴⁵ De senaste decenniernas
undersökningar visar att grophusen istället
bör uppfattas som kompletterande byggnader
till långhusen.

Formen på grophus kan i allmänhet vara
allt från runda, ovala till rektangulära. Ofta
har de ett par kraftiga gavelstolpar, men det
finns även exempel på grophus där enbart
väggarna burit taket. Grophusen är mycket
frekventa under vikingatiden i Sydskan-
dina-vien. Vid slutet av 900-talet avtar de gradvis,
även om de fortfarande är vanliga under
1000-talet, i synnerhet på platser av speciell
betydelse. Därefter uppträder de mycket spo-
radiskt.⁴⁶

Under sen vikingatid börjar större och mer
komplexa grophuskonstruktioner av »sla-
visk» typ förekomma parallellt med de äldre
typerna i Sydskan-dinavien.⁴⁷ Det har länge
varit accepterat inom forskningen att grop-
husen under sen vikingatid och tidig medel-
tid fungerade som verkstäder eller hantverks-
hus. Den vanligaste användningen under
denna period verkar ha varit som vävstugor,
men de kan även ha fungerat som smedjor,
för finsmide, gjuterier, rökerier och sannolikt
även för sådana ändamål som förvaring och
matlagning.⁴⁸ Det har numera accepterats att
en del av de »slaviska» grophusen, d.v.s. re-
lativt stora rektangulära hus med nedsänkt
golv, en eller flera rökugnar, sittbänkar och
ingångsschakt, även kan ha använts som
kombinerade hantverks- och bostadshus. Det
är känt att ofria människor, i form av trälar
eller slavar, existerade i Skandinavien under
vikingatid och tidig medeltid och det är
möjligt att grophusen fungerat som bostäder

åt dessa människor. Mats Olsson har i en studie påvisat att härtagningen under vikingatid och tidig medeltid var omfattande. Han menar att målet och syftet med att gå i »viking» var att skaffa byten i form av skatter och människor. De skall framför allt ha använts i samband med jordbruksarbete, men slavar kan även ha varit specialister inom olika hantverksyrken.⁴⁹

Både Annette Hoff och Mats Olsson håller det för troligt att en del grophus fungerat som bostäder för det lägsta sociala skiktet i samhället, d.v.s. trälarna eller andra sociala kategorier i beroendeställning gentemot gårdsinnehavaren.⁵⁰ Hoff har uppmärksammat några passager i de danska landskapslagarna där begreppen *both* och *kotzæth* nämns som exempel på insittarnas och trälarnas bostäder.⁵¹ I detta sammanhang är de »slavisk inspirerade» grophusen av särskilt intresse.

Generellt visar grophusen på en ökad specialisering på boplatserna och därmed även en tilltagande social stratifiering under yngre järnålder och vikingatid. Söderberg menar att grophusen indirekt kan ses som ett mått på närvaro och omfattningen av insittare och slavar eller »ofria hantverkare» på gården. Detta innebär att antalet grophus på en gårdsenhet är viktig för att uppskatta vilka funktioner eller vilken status bebyggelseenheten har haft. Till storgårdarna hör fler grophus och specialiserade hus av annan art.⁵² Ett liknande resonemang har förts utifrån bl.a. keramiken från grophusen i kungalevet Oxie utanför Malmö.⁵³

Grophusen i Vä och deras funktion

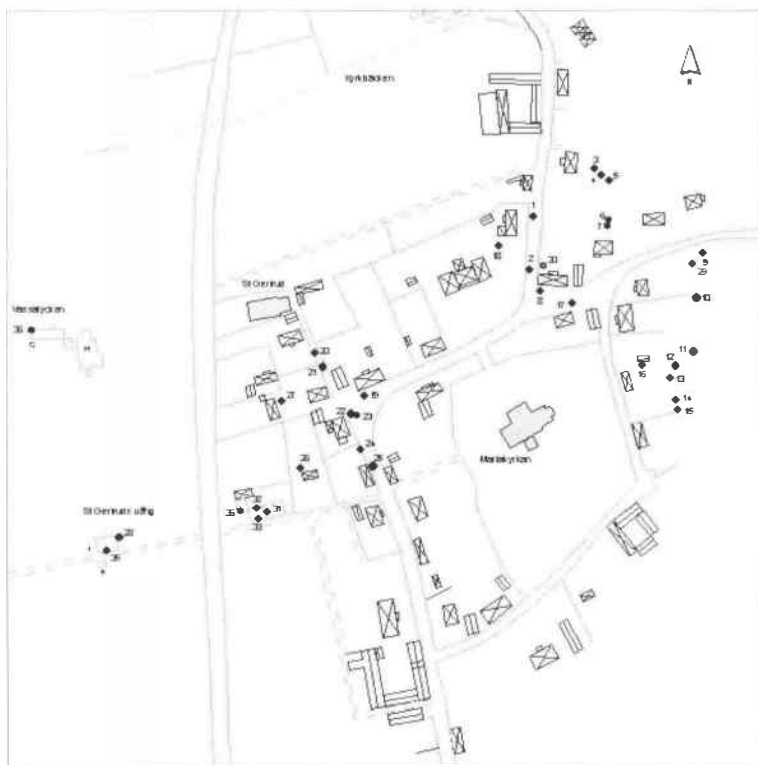
För närvarande är minst 36 grophus lokaliserade i Vä. Thun & Anglert menar att antalet grophus kan ha varit uppemot 120 st i jämförelse med andra samtida platser i Skåne.⁵⁴ Ett av de mest välbevarade grophusen som har undersökts i Vä är ett grophus (nr 28) på S:t Gertruds vång. Ett fåtal meter söder om

detta fanns en struktur som i efterhand har tolkats som ett grophus (nr 35). Båda grophusen har en datering till första hälften av 1000-talet. På åkerstycket Vassalyckan fanns ännu en struktur som i efterhand har tolkats som ett grophus (nr 36). Detta har daterats till 700-800-tal, vilket är en tidigare datering än de på S:t Gertruds vång. Dessa tre grophus undersöktes 1945–46 av Berta Stjernquist.⁵⁵

Merparten av grophusen (28 st) påträffades i samband med schaktningsarbeten 1962–63 i de centrala delarna av Vä kyrkby. Då flertalet av grophusen framkom i enbart 1,5–2 meter breda VA-schakt kunde inga grophus undersökas i sin helhet, vilket innebär att det svårtigen gick att fastställa husens storlek. Thun menar dock att grophusen generellt hade en storlek på ca 3 x 4 meter (12 m²), och ett djup av 0,5–0,6 meter under den dåtida markytan. Formen var oftast rundat rektangulär. En del av grophusen har haft två eller flera golvnivåer, dels en ursprunglig relativt plan golvnivå mot botten, och dels en ojämnare golvnivå ca 0,2–0,3 meter högre upp. På båda nivåerna fanns ofta spår av såväl intakta som fragmentariska härdar. Det har även konstaterats att ca ¼ av grophusen har haft utskjutande partier, vilket kan tolkas som ingångspartier till husen.⁵⁶ De olika golvnivåerna antyder att grophusen har använts vid upprepade tillfällen, och kanske har de varit säsongsmässigt utnyttjade. Hur närvaron av härdar skall tolkas är oklart, men det är inte omöjligt att några av grophusen har använts som tillfälliga bostäder.

I jämförelse med grophus från andra skånska vikingatida platser tillhör grophusen i Vä enligt Thun och Anglert en slags normaltyp.⁵⁷ Det finns dock ett undantag från denna »normaltyp», och det är grophus nr. 22 i den norra delen av schakt XVIII, väster om Mariakyrkan. Detta hus var ca 4,3 x 3,9 meter stort, och ca 0,9 meter djupt. Huset var ca 5 m²

Figur 4. Plan över samtliga grophus i Vä. Merparten av grophusen är daterade till vikingatid (fram till första hälften av 1000-talet), med undantag för grophus nr 18 (folkvandringstid), och grophus nr 30 (mitten av 1100-talet). Kartan har digitaliserats av Lars Jönsson efter förlaga i Thun & Anglert 1984, figur 1.

större än »normaltypen», vilket kan innebära att det haft en annan funktion än de andra. Såväl grophus nr. 22 som det intilliggande grophus nr. 23 tillhör den yngsta vikingatida fasen, med en datering till första hälften av 1000-talet.

Vilken funktion har grophusen i Vä då haft? I minst sex av grophusen som undersöktes 1962–63 har det framkommit järnslag, vanligen s.k. bottenslag, i anslutning till den ursprungliga bottenivån, och även andra spår av järnhantering i anslutning till grophusen finns. Förutom härdar i vissa av grophusen förekommer det även ett par välbyggda ugnar av kantställda stenar i grophusens närhet. Även om det förekommer slag i några av husen är det enligt Thun osäkert om denna kommer från smide, eller från någon del av järnutvinningsprocessen. Thun

menar att det är svårt att avgöra vilken funktion grophusen haft i Vä. Han menar dock att olika grophus kan haft olika funktion, och att vissa grophus t.o.m. kan ha varit mångfunktionella. Thun utesluter inte att några av grophusen har fungerat som bostäder.⁵⁸ I minst tio av grophusen har det påträffats vävtyngder. Däremot har det inte påträffats några sländrissor i grophusen, och endast en bennål, vilket får anses vara märkligt eftersom dessa fyndkategorier är ofta förekommande i grophus. Vissa grophus har säkerligen även använts som vävstugor, trots frånvaron av sländrissor och bennålar. Från samtliga undersökningar i Vä har det faktiskt enbart påträffats sex sländrissor, varav fyra st. på St Gertruds vång 1945–46.

I samband med en jämförelsevis stor undersökning år 1990 (fastigheten Vä 27:17),

i den västra delen av Vä kyrkby, strax öster om S:t Gertruds vång, påträffades fyra grophus. Endast ett av dem, grophus nr 32 (A32), kunde undersökas i sin helhet. Detta var relativt litet, endast 2,5 x 2,5 meter stort. I tre av grophusen förekom slagg, och i de två största husen påträffades även vävtyngder.⁵⁹ I tre av grophusen förekom enbart AIV-keramik, medan det i det största grophuset även förekom enstaka skärvor av godstypen AII, eller östersjökeramik. Fyndmaterialet i grophusen tyder på att dessa varit i funktion under den senare delen av vikingatid, fram till ca 1025. Grophusen förstärker bilden av en omfattande vikingatida bebyggelse i Vä.

Bland grophusen i Vä finns det två som dateringsmässigt avviker från de övriga vikingatida/tidig medeltida husen. Det är grophus nr 18, med en datering till folkvandringstid, och grophus nr 30, med en datering till mitten av 1100-talet. Närvaron av grophus nr 30 kommer att diskuteras längre fram i artikeln.

Fynden berättar

Det står idag mycket klart att bebyggelsen i Vä etablerades under romersk järnålder och att Vä var en betydelsefull plats i Skåne under hela järnåldern. Vi vet också att kyrkan sannolikt uppfördes under mitten av 1100-talet, och frågan är om det fanns en kontinuitet i bebyggelsen från vikingatid till kyrkans uppförande. Denna tidsperiod är en intressant del i skandinavisk historia, då flera omfattande förändringar ägde rum i samhället.

Grunden för de arkeologiska tolkningarna är fyndmaterialet och speciellt keramiken. Utöver keramikskärvor har endast ett fåtal andra föremål kunnat dateras med någorlunda stor tillförlitlighet och därför har keramiken studerats extra omsorgsfullt. Som stöd för tolkningarna har 11 stycken ¹⁴C-dateringar utförts och dessa utgör ett viktigt komplement till de kulturhistoriska tolkningarna.

Det är emellertid värt att notera att felmarginalerna för ¹⁴C-dateringarna ligger på omkring 80 år åt vardera håll, och därmed är dateringarna gjorda inom ett intervall på cirka 160 år.

Av 36 grophus från yngre järnålder och tidig medeltid i Vä som grävts ut under perioden 1945 till 1995, har fynd påträffats i 25 av dem. Därmed saknas fyndmaterial i 11 grophus, vilket försvårar dateringarna och tolkningarna avsevärt. Några ¹⁴C-dateringar av organiskt material från de fyndtomma grophusen har inte utförts, och därmed är det annan information som får användas som dateringsunderlag.

Generellt kan man konstatera att fyndmaterialet i grophusen är av normal karaktär för perioden. Förutom keramik har det påträffats vävtyngder, täljsten, brynen, slagg, kamfragment, en bennål samt olika järnföremål i form av bland annat knivar och tenar. Bronsföremålen var få till antalet och endast en fingerring och en nål i brons har påträffats i grophusen. Det är däremot något förvånande att sländtrissor saknas i fyndmaterialet från grophusen.

Figur 5. Fynd av kam och bryne från det tidigmedeltida Vä.

De keramiktyper som daterats till yngre järnålder och tidig medeltid är AIV-keramik och östersjökeramik. AIV-keramik dateras från 700-talet fram till mitten av 1000-talet, men fanns sporadiskt fram till omkring 1100.⁶⁰ Godset är grovt och kärnen är oornade. Östersjökeramik i Skåne har en grov datering till tidig medeltid, men olika aspekter av keramiken har gjort det möjligt att datera materialen mera ingående. Bland annat kan förekomst av hängkärl och skålar indikera vissa tidsperioder och dessutom är mynningsformerna på östersjökeramiken daterande. Karakteristiskt för östersjökeramiken är det svarta godset och förekomst av dekor, som oftast är vågband och/eller linjer. Dessutom har kärnen, till skillnad från äldre keramik, tillverkats och formats med hjälp av en kavalett, och därmed är kärlytan jämnare än tidigare.

Ett betydande problem med keramiken under denna period är att AIV-keramiken utgjordes av samma käriltyper under 700-talet som vid slutet av 900-talet och början av 1000-talet. Det är därmed svårt att indela den senare delen av vendeltiden från vikingatiden och tidig medeltid. I 15 grophus i Vä fanns enbart AIV-keramik av ett fåtal typer, och dessa hus kan dateras från 700 till omkring år 1000. Avsaknaden av östersjökeramik indikerar att husen sannolikt inte är från 1000-talet, eftersom östersjökeramik uppträder vid denna tid. Käriltyperna domineras av tunnformade kärl med inåtböjt mynningsparti och denna kärltyp var den dominerande i södra Skandinavien under yngre järnålder. Dessutom fanns det kärl med svagt utåtböjt mynningsparti och även denna keramik var vanlig i regionen. Den avvikande käriltypen i AIV-keramik som påträffats i grophusen var hängkärl, och skärvor från sådana kärl fanns i grophus 16 och 22 samt eventuellt i hus 34. Husen har något olika dateringar och har tolkats som vikingatida och tidigmedeltida.

¹⁴C-dateringarna av husen med AIV-keramik stödjer de generella tolkningarna, och flertalet har daterats till vikingatid. Tre grophus, nr. 19, 20 och 27 har däremot daterats till vendeltid och keramiken är likartad med den övriga AIV-keramiken från Vä.

I grophus 36, från Vassalyckan, påträffades en mynnings-skärva med vågband. Skärvan har en annan mynningsform än östersjökeramiken, och formen stämmer överens med den tidigslaviska keramiktypen Feldberg, som dateras till 700- och 800-talen. Feldbergkeramik var bland annat vanlig på marknadsplatsen i Åhus, och i Skåne uppträder denna typ av keramik på marknads- och handelsplatser från mitten av 700-talet till och med de två första decennierna av 800-talet.⁶¹ Närvaron av Feldbergkeramik i Vä styrker platsens betydelse och att man bör ha haft någon form av utbyte med handelsplatsen i Åhus. Ytterligare ett antal skärvor från Vä kan ha varit slaviska och bland annat har den mellanslaviska keramiktypen Menkendorf identifierats i materialet. Menkendorf dateras till 800- och 900-talet, och ursprunget är detsamma som Feldberg, det vill säga norra Polen och Tyskland. Denna keramik påträffades i ett kulturlager i Vä 27:17. Någon annan typ av importkeramik från vendel- och vikingatid har inte identifierats i fyndmaterialet.

Först omkring år 1000 uppträdde en ny keramiktyp i materialet och det var den slaviska och skandinaviska östersjökeramiken (figur 6). Östersjökeramik producerades i Skåne och från mitten av 1000-talet blev den dominerande. I åtta grophus med fynd av östersjökeramik fanns det fler skärvor östersjökeramik än AIV-keramik i endast ett och i de resterande sju husen var det omvänt. Detta tyder på att keramiken är äldre än mitten av 1000-talet. Andelen östersjökeramik är så låg att det förefaller troligt att keramikmaterialen deponerats under perioden 1000–1025.

Figur 6. Exempel på östersjökeramik från grophus i Vä. Skärvan till vänster har tillhört ett lock.

De ^{14}C -dateringar som gjort kan inte användas som stöd för olika tolkningar eftersom dateringarna är för grova. De mynningsformer som uppträder på östersjökeramiken från Vä är av den typ som normalt dateras till 1000-talet, det vill säga kärl med inåtböjt mynningsparti, vilket har vissa likheter med den vikingatida AIV-keramiken. Det yngsta huset är grophus 28, med en hög andel östersjökeramik och i detta hus framkom även skärvor från ett hängkärl och troligtvis även ett lock. Möjligtvis kan detta hus vara från perioden 1025 till 1050, men det skulle i så fall vara det enda huset inom Vä som har denna datering. Istället bör man kanske ifrågasätta dateringen av keramiken och det är viktigt att notera att både lock och hängkärl fanns tidigare, och det är möjligt att den deponerade keramiken är från tidigt 1000-tal. Skärvor efter ytterligare ett lock i östersjökeramik fanns i grophus 11 samt skärvor från en skål framkom i hus 23. Båda dessa hus har daterats till tidig medeltid, och troligtvis fanns särformerna lock, skålar samt hängkärl redan under en tidig del av 1000-talet.

I bottenlagret i grophus 30 från Församlingshemmet påträffades ett silvermynt, Sven

Grathe, 1146–1154. Myntet utgör en indikation på att Vä åter var bebyggt under mitten av 1100-talet, men det övriga fyndmaterialet i grophuset var av allmän tidigmedeltida karaktär. Exempelvis var det inte möjligt att datera östersjökeramiken närmre än 1000- och 1100-tal. Dock framkom en skärva AIV-keramik i fyllningen, vilket är anmärkningsvärt.

Sammansättningen i grophusen gör det troligt att bebyggelsen kan dateras från vendedtid, med föregångare ända ned i romersk järnålder, till tidig medeltid. Grophusbebyggelsen förefaller ha minskat kraftigt efter 1025. Bebyggelsen återuppstod under 1100-talets mitt.

Utöver fynden i grophusen fanns det ett stort material från olika lager, gropar, härdar och lösfynd. Detta material är samtida med grophusen, med få undantag. Det finns betydligt yngre fynd, men dessa är inte relaterade till samma fas som grophusen. I Vä förekommer även yngre östersjökeramik, men denna är troligtvis från andra hälften av 1100-talet, och bland annat har kärl med kraftigt utåtböjt mynningsparti påträffats. Andra exempel på keramik från denna period är den västeuropeisk kugeltopferamik, AI, som påträffats i olika lager. Denna keramik sammanfaller därmed med grundläggandet av Mariakyrkan. Fyndmaterialet från de aktuella grävningarna i Vä påvisar en kraftig nedgång i bebyggelsen från omkring 1025 till mitten av 1100-talet.

Det vikingatida Vä's funktion

Som tidigare nämnts fanns det redan under sen romersk järnålder och folkvandringstid (ca 200–550 e.Kr.) en omfattande bebyggelse i Vä.⁶² Möjligtvis har bebyggelsen sträckt sig längre österut än vad som tidigare antagits, då keramik från folkvandringstid har påträffats i ett grophus (nr 18) norr om Mariakyrkan. Därefter finns det en del som tyder på en

bebyggelsenedgång mellan ca 550–800 e. Kr. Att bebyggelsen inte upphörde helt antyds av några ¹⁴C-dateringar som eventuellt daterar två grophus (nr 19 och 20) till vendeltid. Anledningen till denna nedgång är oklar, och kommer inte att diskuteras i denna artikel, men möjligtvis kan svaret sökas i uppkomsten av handels- och hantverksplatsen Transval vid Helge å, endast ett par km sydost om Vä, ca 1 km uppströms Åhus. Här har minst 120 st grophus undersökts.⁶³ Hur som helst har området kring Vä varit tillräckligt intressant för »nya» maktkonstellationer, eftersom en omfattande bebyggelsen återigen etableras på platsen under loppet av 800-talet. Kanske var det platsens, och dess omlands, förhistoriska »heliga» karaktär som lockade igen, i kombination med ett strategiskt kommunikativt läge i den centrala delen av den nordöstra slättbygden i Skåne.⁶⁴ Nedgången av handels- och hantverksplatsen Transval/Åhus vid Helge å under mitten av 800-talet kan också ha haft betydelse för »återetableringen» av produktions- och möjligtvis marknadsplatsen i Vä. Dessa platser har dock haft olika »produktionsinriktningar». Från Transval/Åhus finns ett betydande fyndmaterial som berättar om olika typer av specialiserat hantverk, t.ex. pärltillverkning, kamakeri, bronsgjuteri (bl.a. en stor produktion av nycklar, armringar, hängsmycken och ovala spännen). I Transval/Åhus finns även spår efter varuutbyte i form av bl.a. vikter och vågar.⁶⁵ Dessa typer av specialiserat hantverk har inte kunnat beläggas i det vikingatida Vä. Här har inriktningen istället mer varit någon form av järnproduktion, kombinerad med en produktion av vävnader eller tyger (segelduk?).

De olika produktionsinriktningarna i Transval/Åhus respektive Vä kan tyda på att det var olika stormannakonstellationer som kontrollerade respektive plats, sannolikt med olika syften och med helt olika mottagare av

varorna. Det är inte omöjligt att produktionen i grophusen i Vä haft som syfte att tillgodose de under denna period blomstrande vikingatågen med segelduk och vapen. Produktionen i Vä bör i så fall ha kontrollerats av en synnerligen mäktig man. Denna person, eller snarare familj eller släkt, bör ha lagt under sig en stor del av den rurala produktionen, med tillhörande domäner, i den nordöstra skånska slättbygden. Denna »familj» (släkt) har sannolikt dominerat i området, förmodligen tillsammans med andra lierade släkter. Frågan är hur vi skall tolka platsens betydelse och funktion under vikingatiden.

Vä – en köpingeort?

Under yngre järnålder och tidig medeltid fanns flera köpingeorter i Skåne. Samtliga 13 orter i södra Sverige var placerade med några få kilometers avstånd till havet, och dess viktigaste funktioner var icke-agrara aktiviteter som exempelvis handel.⁶⁶ Man kan även konstatera att flera av köpingeorterna var placerade i områden där det under 1000- och 1100-talen växte fram kungligt kontrollerade platser i form av kungalev. Ett viktigt påstående, som framförts av Söderberg, är att platserna snarast bör uppfattas som områden, och inte som isolerade orter.⁶⁷ I Vä's närhet fanns två köpingeorter; Gärds köpinge och Elleköpinge. Båda platserna är placerade några få kilometer sydost om Vä, alldeles intill Helge å respektive Vramsån (figur 7). De arkeologiska fyndmaterialen från de båda köpingeorterna i nordöstra Skåne är mycket sparsamma och utifrån källmaterialet kan man inte finna stöd för att Gärds köpinge eller Elleköpinge varit någon form av marknads- eller handelsplats. I Elleköpinge finns dock en runsten, daterad till 1000-talets början. Runstenen utgör tillsammans med två runstenar från Simris de enda stenarna med ett »svenskt» inflytande. Då några ytterligare

runstenar inte finns längs Skånes östkust kan detta vara en av flera indikationer på att nordöstra Skåne något senare knöts till den danska maktsfären.⁶⁸ En annan viktig plats i området är Åhus, med sin senvendeltida-tidigvikingatida handelsplats i Transval (ca 700–850 e.Kr.).

Med hänsyn till omfattningen av bebyggelsen i Vä under vikingatid, är det inte otänkbart att Vä fungerat som en form av köpingeort. En invändning mot detta är platsens läge, och att Vä inte ligger i direkt anslutning till en å. Det är viktigt att notera att flera av köpingeorterna i Skåne inte ligger vid åar, och några exempel är platserna kring Trelleborg.⁶⁹

Vä överges

1000-talets första hälft var en omvälvande period i dansk och svensk historia. Många av de vikingatida marknads- och centralplatserna övergavs under denna tid. År 1026 drabbade den danske kungen Knut den Store samman med Sveriges Anund Jacob och Norges Olof Haraldsson i slaget vid Helge å.⁷⁰ Upprinnelsen ska ha varit att svearna försökte invadera delar av det danska riket. Innan slaget vid Helge å stod, hade svearna och norrmännen besatt en mindre ö vid Helge å inlopp. Det finns inga uppgifter om hur länge fiendehären uppehöll sig i området före slaget, men det är ingen omöjlighet, snarare fullt troligt, att hären härjade i omgivningarna för att bland annat få proviant. Avståndet från platsen för det förmodade lägret och Vä var cirka 5 km, vilket är ett obetydligt avstånd i sammanhanget.

Slaget vid Helge å år 1026 sammanfaller därmed med nedgången av bebyggelsen i Vä vid den första hälften av 1000-talet. Det kan vara en tillfällighet, men det kan mycket väl vara så att svearnas och norrmännens härjningar i området även drabbade Vä i form av plundring och nedbränning. Följden blev

kanske att Vä övergavs, eller åtminstone minskade i betydelse.

Vä återuppstår som kungalev

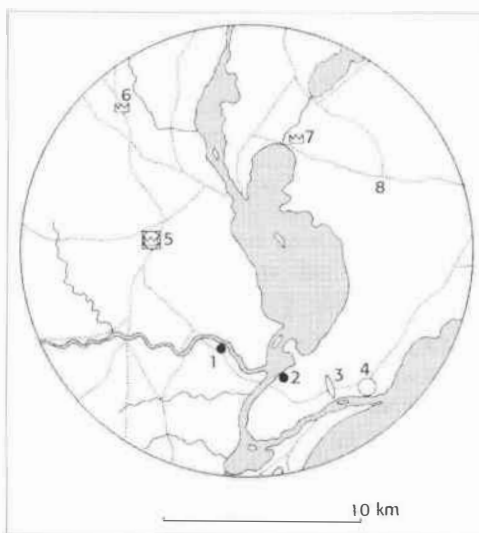
I Kung Valdemars Jordebog omnämns tre kungalev i nordöstra Skåne. Dessa grupperade sig i en trekant med åtta till tio km avstånd, nära Helgeåns vattensystem. Vä omnämns som kungalev i Gärds härad, Önnestad omnämns som kungalev i Göinge, och Nosa-by i Villands härad. Såsom Anglert konstaterar så förfogade kungamakten under tidig medeltid över stora egendomar i nordöstra Skåne. De äldsta och största donationerna under 1000-talet härrör från området väster om Vä, där de äldsta skriftliga beläggen på bebyggelse i Gärds härad härrör från kungliga eller biskopliga donationer till domkyrkan i Lund och premonstratenserklostret i Vä. Egendomar som donerades låg dock relativt perifert i förhållande till Vä. Flera av donationerna verkar även ha sitt ursprung i mindre bosättningar eller i mark utan bosättningar. Anglert menar att jordinnehavet sannolikt har tillkommit i samband med den danska kungamaktens expansion i den nordöstra delen av Skåne. Anglert betonar dock att även lokala stormän kan ha gjort anspråk på landareal, och att dessa »lokalt förankrade intressen» kan vara en bidragande orsak till varför de egendomar som kungen donerade i Gärds härad var »marginellt» placerade i landskapet.⁷¹ Ingenting i de arkeologiska källorna tyder på att kungamakten förfogat över egendom i Vä under 1000-talet, där både bebyggelselämningar och fyndmaterial är få från perioden ca 1025–1125.

Anglert menar att avsaknaden av »framträdande överhöghet» är tydlig i den nordöstra delen av Skåne under 1000-talet. Områdets tillhörighet är enligt Anglert oklar, utan det skall »... betraktas som ett gränsområde med tendenser till ett politiskt vakuum».⁷²

Under första hälften av 1100-talet, enligt Ahlstedt Yrild kanske redan på 1120-talet⁷³, manifesterar kungamakten makt och inflytande i området genom uppförandet av Mariakyrkan i Vä. Från samma tid har även ett grophus kunnat beläggas, nämligen grophus nr 30, påträffad ca 50 m norr om kyrkan. I husets bottenfyllning fanns, förutom östersjökeramik, en bandformig fingerring av brons och en bultlåsnyckel av järn, även ett silvermynt präglat av Sven Grathe (1146–1154).⁷⁴ Detta är hittills det enda grophus med datering till 1100-tal, vilket eventuellt kan bero på att de verksamheter som tidigare skedde i grophuset nu har »flyttat in» i andra typer av hus (långhus).

Uppförandet av Mariakyrkan, samt återetableringen av grophus under den första hälften av 1100-talet, tyder på att det först är i början av 1100-talet som den danska kungamakten etablerar sig i Vä. Anglert menar att mycket tyder på att marken i nordöstra Skåne har förberetts redan under den senare delen av 1000-talet, men att det är först i början av 1100-talet som kungamakten etablerar sig i nordöstra Skåne genom en satsning i Vä.⁷⁵

En intressant iakttagelse är även att kungaleven i nordöstra Skåne uppvisar en annan fördelning än de i södra Skåne. Kungaleven Vä, Önnestad och Nosaby är belägna i ett område där gränserna i Gärds, Göinges och Villands härader möts vid sjöar och åar i Helgeåns vattensystem. Detta avviker på ett påfallande sätt från den jämnare fördelningen av kungaleven i södra och västra Skåne. Söderberg menar att anhopningen av kungalev (och köpingeorter) inom ett mindre område som är perifert »... beläget i förhållande till de vidsträckta områden som de regala rättigheterna skall förankras i...» ger intrycket av en kompromiss. Kungaleven förefaller vara utposter i bygder som var svåra att kontrollera, men attraktiva för inte minst järnproduktionen.⁷⁶

Figur 7. Vä var placerat i ett centralt område under vikingatid och tidig medeltid. 1. Gärds Köpinge 2. Elleköpinge 3. Transvaal. 4. Åhus. 5. Vä. 6. Önnestad. 7. Nosaby. 8. Fjälkinge. Efter Söderberg 2000b, fig. 12.

Studien av kungalevet Vä, och våra tidigare studier av kungaleven Oxie i sydvästra Skåne, och Tommarp i sydöstra Skåne⁷⁷ visar tydligt att den danska kungamakts etablering i Skåne inte följde ett givet mönster, utan istället sannolikt mötte motstånd i bygderna. I Oxie etablerade sig kungamakten redan i början av 1000-talet, möjligtvis samtidigt som de första kyrkorna byggs i Lund. I sydöstra Skåne dröjer det ytterligare ca 50 år innan den danska kungamakts expansionsintressen österut blev märkbar, medan det i nordöstra Skåne dröjer ytterligare 50 år innan kungamakten på allvar etablerade sig i regionen. Kanske kan de något senare etableringarna av kungaleven i östra Skåne, jämfört med t.ex. kungaleven Oxie och Gårdstånga i västra Skåne, bero på att den lokala makten i östra Skåne haft starka band till svearna och deras maktområden längs östersjökusten.⁷⁸ Denna relation avspeglas även av de tre »svenska» runstenarna i östra Skåne.

Avslutning

Avslutningsvis vill författarna framföra ett stort och hjärtligt tack till Anders Althin stiftelse, som tack vare ett generöst bidrag möjliggjort studien av det tidigmedeltida Vä. Tusentals fynd från Vä har åter registrerats, grävningsrapporter har lästs igenom och planritningar som snart är 70 år gamla har studerats på nytt. Vår ambition var initialt att genom att framförallt studera keramiken förändra synen på det tidigmedeltida Vä, och kanske överbrygga det brott i bebyggelsen under tidig medeltid som man tidigare pekat på. Men även vår genomgång av källmaterialet pekar mot, om inte ett kontinuitetsbrott, så åtminstone en tydlig bebyggelsenedgång under perioden ca 1025–1125. Självklart kan denna nedgång överbryggas allt eftersom fler undersökningar sker i Vä. Såsom Helgesson mycket riktigt påpekar så behöver inte förhållandet att Vä flera gånger under historiens lopp ändrar karaktär tyda på ett kontinuitetsbrott, utan istället att platsen inrättar sig i ett föränderligt samhälle.⁷⁹

Summary

Vä was one the first Scanian towns and it was mentioned in written sources in first half of the 13th century. The medieval period was a time of prosperity but in 1612 the Swedish king Gustaf II Adolf burned the town and two years later lost Vä its privileges as a town, and it became an ordinary village.

Several archaeological excavations have been carried at Vä, and the most important phase seems to have been Roman Iron age, with a large settlement containing a rich find material. But there is also lots of material and structures dated to the late Viking age and the early medieval time.

This study, financed by Anders Althins stiftelse, have been carried to discuss when Vä was founded and if Vä can be connected to royal places (*kungalev*) such as Oxie and

Tommarp in other parts of Scania. The find material from the 10th to the 12th centuries has been studied and we can show that the settlement at Vä existed to around 1025. After this period something happened and Vä was more or less abandoned. After about 100 years the activities increased again and rather rapidly became Vä the most important place in North-eastern Scania. During this time the construction work of the church of Maria also began.

Noter

- ¹ Kong Valdemars Jordebog I–III
- ² Stjernquist 1951, s. 32ff.; Björk 2001, s. 52
- ³ Thun & Anglert 1984, s. 7
- ⁴ Callmer 1982, s. 160f.; Björk 2001
- ⁵ Björk 2001, s. 57
- ⁶ Stjernquist 1951; Callmer 1982; 1991; 1995; 2001; Thun 1982; Björk 2001; Helgesson 2002
- ⁷ Thun & Anglert 1984
- ⁸ Thun 1966; 1982
- ⁹ Söderberg 1994; 1995; Jönsson & Brorsson 2003; Brorsson & Jönsson 2005; Jönsson 2010
- ¹⁰ Thorbert 1943
- ¹¹ Thorbert 1943, s. 24ff.
- ¹² Stjernquist 1951, s. 7
- ¹³ Stjernquist 1951
- ¹⁴ Stjernquist 1951, s. 84ff.
- ¹⁵ Stjernquist 1951, s. 113f.
- ¹⁶ Stjernquist 1951, s. 51
- ¹⁷ Stjernquist 1951, s. 157
- ¹⁸ Klassifikationen har utförts av Renée Forsell, Lunds universitet, Institutionen för Arkeologi och Antikens historia
- ¹⁹ Kong Valdemars Jordebog I–III
- ²⁰ Andrén 1983, s. 34
- ²¹ Andrén 1983, s. 34ff.
- ²² Andrén 1983, s. 52ff.
- ²³ Andrén 1983, s. 34ff.
- ²⁴ Jönsson 2001, s. 154f.; 2010, s. 31f.
- ²⁵ Söderberg 2000a, s. 297f.
- ²⁶ Thun & Anglert 1984, s. 41
- ²⁷ Graebe 1971, s. 60
- ²⁸ Thun & Anglert 1984, s. 32
- ²⁹ Thun & Anglert 1984, s. 42
- ³⁰ Graebe 1971, s. 75ff, 91ff.
- ³¹ Ahlstedt-Yrliid 1976
- ³² Thun & Anglert 1984, s. 43
- ³³ Thun & Anglert 1984, s. 14
- ³⁴ Thun & Anglert 1984, s. 42; Kockum 2005, s. 31f
- ³⁵ Skyum-Nielsen 1953, s. 4ff.

- ³⁶ Jönsson 2010, s. 63
- ³⁷ Thun & Anglert 1984, s. 41; Kockum 2005, s. 31f
- ³⁸ Jönsson 1987, s. 24f.
- ³⁹ Daugaard 1830, s. 156; Olofson 1957, s. 3; Kockum 2005, s. 31ff; 2009, s. 98
- ⁴⁰ Jönsson 2010, s. 61ff.
- ⁴¹ Stjernquist 1951; Thun 1982; Anglert & Thun 1984; Björk 1994
- ⁴² Helgesson 2002; Helgesson muntlig uppgift
- ⁴³ Thun 1982, s. 75ff.
- ⁴⁴ Stjernquist 1988, s. 125ff; Söderberg 2000c, s. 74ff.
- ⁴⁵ Ohlsson 1976; Ohlsson 1980
- ⁴⁶ Skov 1994, s. 139ff.
- ⁴⁷ Söderberg 2000c, s. 76
- ⁴⁸ Hadevik & Jönsson 2000, s. 195
- ⁴⁹ Olsson 1999
- ⁵⁰ Hoff 1997, s. 58ff, 81; Olsson 1999, s. 24
- ⁵¹ Hoff 1997, s. 58ff.
- ⁵² Söderberg 2000c, s. 78
- ⁵³ Jönsson & Brorsson 2003, s. 177 f.
- ⁵⁴ Thun 1982, s. 60; Thun & Anglert 1984, s. 38
- ⁵⁵ Stjernquist 1951
- ⁵⁶ Thun 1982, s. 62f.
- ⁵⁷ Thun & Anglert 1984, s. 38f.
- ⁵⁸ Thun 1982, s. 66ff.
- ⁵⁹ Björk 1994
- ⁶⁰ Brorsson 2000, s. 198
- ⁶¹ Brorsson 2003, s. 227
- ⁶² Thun & Anglert 1984, s. 46, figur 4
- ⁶³ Callmer 1991; Björk 2001, s. 56; Helgesson 2002, s. 72
- ⁶⁴ Björk 2001, s. 57ff; Fabech 1993, s. 218, 233
- ⁶⁵ Helgesson 2002, s. 72f.
- ⁶⁶ Söderberg 2000b, s. 304, figur 1
- ⁶⁷ Söderberg 2000b, s. 261
- ⁶⁸ Söderberg 2000b, s. 286f.
- ⁶⁹ Söderberg 2000b, s. 279, figur 8
- ⁷⁰ Helgesson 2003
- ⁷¹ Anglert 1995, s. 121ff. samt figur 40
- ⁷² Anglert 1995, s. 155
- ⁷³ Ahlstedt-Yrliid 1976
- ⁷⁴ Thun 1982, s. 54f.
- ⁷⁵ Anglert 1995, s. 155
- ⁷⁶ Söderberg 2000b, s. 296
- ⁷⁷ Jönsson & Brorsson 2003; Brorsson & Jönsson 2005; Jönsson 2010
- ⁷⁸ Anglert 1995, s. 147
- ⁷⁹ Helgesson 2002, s. 67f.

Referenser

- Ahlstedt-Yrliid, I. 1976. *Och i hopp om det eviga livet*. Lund.
- Andréén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning*. Band 49:1. Lund.

- Anglert, M. 1983. Vikingatida boplatser samt medeltida kulturlager. Vä 16:13, Väs n, Skåne. Rapport. Kristianstad läns museum.
- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.
- Björk, T. 1994. *Rapport, arkeologisk förundersökning 1988 och undersökning 1990, RAÄ 72, Vä 27:17, Väs n, Skåne*. Kristianstads länsmuseum, rapport 1994:26.
- Björk, T. 2001. Just Another Central Place? A Critical Description of Vä. *Lund Archaeological Review* 7. Lund.
- Brorsson, T. 2000. Keramik från yngre järnålder och tidig medeltid. I: F. Svanberg/B. Söderberg (red.). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 32, Lund, s. 188–225.
- Brorsson, T. 2003. The Slavonic Feldberg and Fresendorf pottery in Scania, Sweden. I: Härdh, B. & Larsson, L. (red.). *Centrality – Regionality*. Uppåkrastudier 7. Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 40. Lund, s. 223–234.
- Brorsson, T. & Jönsson, L. 2005. Tumathorp in South Eastern Scania – a study of an early Medieval town (kungälv). *Lund Archaeological Review* Vol. 10. 2004. Lund.
- Callmer, J. 1982. Production Site and Market Area. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1981–82.
- Callmer, J. 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnåldern. Exempel från södra Sverige. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Højdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2. Højbjerg.
- Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändring och bebyggelse. Iakttagelser från östra Skandinavien ca 600–1100 e.Kr. Gjøstein Resi, H. (red.). *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. Nordiske jernalderssymposium på Granavolden 7–10 mai 1992*. Varia 30. Universitetets oldsakssamling. Oslo.
- Callmer, J. 2001. Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age. Härdh, B. (red.). *Uppåkra. Centrum och sammanhang*. Uppåkrastudier 3. Acta Archaeologica Lundensia series in 8° 34. Lund.
- Dahlén, J. 1997. *Arkeologisk förundersökning/sektionsdokumentation 1995, Vä 2:19, Vä socken, Fornlämning 72, Vä Skåne*. Länsmuseet i Kristianstad. Rapport 1997:26.
- Daugaard, J. B. 1830. *Om de danske klostre i middelalderen*. København.
- Fabech, C. 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* 25.
- Græbe, H. 1971. Kyrkorna i Vä. *Sveriges kyrkor. Skåne III:1, volym 139*. Stockholm.

- Hadevik, C. & Jönsson, L. 2000. Grophus. Björhem, N. (red.). *Föresundsförbindelsen. På väg mot det förflutna*. Stadsantikvariska avdelningen Kultur Malmö. Malmö.
- Helgesson, B. 2002. *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner. Uppåkrastudier 5*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, NO. 38. Lund.
- Helgesson, B. 2003. Slaget vid Helge å – några aspekter på ett sägenomspunnet slag. Föreningen Gamla Christianstad. *Årsskrift 2003*. Kristianstad.
- Hoff, A. 1997. *Lov og landskab. Landskablovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca 900 – 1250*. Århus.
- Jönsson, L. 1987. Premonstratenserklostren i Norden. En komparativ analys av deras grundplaner. Uppsats i medeltidsarkeologi vid institutionen för Arkeologi. Lunds universitet.
- Jönsson, L. 2001. Premonstratenserklostret i Östra Tommarp. Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.). *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa till ägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm.
- Jönsson, L. 2010. *Tommarp – kunglig produktionsort och klosterstad*. Opublicerad licentiatavhandling i Historisk arkeologi. Institutionen för Arkeologi och Antikens historia. Lunds Universitet.
- Jönsson, L. & Brorsson, T. 2003. Oxie i sydvästra Skåne. En plats med centrala funktioner. Anglert, M. & Thomasson, J. (red.) *Landskapsarkeologi och tidig medeltid* Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 41 Lund.
- Kockum, J. 2005. *Salus Sanctae Mariae Bäckaskogs kloster – arkeologiska undersökningar under ett halvt sekel*. Rapport 2006:42. Regionmuseet Kristianstad. Landsantikvarien i Skåne.
- Kockum, J. 2008. *Vä söder om Söta Gertrud*. Arkeologisk förundersökning 2007. Rapport 2008:1. Regionmuseet i Kristianstad. Landsantikvarien i Skåne.
- Kockum, J. 2009. Bäckaskog – a Norbentine Abbey in the Circary of Denmark and Norway. Auge, O., Biermann, F. & Herrmann, C. (Hrsg.). *Glaube, Macht Und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseerums im Zeitalter der Backsteingotik*. Rahden/Westf.
- Kong Valdemars Jordebog I–3. Utgiven av Svend Aakjer. København 1926–45. (Förkortas KVJ)
- Nagmér, R. B. 1980. Medeltida kulturlager i Väs stads-kärna. Vä 27:16. Vä sn, Skåne 1979. Rapport. RAÄ.
- Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från LUHM* 1975–76. Lund.
- Ohlsson, T. 1980. The Löddeköpinge Investigation II: The Northern Part of the Village Area *Meddelanden från LUHM* 1979–1980. Lund.
- Olofson, C. 1957. Ur Bäckaskogs äldsta byggnadshistoria. *Handlingar angående Villands härad. utgivna av Villands härads Hembygdsförening*. HVHH XIV. Kristianstad.
- Olsson, M. 1999. *Vikingatida trældom. Om slaveriets plats i Skandinavien ekonomiska historia*. Lund Papers in Economic History. No. 67. Lund.
- Skov, H. 1994. Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyper i det gammeldanske område fra ca. 800–1200 e.kr. *Hikuin 21. Landbebyggelse i middelalderen 1. Huse og gårde*. Højbjerg.
- Skyum-Nielsen, N. 1953. De ældste privilegier for klostret i Væ. Et nyfund. *Scandia XXI* 1951–52. Lund.
- Stenholm, L. 1980. Delundersökning, medeltid, nyare tid. Vä 72:1. Vä sn, Skåne, 1980. Rapport. RAÄ.
- Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. XLVII. Lund.
- Stjernquist, B. 1988. On the Iron Age Settlement at Östra Torp and the Pattern of Settlement in Skåne during the Iron Age. *Meddelanden från LUHM* 1987–1988 New Series Vol.7. Lund.
- Söderberg, B. 1994. Kungens Gärdstänga – från Odin till adel. *Arkeologi i Sverige* Nr 3. Riksantikvarieämbetet Stockholm.
- Söderberg, B. 1995. *Gärdstänga Boplats- och bebyggelse-lämningar från stenålder till nyare tid*. UV-Syd Rapport 1995:7. Stockholm.
- Söderberg, B. 2000a. Perspektiv på Löddeköpinge. Svanberg, F. & Söderberg, B. (red). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Skrifter No 32. Lund.
- Söderberg, B. 2000b. Vad är en köpingeort? Svanberg, F. & Söderberg, B. (red). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Skrifter No 32. Lund.
- Söderberg, B. 2000c. Vikingatidens boplatser i Löddeköpingeområdet. Svanberg, F. & Söderberg, B. (red). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Skrifter No 32. Lund.
- Thorbert, H. 1943. En givande förhistorisk fyndplats vid Vä. *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1943.
- Thun, E. 1966. Archäologische Untersuchungen in Vä 1962–63. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. 1964–65.
- Thun, E. 1982. VÄ järnålder medeltid Rapport 1982 Örebro.
- Thun, E. & Anglert, M. 1984. *Vä. Medeltidsstaden* 57. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport. Stockholm.
- Wihlborg, A. 1991. Vä 154:1. Vä sn. Fornlämning 72. Skåne, 1975. Rapport. RAÄ. Byrån för Arkeologiska undersökningar.
- Wihlborg, A. 1992. Vä 13:1. Vä sn. Fornlämning 72. Skåne, 1976. Rapport. RAÄ. Byrån för Arkeologiska undersökningar.

Appendix

En sammanställning av gropusbebyggelsen i Vå.

Undersökning/ år	Schakt/ servis	Grop- hus	Storlek/djup	Andra element/Fynd
1. S:t Gertruds vång/ 1945–1946	I	28	4,05 x 3,25 m	Ett ca 1 m långt ingångsparti nordöstra hörnet. Ca 0,2–0,3 m över gropens botten fanns en stampad golvyta. Fynd: AIV- och AII-gods, slagg, bryne, enkelkam, beslag, bennålar
	I	35	3,8 x > 2,05 m	Fynd: AIV- och AII-gods, bryne
1. Vassalyckan/ 1946	Västra	36	3,05 x 2,9 m	Fynd: AIV-gods, Feldberg keramik, enkelkam
2. VA-schakt/ 1962–63	I	1	? Ca 0,5 m djup	Ett stolphål i botten, inget golvskikt Fynd: AIV-gods, enkelkam.
	I	2	? Ca 0,5 m djup	Inget golvskikt Fynd: AIV-gods, yngre svartgods, bronsnål.
	V	8	? Ca 0,5 m djup	Botten var täckt av ett kraftigt lager. Ett stolphål intill husets västra kant. På en sekundär golvnivå finns en rund, stensatt härd Fynd: AIV-gods, täljsten, järnslag, spets av horn, enkelkam, bultlåsnyckel av brons.
	VII	9	3 m, ca 0,5 m djup	Jämn botten, täckt av ett skikt mörk mylla
	VIII	29	? Ca 0,4–0,6 m djup	På botten fanns skörbränd sten och rödbränd sand.
	VIII	10	4 m, ca 0,8 m djup	Två golvnivåer, den övre med en härd
	VIII	11	Ca 3 m	Bottensikt av mörkgrå sand, på detta ett ca 5 cm tjockt, sotigt lager med mycket järnslag. Fynd: AIV- och AII-gods, järnslag, vävtyngder, enkelkam.
	IX	12	Ca 3 m, ca 0,6 m djup	Jämn botten, med ett lager m träkol. Fynd: AIV- och AII-gods, vävtyngder, slagg
	X	13	?	Fynd: AIV-gods
	X	14	Ca 2,5 m, ca 0,5 m djup	I lagret ovan bottensiktet fanns järnslag. Fynd: AIV-gods, järnslag
	X	15	Ca 2,5 m, ca 0,5 m djup	Fynd: AIV-gods
	XVII	19	Ca 3,75 x 2,75 m, ca 0,5 m djup	Fanns fyra olika fyllningar i huset, ev. tre golvnivåer. Fanns även ett flertal härdar, bl.a. en härdgrop nederst. Fynd: AIV-gods, vävtyngder, slagg, eldslagingsstål
	XVIII	22	Ca 4,3 x 3,9 m, ca 0,9 m djup	Fanns tre skikt i huset, mellan skikt två och tre fanns en härd. Fynd: AIV- och AII-gods, vävtyngder, knivblad, järnslag, järntenar
	XVIII	23	Ca 3,2 x 1,8 m	Fanns en sekundär härd Fynd: AIV- och AII-gods, vävtyngder
	XVIII	24	?	
	XVIII	25	2,6 m, ca 0,9 m djup	Fanns ett stolphål i huset, och ett flertal utanför. Fynd: AIV-gods
	XIX	20	Ca 4,2 m, ca 0,6 m djup	Fanns tre lager, möjligtvis även härdar. I husets norra del fanns en ca 0,6 m stor utvidgning (ingångsparti). Fynd: AIV-gods, vävtyngder
	XIX	21	Ca 3,6 m, ca 0,6 m djup	Två golvnivåer, en mindre utvidgning mot norr, en härd i fas 2. Fynd: AIV-gods, vävtyngder, bennål, eldslagingsstål

Forts.

Undersökning/ år	Schakt/ servis	Grop- hus	Storlek/djup	Andra element/Fynd
	S. 108a	26	?, ca 0,5 m djup	Mörkt lager på botten
	S. 111	27	Ca 3,9 m	På botten av huset ett sotigt sandlager m bränd lera. En utvidgning i norra delen. Fynd: Keramik (folkvandringstid), AIV-gods, vävtyngd.
	S. 117	18	> 2 m, ca 0,4 m djup	Fynd: Keramik (folkvandringstid), ev. vävtyngder
	S. 138	16	> 2, 8 m, ca 0,8 m djup	På botten ett lager m kolinslag Fynd: AIV-gods
	S. 146	6 och 7	?	Fynd: All-gods (?)
	S. 147	17	> 2,5 m, ca 0,5 m djup	Fynd: All-gods
	S. 148	3	> 2 m, ca 0,7 m djup	
	S. 148	4	> 3 m, ca 0,7 m djup	Golvnivå Fynd: Svartgods, obrända vävtyngder (?)
	S. 148	5	> 2 m, ca 0,7 m djup	Golvnivå
3. Vä 13:1/ 1966	I	30	?, ca 0,6 m djup	Fynd: All-gods, silvermynt (Sven Grathe 1146–1154), järnring, bultlåsnyckel.
4. Vä 27:17/ 1990	Yta 2	31 (A3a)	2,7 x > 1,8 m, 0,3 m djup	Fynd: AIV-gods, slagg, lerklining
	Yta 2	32 (A32)	2,5 x 2,5 m, 0,24 m djup	Fynd: AIV
	Yta 2	33 (A2)	3,54 x > 2,5 m, 0,58 m djup	Fynd: AIV- och All-gods, bältshake, enkelkam, slagg, malsten, vävtyngd, lerklining
	Yta 1	34 (A36)	> 3,7 x > 1,6 m, 0,48 m djup	Fynd: AIV- och All-gods, slagg, skära av järn, spets av horn, bryne, vävtyngd, lerklining

Gert van Groningen

Danmarks første store stenhugger under renæssansen

Av Anna Maria Göransson (postum utgåva)

Fil.dr Lund

Konstvetaren Anna Maria Göransson tar i denna uppsats upp den berömde 1500-talsstenhuggeren Gert van Groningen till behandling. Han var verksam på flera platser i det dåtida Danmark, bl.a. i Lund, där han tillverkade det gamla altaret i Lunds domkyrka. Mycket ny empirisk kunskap framkommer i uppsatsen. Redaktören

Mäster Gert – några biografiska data

Gert van Groningen har utfört Kronborgs huvudportal, ursprungligen avsedd för Skanderborgs slott. Portalen är skriftligt belagd. Han har även utfört en stor del av stenhuggerarbetet på slottet, bland annat har han fått betalning för stenfönster.¹ Ytterligare ännu bevarade arbeten, enligt skriftliga källor, är två vapentavlor för Helsingørs rådhus² samt frontonhuvuden för stenfönster till Tølløse.³ Försvunna arbeten är vapen och krucifix över kyrkdörren till Frederiksborgs slott samt en gravsten över kungens page Børge Skram i Frederiksborgs slottskyrka.⁴

Gert van Groningen omtalas första gången den 4 februari 1573 som borgare i Aarhus, då i kungens tjänst. Han skulle befrias från skatt så länge som han arbetade för kungen. Samma dag ingick kungen, Frederik II, ett kontrakt med Gert om att denne på egen bekostnad och före påsk nästa år skulle hugga en stenportal och en brunn till Skanderborgs slott. Dessa monument skulle han utföra efter av kungen förelagda mönster och schabloner.⁵ Han skulle få 800 daler för dem, fränräknat 150 daler för tre laster råg, som kungen redan låtit honom få. Stenen skulle hämtas i Helsingborg och länsmannen där skulle ge honom behövlig hjälp för att bryta den och transportera den till stranden. Kungen skulle

själv skaffa skepp för att forsla stenen till Aarhus. Portalen blev aldrig utförd på Skanderborg.⁶

Redan på våren 1573 var Gert i Helsingør. Den 21 mars 1575 uppges det, att han nu i två år hade bott i Fredrich Lejels hus i Helsingør. Kungen hade beviljat honom fri bostad så länge som han var i hans tjänst.⁷

Den 14 juli 1574 betalas Gert 100 daler för arbete som han utfört på Kronborg.⁸ Den 6 november detta år får han vad han har tillgodo för brunn, vindeltrappa och några »watterlister» där. Det tilläggs, att kungen inte vill låta bygga det torn som Gert skulle ha huggit stenen till och att han inte längre vill ha honom till arbetet på Konborg, vilket tullaren, Hendrich Mogensen skall meddela honom.⁹

Dessförinnan hade Gert detta år, 1574, huggit de två vapentavlorna i sten, vilka den 18 september satts upp i muren över rådhusporten i Helsingør.

På våren 1575 meddelar kungen, att han åter vill anställa Gert på Kronborg. Denne har ännu fordringar för sitt arbete till vindeltrappa och spis på slottet.⁹ Gerts stora verksamhetsperiod på Kronborg infaller detta år. Den 24 mars får han betalning för bl.a. tre spisar, uppsatta i kungens, drottningens och hovmästarinnans kammare. Ett par veckor

senare ingås kontrakt med honom om att för-
arbeta huggen sten till två rondeller på slottet
och dessutom bl.a. om »watterlister», spisar
och ett stort antal fönsterkarmar. Kungen be-
faller honom även att färdigställa en portal
med karnap, som skall sättas inne på Kron-
borg samt en karnap över den yttre portalen
utanför slottet, vilken tidigare hade beställts
till Skanderborg. Den 6 november detta år
meddelas det, att stenhuggaren fått 600 daler
i handpenning av kungen för de båda porta-
lerna till Skanderborgs slott och att det in-
gått ett kontrakt om att han skall utföra de
båda portalerna på Kronborg för samma
summa som Skanderborgsportalerna.¹⁰

För en stor del av sitt arbete på Kronborg
uppgår Gert van Groningen den 26 december
1575 930 daler. Han kvitterade »Dijth be-
kenne ijck gerth van grongen meth mijen
egen handt» och med »mein gewontlich
Pitzer».¹¹

Omkring 1575 bör Gert van Groningen ha
utfört arbeten för Peder Oxe på Tølløse.
Detta slott har årtalet 1575. I Peder Oxes Jor-
debog 1578 är en post upptagen på 152 1/2
daler som utbetalats till Gert Steenhugger
från Helsingør för stenfönster till Tølløse.¹²

En uppgift från 1576 omtalar att öresunds-
tullaren betalade Gert van Groningen 20 da-
ler den 14 mars för vapen och krucifix över
kyrkdörren på Frederiksborg samt 20 daler
för gravstenen över kungens page Børge
Skram i Frederiksborgs slottskyrka.¹³

Ett annat meddelande från början av april
1576 i Helsingørs tingsbok anger att mästern
Gert fick gå till rätta med några av sina sven-
ner, som inte var nöjda med arbetsförhållan-
dena på Kronborg.¹⁴

Den 21 maj detta år lät kungen sin blivande
länsman på Kronborg Johan Taube få under-
handla med Gert Steenhugger om den bygg-
nad, som denne uppfört nere vid stranden ut
mot Kronborg.¹⁵ Den 9 juli sålde Gert bygg-
naden till Johan Taube.¹⁶

1576 meddelas slutligen, att Gert fått åter-
stoden av betalningen för den yttre porten,
som då var uppsatt på Kronborg och dessut-
om för brunnen, som skulle ha placerats på
Skanderborg.^{17a, b} Efter 1576 finns det inga
uppgifter om att Gert van Groningen varit
verksam på Kronborg.

Christian Axel Jensen nedvärderar Gert
van Groningens arbeten på Kronborgsporta-
len. Han påpekar, att Gert skulle utföra den
efter av kungen förelagda mönster och scha-
bloner. Jensen anser, att Gert van Groningen
återvänt till Aarhus 1576 och där blivit ledare
för en stor nordjylländsk gravstensverk-
stad.¹⁸

Denna hypotes kullkastas av det faktum,
att Gert avled 1577, vilket Allan Tønnesen
klarlagt i sin forskning. Dödsfallet skulle ha
inträffat mellan den 1 juli och den 12 augusti
1577. Den 1 juli 1577 sålde Mogens Henriks-
sen (Rosenvinge) en »havejord», trädgårds-
tomt, norr om Stengade i Helsingør, till
mästern Gert Steenhugger. Den 12 augusti
meddelas, i samband med köpet, att den
övergått till mästern Gerts efterlevande hustru
Margrete Steenhugger och deras arvingar.
Efter det att Margrete funnits i skatteläng-
derna 1577 till 1578 och 1578 till 1579 över-
tog Herman Steenhugger, vilken förmodligen
var son till Gert, hennes plats där. Den andre
december 1591 blev det arvsskifte efter
Herman.^{19a}

Herman Steenhugger hade 1577 utfört den
yttre porten på Kronborg, den s.k. Mørke-
port, och samma år den höga kyrkogaveln.^{19b}

Vem var Alabastmästaren?

Christian Axel Jensen har givit mästaren till
en stor dansk monumentgrupp namnet
Köpenhamns Alabastmästare. Han anser, att
det bör vara denne, som åsyftas i ett brev av
den 24 januari 1576, där han sägs vara från
Köpenhamn.^{20a} Brevet från januari 1576

skulle, enligt Jensen, bevisa, att Gert van Groningen inte kan vara identisk med Alabastmästaren, eftersom Gert ännu ett stycke in på året 1576 var verksam på Kronborg. Jensen tillskriver Alabastmästaren epitafierna över Anne Hardenberg och Oluf Moridsen Krognos i Ringsteds kyrka, över Sidsel Oxe och Erik Podebusk i Aarhus domkyrka, resterna av en gravsten från Frue kirke i Köpenhamn över Peder Oxe och Mette Rosenkrantz, vilken nu är i spillror efter en stor brand i kyrkan, ett väggepitafium i målat trä, epitafium 1578 över Karine Rosenkrantz i Valløby kyrka, sandstenspredikstol i Trædøns kyrka 1577, inskriftstavla på Peder Oxes Løgismose, byggnadsskulpturer på Lystrup och Vallø samt renässansaltaret i Lunds domkyrka från 1577 (nu i domkyrkomuseet i Lund).^{20b}

Denne mästare har gått under många namn. Lauritz Weibull ansåg, att han kunde vara identisk med Jacob Billedsnider, som 1559 kallades från Lund till Köpenhamn för att där arbeta i hovets tjänst.²¹ Francis Beckett menade, att denne anonyme stenmästare skulle vara identisk med Hans van Paasken, kunglig byggmästare vid Kronborg 1574–77.²² Till Becketts teori om namnet anslöt sig Ewert Wrangel. Bland de på Lunds altares baksida inristade bokstäverna tydde han P.S. till Pauschius sculpsit.²³ Charles Christensen kallade honom Herman Steenhugger.²⁴ Erik Bohrn gav honom namnet Hercules Mida.²⁵ Gregor Paulsson kallade honom Eiler Grubbes bildhuggare efter den danske rikskanslern och prosten i Lund Eiler Grubbe, vilken ombesörjt utförandet av renässansaltaret från 1577 i Lunds domkyrka. Han sammanförde Lundaaltaret med Lystrup- och Valløskulpturerna och med Aarhusmonumentet. Vidare anser Paulsson, att denne mästare året innan börjat anlägga Uranienborg, Tyko Brahes slott på Ven.²⁶

Monica Rydbeck sammanfattar diskussionen 1950 i *Renässansskulptur i Skåne*.²⁷

1989 för Hanne Hohnens de Lichtenberg i *Tro, håb og forføngelighed* fram teorien, att den okände mästaren är identisk med Jacob van der Borch.²⁸

Den hittills anonyme Köpenhamns Alabastmästare vill jag ge namnet Gert van Groningen. Studier av dennes verk, influenser från antiken och renässansen samt detaljstudier av hans arbeten leder mig till denna identifikation.

Kronborg

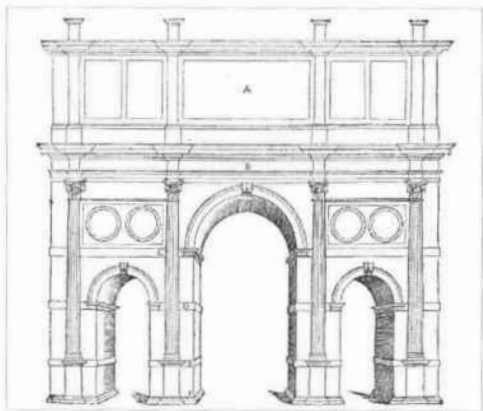
Kronborgs huvudportal skulle utföras efter av kungen förelagda mönster och schabloner. Det bör ha varit bilden av Konstantinbågen i Rom i Serlios tredje bok, som kungen förelagt Gert van Groningen. Liksom där har portalen fyra räfflade korintiska kolonner stående på plintar och med förkroppade bjälklag. Liksom där vilar en attika ovanpå bjälklaget. Kolonnerna omger mittbågen och sidobågarna, här utförda som nischer. Bakom varje kolonn har muren en korintisk pilaster. Ett tillägg här är att en pyramid står på varje utskjutande bjälklag samt att portalen ovanför valvbågen har en karnap, vilket kungen önskat. Fönstren i karnapen är omgivna av joniska pilastrar med förkroppningar, liksom de båda omgivande fönstren. Dessa är krönte av trekantsgavlar. Inne i gavlarna och även på framsidan av pilastrarnas och kolonnernas förkroppningar finns frontonhuvuden. Det är ett brott mot kolonnordningsprincipen att sätta joniska kapital över korintiska som på våningen ovanför portalen. Men genom att pyramider placerats på portalens förkroppningar avskärmats huvudvåningens fönster från portalen. – Pyramiden är en symbol för styrka och makt.

I valvbågens svicklar befinner sig, i stället för segergudinnor, kvinnogestalter med dödsymboler, dödsskalle och timglas. En slöja fladdrar upp bakom dem. De har stora lock-

Kronborgs huvudportal, foto Nat. Mus. Khvn.

frisyrer, ansikten med stora ögonglober och rak näsa. Den enas fot vilar på moln, den andras på en orm. Portalen har på kolonner-
nas plintar lejon- och kvinnomasker samt

Konstantinbågen, efter Serlio, arkitekturböcker.

även harpospelande kvinnor. Den har fått senare tillägg, över bågen och under karnapen en rokokokartusch samt de båda skulpturerna Neptunus och Merkurius i nischerna. Vissa partier har starkt restaurerats vid 1800-talets slut.²⁹

Portalen inåt gården fick aldrig den karnap som kungen önskat. Fyra doriska kolonner som står på plintar omger valvbågen och ett fönster på vardera sidan om den. Däröver vilar ett rakt, förkroppat bjälklag. I bågens svicklar är bevingade lejon placerade, och mitt i bågen en stor lejonmask. Fönstren, på vardera sidan om valvbågen, är krönte av trekantsgavlar i vilka ett frontonhuvud är placerat. Fönsterkorsens rika utsmyckning, bestående av beslagsverk och små masker, är starkt vittrad.

Två kvinnogestalter, detaljer från Kronborgs huvudportal, foto Nat. Mus. Khvn.

Trekantsgavlarnas och förkroppplingarnas frontonhuvuden eller snarare byster är känsliga människoframställningar av kvinnor och män, de senare skägg- och mustaschprydda. De har djupt liggande ögon med markerade pupiller och de har känsliga munnar. Ett par

av männen bär hjälm. Håret därunder är lockigt.

Gert van Groningen hade ett fast pris på 5 rdl för varje fönsterfack, enligt ett kontrakt från 1575. Fönstren skulle utföras efter en »skabelon», som Gert hade.³⁰ Enligt Charles

Kronborg, gärdsportalen, fot Nat. Mus. Khvn.

Skulpturhuvud, Tølløse, foto Nat. Mus. Khvn.

Christensen var det antagligen på Kronborg som stenfönster med frontonhuvuden i trekantsgavlar utfördes för första gången i Danmark. Från 1580-talet finns det inga huvuden i trekantsgavlarna över de stora fönstren på Kronborg. Men under de närmaste 50–60 åren används de i arkitekturen på olika platser i landet.^{31a, b} Att det inte finns frontonhuvuden från 1580-talet i trekantsgavlarna på Kronborg förklaras av att Gert van Groningen avled 1577. Att detta motiv därefter förekommer ute i landet, t.ex. på slotten Lys-trup och Vallø, beror på att medarbetare i Gert van Groningens efterlämnade verkstad fortsatte i hans spår.

Trekantsgaveln med frontonhuvud är ett klassiskt motiv. Gert van Groningen måste ha sett det på någon byggnad och tecknat av det. Det torde ha varit denna teckning som utgjort hans »skabelon».

Frontonhuvuden från Peder Oxes Tølløse, som dragits fram efter slottets brand 1642, har stor likhet med dem på Kronborgsportalen, några är ännu känsligare utformade.

Ringsted

Epitafiet i Ringsted från 1575 över Oluf Moridsen Krognos och Anne Hardenberg har flera likheter med Kronborgsportalen. Det har två halvliggande kvinnogestalter, vilka här vilar på trekantsgavlar. Dessa kvinnor har en bakom dem uppfladdrande slöja liksom Kronborgsportalens svickelfigurer. Liksom dessa har de stora lockfrisyrer omkring ansikten med stora ögonglober och rak näsa. Liksom där har dräkten hårt åtdragna draperingar runt bysten, har rund halsringning och uppkavlade armar. Ringstedepitafiet har, liksom Kronborgsportalen, även dödsymboler, timglas och dödsskalle och också en musicerande figur, en ängel som blåser i basun. Två liggande lejon framför Justitia och Superbia har sin motsvarighet i lejonen i innerportalens svicklar. Liksom dessa är de bevingade, har stora vidöppna gap, långa hagskägg och har seldon över kroppen. Båda paren vilar och står på moln. Detta visar att samme mästare utfört de båda monumenten.

Ringstedepitafiet består av kalksten med figurer i alabaster. I uppbyggnaden går det tillbaka på ett par avbildningar i Serlios fjärde bok, där den ena föreställer en triumfport med dubbla korintiska kolonner med förkroppningar, den andra ett epitafieliknande monument med toskanska kolonner. Båda monumenten är krönte av trekantsgavlar. Med utgångspunkt från dessa blad har Ringstedepitafiet byggts upp med kopplade joniska kolonner med förkroppat bjälklag omkring en mittavla och krönts av en trekantsgavel. Därefter har det utsmyckats med skulptur.

De båda makarna på epitafiet knäböjer i vinkelrät ställning på en platta som vilar på konsoler. Mellan dem står ett altare i vilket det finns en liten skulptur som föreställer Herkules som betvingar lejonet. I benens vinklar har maken ett litet lejon, maken en liten hund. De befinner sig framför en relief

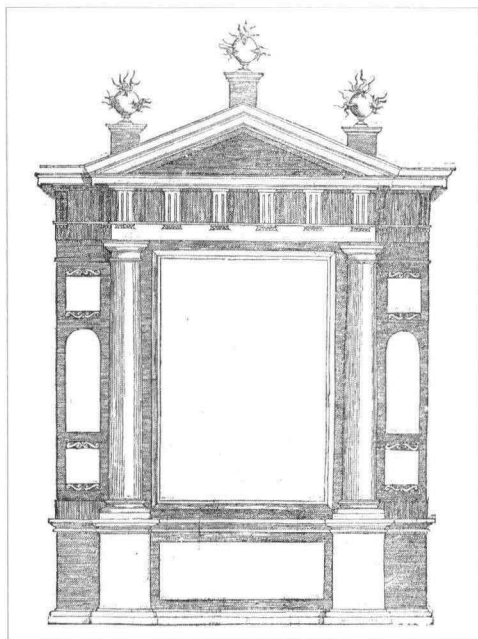
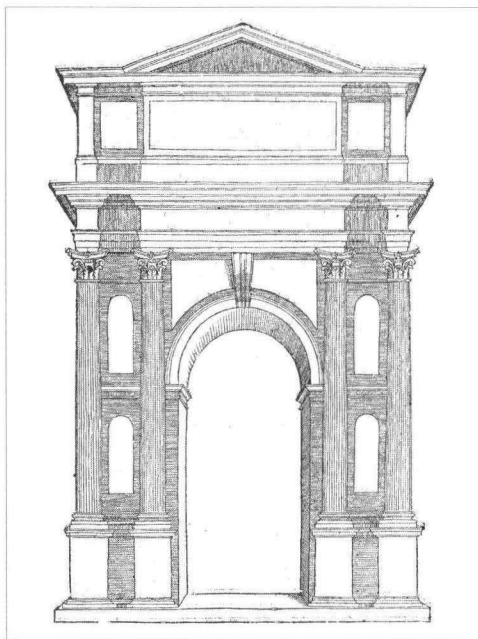

Ringsted, epitafium över
Oluf Moridsen Krognos
och Anne Hardenberg
1575, foto Nat. Mus.
Khvn.

med motivet Uppståndelsen. Över och under detta parti går en fris med anvapen. I trekantsgaveln ser man Gud Fader svävande på moln. Högst upp på gaveln, på en plint, står en dygd, Caritas. På framsidan av plinten avbildas en dödsskalle på två korslagda benknotor. På vardera sidan av Caritas står dygderna Justitia, med våg i ena handen, och Superbia, med spegel.³² De håller sina attribut högt upplyftade. Framför var och en av de båda dygderna ligger ett bevingat lejon.

På trekantsgaveln är de båda halvliggande kvinnogestalterna placerade.

Epitafiets kolonner har längst ner festonger och högst upp festonger med små masker. På förkroppningarna finns kvinnomasker. Plintarna under kolonnerna är prydda med snäckor och fruktknippen. Därunder finns på ena sidan ett bevingat timglas, på den andra sidan en dödsskalle på korslagda benknotor. På konsoler där bredvid är en änglamask, respektive en ängel, som blåser i basun, place-

Två arkitektoniska uppställningar, efter Serlio, arkitekturböcker.

rade. Epitafiet vilar på konsoler med lejonmasker krönta av joniska kapitäl. Mellan konsolerna finns en stor inskriftstavla. På epitafiets ena sida syns en vinge, en konsol som bär ett kort parti med en blomslinga.

De tre dygderna med stora lockfrisyrer står i lätt kontrapost och har för smala axlar i förhållande till kroppen. Underkroppen är långt utdragen. Deras draperade dräkter, hårt åtdragna under bysten, fladdrar ut omkring dem. De båda halvliggande kvinnorna vilar på moln. Även lejonen nedanför Justitia och Superbia vilar på moln. Gud Fader i trekantsgaveln sträcker ut armarna och håller ena handen på jordklotet. Dräkten fladdrar ut bakom honom och han är omgiven av en molnkrans.

Epitafiet är starkt restaurerat. Många detaljer har förnyats.³³

På gravstenen i samma kyrka över dessa makar står de, framåtvända, han i rustning, med ena handen i sidan och med sitt svärd i

den andra handen. Hon står i lång, veckad klänning med halskrås och med huvudduk och håller händerna korslagda över midjan. De är inpassade i en ram där joniska kolonner utgör sidorna. Inom ramen snuddar deras huvuden vid kolonnernas raka bjälklag. På ramens nedre del står de på en djup, något snett inåtgående list. Inom ramen är de omgivna av anvapen. Mellan deras huvuden finns en lejonmask, och längst ner står makens hjälm. I en fris ovanför dem finns ytterligare anvapen och under dem en inskriftstavla. Kolonnerna, tätare räfflade nedtill, har festonger upptill och nertill och imposter med masker. Inskriftstavlan begränsas av pilastrar med lejonmasker.

De båda makarna ingår i ett fast kompositionsmonster av vertikaler, horisontaler och diagonaler. De står raka, omgivna av kolonnerna, vertikaler. Förutom det raka bjälklaget över dem och listen de står på kan man uppfatta ytterligare en horisontal i komposi-

Ringsted, gravsten över Oluf Moridsen och Anne Hardenberg 1575, foto Nat. Mus. Khvn.

tionen, den som går genom de båda makarnas händer. Diagonaler går genom deras armar, i spetsig vinkel. En diagonal går genom svärdet. Det märkliga med denna gravsten är att de båda makarna, trots den stela uppställningen, gör ett levande intryck.

Deras ansikten, i synnerhet makens, och deras händer är känsligt realistiskt framställda. I hans kraftiga ringprydda hand i vilken han håller en handske, är naglarna tydligt och fint utmejslade. Hon håller en näsduk i sina fina, ringprydda händer.

Händer, detalj från Ringsted-gravstenen.

Aarhus

Monumentet från 1576 i Aarhus domkyrka över Erik Podebusk och Sidsel Oxe var ursprungligen avsett som tumba, men ändrades till väggmonument efter ett kungligt brev den 3 april 1576, upprepat i den Kalundborgske Recess av den 21 november 1576. Genom denna bestämmelse förbjöds gravmonument i kyrkornas kor. Frederik II var missnöjd med att adeln började fylla Vor Frue Kirkes kor i Köpenhamn med stora gravmonument.³⁴

Aarhusmonumentet har en väggstavla som

är murad, putsad och målad i gråsvart marmorering som skall imitera svart kalksten eller marmor. Skulpturen är i alabaster, inskriftstavlan i svart kalksten.³⁵

I uppbyggnaden är monumentet besläktat med Ringstedepitalfiet därigenom att det är krönt av en trekantsgavel i vilken det finns en skulptur föreställande Gud Fader. På gaveln står tre figurer, två av dem är evangelister, på en plint på gavelspetsen står en okänd dygd. Längst ut på hörnen av den krönande listen, som bär trekantsgaveln, ligger ett lejon.

Inskriftstavlan längst ner är omgiven av

Aarhus domkyrka,
gravmonument över
Erik Podebusk och
Sidsel Oxe 1576. foto
Nat. Mus. Khvn.

Händer, detalj från Aarhus-monumentet.

två putti som bär upp en list. Därpå följer en alabastertavla med kvinnomasker, fruktknippen samt årtalet 1576. Talvan är omgiven av putti som bär upp den kraftiga listen, som i sin tur bär huvudgestalterna.

Erik Podebusk och Sidsel Oxe står som uppresta tumbafigurer inom var sin rundbågig nisch, hon på en plint, han, bredbent på en platta. De har bakom sig, ursprungligen under sig, var sitt täcke vikt upp över huvudkuddar. Hon står, klädd i änkedräkt, med händerna över midjan. I den ena handen håller hon en bok, i den andra en näsduk. Han är iförd rustning, vars benskydd är dekorerade bl.a. med löpande-hunden motiv. Den ena handen vilar på svärdfästet, den andra, i vilken han håller en handske, på höften. Bakom honom hänger ett svärd diagonalt. Vid hans fötter ligger hans stridshandskar och en liten hjälm med narmask. Erik Podebusks ansikte är barskt. Han har skägg, långa nedhängande mustascher och en pageliknande frisyr. Båda makarnas händer är känsligt och utsökt formade liksom motsvarande i Ringstedstenen.

Mellan och över makarna hänger ett krucifix. Därövanför löper ett band med anvapen. Ytterst på listen, vid makarnas fötter, sitter två av evangelisterna.

Enligt en avritning från omkring 1750 var makarna omgivna av 2 x 16 anvapen i alabaster. Vid fötterna, mellan makarna, låg riddarens stora hjälm. På vardera sidan av inskriftstavlan fanns en stor kvinnomask.³⁵

Partiet med Erik Podebusk och Sidsel Oxe är fast uppbyggt. De ingår här, liksom i grav-

stenen i Ringsted, i ett fast kompositions-mönster bestående av vertikaler, horisontaler och diagonaler.

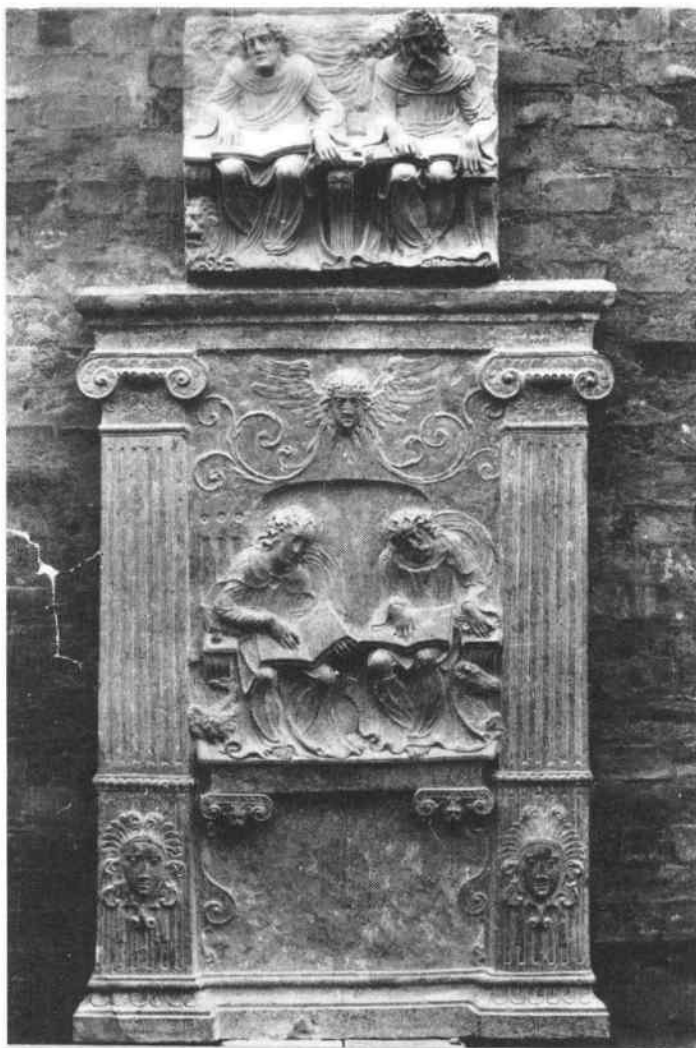
Mittpartiet med de båda makarna, förutom de båda evangelisterna, är utfört av mästaren, det övre partiet med trekantsgaveln är verkstadsutfört.

Köpenhamn och Træden

Gravstenen över Peder Oxe och Mette Rosenkrantz i Vor Frue Kirke i Köpenhamn är i spillror efter en stor brand i kyrkan. Man kan i resterna bl.a. se makarnas händer, hans hand som håller om svärdfästet och hennes korslagda händer. Deras händer är lika utsökt formade och naglarna lika fint utmejslade som de båda makarnas i Ringsted och i Aarhus.³⁶

Predikstolsfält, predikstolsplatta samt en konsol till predikstol från Trædens kyrka är utförda i blågrå kalksten. Antagligen har predikstolen härstammat från Erik Hardenbergs och Anne Rønnows herrgårdskapell på Matrup, byggt 1577.³⁷

På predikstolsfältet omger joniska, räfflade pilastrar en scen, där evangelisterna Johannes med örnen och Lukas med oxen sitter i var sin karmstol. Johannes har sitt bläckkar på armstödet. De uppslagna evangelieböckerna ligger i deras knän. De är placerade inom en rundbågig nisch på ett inåtsluttande hyllplan, stöttat av två joniska konsoler från vilka det utgår sirliga ornament. Ovanför rundbågen sitter ett kerubhu-

Trädens kyrka, predikstolsplattor, foto Nat. Mus. Khvn.

vud från vilket det utgår akantusslingor. Pilstrarna har, även de, ornament under de joniska kapitälerna. På vardera plinten under pilastrarna finns en stor kvinnomask. Evangelisternas mantlar, med en elegant veckbehandling, fladdrar ut bakom dem. Deras ansikten, omgivna av lockfrisyrer, är karaktärsfulla, händerna och fötterna, som skymtar under mantlarna, är utsökt formade.

På predikstolsplattan sitter evangelisterna Marcus med lejonet och Matteus med ängeln. Ängeln verkar visa något i Matteus öra.

Även de sitter i karmstolar och har sina evangelieböcker uppslagna. Deras ansikten är karaktärsfulla, dräkterna lika elegant utformade som de båda andra evangelisternas och händerna lika utsökt formade.

Konsolen har, ytterst, ett vittrat huvud. En fortsättning under konsolen utgörs av ett fruktknippe. Inne i konsolen finns en akantusblomma.

Predikstolen är enkelt uppbyggd. Den består av två sammanfogade plattor uppställda på en murad sockel.³⁷

Lund

Lunds domkyrkas renässansaltare från 1577 hade tillkommit på initiativ av rikskanslern och kapitlets prost Eiler Grubbe. Det togs ner 1834 av domkyrkoarkitekten C.G. Brunius, vilken ansåg, att det var oansenligt i förhållande till kyrkan.³⁸

Det sex meter höga altaret står nu, i skadat

skick, i domkyrkomuseet. Det är utfört i svart kalksten, har vitochrödspräckliga marmorkolonner, relief i alabaster samt skulpturer även i alabaster. Kolonnerna har vardera två festonger, en upptill och en nertill. Mot den svarta kalkstenen i altaret stod inte kolonner och alabasterskulpturer vita, utan var bemålade. Gesimserna var förgyllda.³⁹ Altar-

Lunds domkyrkas renässansaltare 1577, foto Hist. museet, Lunds univ.

bordet var ursprungligen sandstensbeklätt med nischer i sidorna. Det täcktes av en rödspräcklig marmorskiva, i kanten hålkälad.

Altarets baksida pryddes, enligt Brunius, »med några kannelerade pilastrar av gips samt med några groteska huvuden av sandsten och alabaster. I mitten var en skiva av ek infattad på vilken Christi Himmelsfärd var utförd i oljemålning.»⁴⁰

Altaret fick vingar i ek omkring 1626 troligen i samband med att en ny orgel då sattes upp på lektoriemuren mellan koret och mittskeppet. Därigenom skulle altaret bättre kunna passa in i den dekorativa utsmyckningen av lekmanakyrkans fond. Överst på den ena vingen stod Adam och Eva vid kunskapens träd, på den andra Kristus på korset. Altaret kröntes av en skulptur föreställande

Lammet med korsfänan. Dessa skulpturer var utförda av Jacob Kremberg.⁴¹

Altaret går i uppyggnaden tillbaka på försätsbladet till Palladios *I Quattro Libri dell'Architettura*, tryckt i Venedig 1570. Liksom där skjuter sockeln ut vid sidorna och utgör postament till två kolonnpar på vars bjälklag det vilar brutna gavlar. Två figurpar, men av olika slag, motsvarar varandra på båda ställen. På bladet står två kvinnor, symboliserande arkitekturen, en till vänster, en till höger, framför de korintiska kolonnerna. På altaret står till vänster, respektive till höger mellan de joniska kolonnerna Maria med Jesusbarnet på armen och en skulptur som Brunius antog skulle föreställa Maria Magdalena, men som i stället bör vara Laurentius. På vardera gaveln på bladet ligger en

Försättsbladet till Palladio, A., *I Quattro Libri dell' Architettura*, Venetia 1570).

Maria, Laurentius, Från domkyrkans renässansaltare,
foto Hist. museet, Lunds univ.

Kung Frederik, prinsessan Elisabeth, drottning Sophie, från domkyrkans renässansaltare, foto Hist. museet, Lunds univ.

lurblåsande genie, vilken på altaret motsvaras av en kvinnogestalt. Mellan gavlarna har bladet, högst upp, ett med en rak list avslutat kvadratisk parti och därunder tre kartuscher. I den nedersta står tryckort, tryckare och årtal, i den översta bokens titel, författare och innehåll. I mittkartuschen finns en bild, som antagligen föreställer Vindarnas gudinna på en båt förd av Poseidon. Högst upp på bladet, i den kvadratiske tavlan, sitter Regina Virtus med krona på huvudet och skriver i en bok.

I altarets sockel, i nischer i postamenten, sitter evangelisterna Johannes och Mattheus, i predellan en inskriftstavla med instiftelseorden. Därovanför, mellan kolonnparen, har den stora, rundbågiga alabasterreliefen sin plats. I bjälklaget över reliefen finns porträttbyster föreställande kung Frederik II, drottning Sophie och prinsessan Elisabeth. Här efter följer två uppsatser med nischer, den första krönt av en segmentbåge, den andra, smalare, av en trekantsgavel. I den första uppsatsen står Kristus i mittnischen, Petrus och Paulus i sidonischerna. På framsidan och högst upp på denna uppsats finns kungens vapen och namnchiffer till vänster, samt drottningens vapen och året 1577 till höger. Segmentbågen har en framställning av Gud Fader. I nischen i den översta uppsatsen

står en kvinnogestalt, som Brunius antagit föreställer Tron, men som antagligen är en dygd. Vid hennes fötter, på vardera sidan av segmentbågen, ligger en putto. Blickpunkten i altaret är den stora, rundbågiga reliefen. Den visar nederst, Nattvarden och däröver evangelisterna Marcus och Lukas, som sitter inom valvbågar i karmstolar, vilka står på

Paulus, Kristus, Petrus, från domkyrkans renässansaltare, foto Hist. museet, Lunds univ.

plintar, som i sin tur vilar på rundbågar i vilka en stor snäcka är placerad. Slutligen befinner sig, som ovan nämnts, Maria med Jesusbarnet på armen och Laurentius till vänster, respektive till höger mellan kolonnerna samt de båda kvinnogestalterna på de brutna gavlarna.

Jämför man Kristus, Petrus och Paulus med de tre dygderna högst upp på Ringstedepitafiet finner man likheter mellan dessa skulpturer. På båda ställen står de i lätt kontrapost. De har för smala axlar och för smala och för korta armar i förhållande till kroppen. Dräkten stramar åt över bröstet och faller knivskarpt över benen. Deras uttrycksfulla ansikten omges av lockfrisyrer.

Maria är uppbyggd på samma sätt, fastän mycket långt utdragen för att passa in i altaret mellan kolonnerna. Den rundringade dräkten är även här åtstramad under bysten och faller knivskarpt över benen. Hon har stor lockfrisyr och mitt i pannan en månskära. Hennes klassiskt ädla ansikte har ett vemodigt uttryck. Laurentius har kort, rakt hår och bär en romersk tunika över en fotsid klädnad med skarpa veck.

De båda halvliggande kvinnogestalterna på de brutna gavlarna motsvaras av Ringstedepitafiets skulpturer på trekantsgavlarna. De har stora lockfrisyrer med månskära i pannan och en uppfladdrande slöja bakom sig. De är sannolikt utförda av medhjälpare.

Dygden högst upp, klädd i tunn tunika över en tunn dräkt, har även lockfrisyr med månskära i pannan. Även för henne har skulptören använt medhjälpare.

Porträttbysterna av kung, drottning och prinsessa är omsorgsfullt utförda. Kungen och drottningen har rikt utstyrda dräkter och spetstaggade kronor på huvudet. Prinsessan Elisabeths älskliga ansikte är omgivet av en stor lockfrisyr med en månskära i pannan.

Alla skulpturer, utom kung, drottning och prinsessa, står eller vilar på moln. Kvinno-

skulpturerna utom drottningen har en månskära i pannan.

Gud Fader i segmentbågen är inte utförd av mästaren själv. Jämför man skulpturen med Gud Fader i Ringstedepitafiet ser man stor skillnad dem emellan. Detsamma kan sägas om de båda evangelisterna under kolonnerna vid en jämförelse med evangelisterna på predikstolen från Træden.

Slutligen är alabasterreliefen utförd av medhjälpare till mästaren, men efter dennes utkast.

På altarets baksida finns några masker utförda av honom själv samt en kritstensfigur.

Mästaren Gert van Groningen hann kanske aldrig själv slutföra arbetet med Domkyrkans altare, eftersom han avled under sommaren 1577.

Ett epitafium som tidigare förts till denna monumentgrupp är epitafiet i Valløby kyrka över Karine Rosenkrantz, död 1573. Det hade 1578 bekostats av hennes svåger Peder Bille och hennes syster Birgitte Rosenkrantz.⁴²

Den möjligheten finns, att efter Gert van Groningens bortgång 1577, hans son Herman Steenhugger utfört Valløpitaftet. Konstnärligt sett står det på samma nivå om Gerts arbeten.

C. A. Jensen anser, att Valløpitaftet samt byggnadsskulpturer på Lystrup och Vallø, som ovan nämnts, har utförts av en anonym mästare av honom kallad Köpenhamns Alabastmästare. Han menar, att Gert inte kan vara identisk med Alabastmästaren, eftersom han ännu ett stycke in på året 1576 var verksam på Kronborg. Gert van Groningen hade, som nämnts, den 6 november 1574 meddelats, att kungen inte längre ville ha honom till arbetet på Kronborg, men på våren 1575 blev han åter anställd där. Under mellantiden kan han ha börjat att arbeta för den danska adeln. Ett exempel på en skulptör som utfört arbe-

ten både för kung, adel och borgerskap är Statius Otto. Han arbetade för kungen, Christian IV på Frederiksborg och hade sin verkstad i Malmö.⁴³

Frontonhuvuden och byster på Eiler Grubbes Lystrup och på Mette Rosenkrantz Vallø uppfört 1581–1586, är placerade dels i fönstrens trekantsgavlar, dels på fasaderna. Dessa skulpturer bör ha utförts av medhjälpare i Gert van Groningens efterlämnade verkstad. På Lystrup finns även en portal och några spisar från denna tid. Kvalitetsmässigt står dessa skulpturer långt från Gert van Groningens arbeten.

Förebilder från Italien i 1500-talets Danmark

I dessa monument, som jag vill föra till Gert van Groningen, finns det likheter med konsten i Italien, framför allt med antiken och Michelangelo. Gert van Groningen kan ha

begivit sig till Italien omkring 1570. Dåtidens konstnärer tog vägen över Brennerpasset till Italien. Där blev Venedig den första anhaltspunkten. På Marcusplatsen, och på andra platser i Venedig, ser man det bevingade Marcuslejonet, symbolen för evangelisten Marcus, Venedigs skyddshelgon. Venedigs lejon har inspirerat Gert van Groningen till lejonen i Kronborgs innerportal och till lejonen under Justitia och Superbia i Ringsted-epitafiet.

För italienfararna gick färden vidare över Florens till Rom. Där hade man vid 1400-talets slut upptäckt den målade antika väggdekorationen, framför allt i Neros gyllene hus. Man får antaga, att alla konstnärer i Rom vid den tiden tog sig in i dessa »grottor» och avtecknade motiven.⁴⁴

1568 hade man, under palazzo Peretti i Rom, funnit delar av den yttre omfattningen till Ara Pacis, Augustus fredsaltare från år 9 f.Kr. Omgående såldes de till storhertigen

Moder Jord, relief från Ara Pacis, Augustinus fredsaltare, år 9 f.Kr. Rocca, Roman Sculpture, New Haven 1992.

Michelangelo, Gryningen, skulptur i Medicikapellet, Florens. Efter Goldscheider, L., Michelangelo, London 1959.

Michelangelo, Natten, skulptur i Medicikapellet, Florens. Efter Goldscheider, L., Michelangelo, London 1959.

av Toscana och forslades till Florens.⁴⁵ Där måste Gert ha sett dem. På en av de funna plattorna finns en framställning av Moder Jord omgiven av personifikationer av två

Michelangelo, Profeten Jeremia, målning i Sixtinska kapellets tak. Efter Goldscheider, L., Michelangelo, London 1959.

vindar. Dessa båda kvinnogestalter har nedtill draperingar, som fladdrar upp som slöjor bakom dem. Härifrån kan Gert van Groningen ha tagit upp motivet med en uppfladdrande slöja bakom sina halvliggande kvinnoskulpturer. Bakom kvinnofiguren i Kronborgsportalens högra svickel fladdraren slöja upp. Hon sitter i samma ställning som gestalten till vänster på Ara Pacisreliefen. Kronborgsfigurens ena fot vilar på moln. I svickelarna i Kronborgs innerportal står lejonen på moln. Därefter står eller vilar de flesta av Gert van Groningens skulpturer på moln. Kanske har han i sina avritningar omtolkat Ara Pacisreliefens framställning, under vindgudomligheterna, som moln.

Ara Pacisplattans nedre parti har sirliga akantusrankor. Ett sådant motiv finns på predikstolsfältet från Trädens kyrka.

På Ringstedepitafiet är de båda kvinnoskulpturerna på trekantsgavlarna utförda efter annan modell. Här har Gert van Groningen inspirerats av en av Michelangelos Dagsstunder, Gryningen, i Medicikapellet i Florens. Denna skulptur vilar på ena sidan av Giuliano de' Medicis sarkofaglock. Från Natten, på Lorenzo de' Medicis sarkofag, har

Gert tagit upp motivet med en månskära, symbol för renhet, kyskhets, i pannans hårfäste. Därefter har alla hans kvinnoskulpturer en månskära i hårfästet, med undantag för drottning Sophie.

Lundaaltarets halvliggande kvinnoskulpturer på de brutna gavlarna har samma utformning som Ringstedsskulpturerna. Liksom Dagsstunderna verkar dessa skulpturer glida utför gavlarna.

Evangelisterna på predikstolsreliefen och predikstolsplattan från Trädens kyrka är framställda sittande två och två i karmstolar, var och en med sin evangeliebok uppslagen i knäet. De kan gå tillbaka på Jeremias i Sixtinska kapellet. Michelangelos Jeremias, liksom de andra profeterna och sibyllorna är placerade i karmstolar. Jeremias mörka mantel över hans knän kan ha tolkats som en bok i vilken han pekar med en elegant gest. Med en liknande handrörelse pekar Träden-evangelisterna i sina böcker. Förebild för den fina utformningen av deras naglar kan Gert ha hämtat från Michelangelos skulpturer. Utsökt fin nagelbehandling finner man även i andra av Gerts arbeten, t.ex. hos gravstensfigurerna. – I Lundaaltarets alabasterrelief, utförd av medhjälpare, men efter mästarens utkast, sitter evangelisterna Lukas och Johannes även i karmstolar.

Sammanfattning

Gert van Groningens arbeten skiljer sig från hans berömde landsmans Cornelis Floris (1514–1575). Han bör ha varit något yngre än denne och ha begivit sig till Italien senare, först omkring 1570, som ovan nämnts. Han omtalas som borgare i Aarhus dit han kanske begivit sig i sin ungdom och där arbetat i en gravstensverkstad. I hans gravstens- och tumbaskulptur från 1575 och 1576, Ringstedstenen och Aarhusmonumentet, är figurerna inpassade med geometrisk klarhet och

Michelangelo, detalj från skulptur, Giuliano de' Medici, Medicikapellet, Florens. Efter Goldscheider, L., Michelangelo, London 1959.

fasthet, renässansens kompositionsprinciper.

Han bygger upp sina monument efter blad i arkitekturböcker, Serlio och Palladio. – Ornamentiken är sparsam, men ofta med kolonner. – Han har symbolik i ett par av sina arbeten, exempelvis symboler för död och glädje, som timglas och harpospelande kvinnor.

Hans oftast uttrycksfulla skulpturer har för smala axlar och för smala och ofta för korta armar i förhållande till kroppen. Dräkten är åtstramad under bysten. De har stora lockfrisyrer som omger ansikten med stora ögon-glober och rak näsa. För de halvliggande kvinnogestalterna har han använt förebilder från antiken och från Michelangelo.

Gert van Groningen bör ha sett frontonhuvuden insatta i italienska byggnaders trekantsgavlar. För sina frontonhuvuden måste han ha tagit intryck av den realistiska romerska porträttkonsten och av romerska

kopior av grekisk porträttskulptur. Man kan anta, att han var en bildad man, som redan i sin ungdom i Nederländerna fått kunskap om den klassiska kulturen och konsten. När han 1573 kallades av den danske kungen att utföra Skanderborgsportalen, som sedan blev Kronborgsportalen, hade han kanske nyligen kommit från Italien med färska intryck av den klassiska konsten.

Summary

Contemporary archives prove that the highly skilled sculptor and master stone mason Gert van Groningen, at the command of the Danish king, Fredrik II, carried out a major part of the stonemasonry at the royal castle of Kronborg in Elsinore during the 1570's. This includes ornamental gateways, oriels, three grand fireplaces in the chambers of the king and the queen, a winding staircase and a great number of windows. He was also responsible for the two coat-of-arms which on September 18, were placed on the wall above the entrance to the town hall in Elsinore. It has also been shown that van Groningen executed a number of works for Peder Oxé at Tølløse, coat-of-arms and a crucifix above the door of the church at Fredriksborg and a tombstone for Børge Skram in the royal church at Fredriksborg.

The author argues that Gert van Groningen also in fact carried out a number of works which previously have been attributed to the "Alabast master" of Copenhagen. She has arrived at that conclusion by making a systematic analysis of the those works, comparing them with the works which have been proved to be of Van Groningen's hand or in some cases that of his son Herman Steenhugger (Stonemason). These include epitaphs in Ringsted church, in Aarhus cathedral, in Vallø church, a sandstone pulpit in Traeden church and fragments of a tombstone which

used to lie in Frue church in Copenhagen. Göransson also claims that he was responsible for the renaissance altar which originally was placed in the Lund cathedral (now placed in the Cathedral Museum in Lund, Sweden).

Noter

¹ Friis, FR. s. 281 ff.; Weilbach, Fr. s. 269 f.; Wanscher, W. s. 20, s. 101 f.; Christensen, Ch. s. 30; Jensen, C.A. s. 42 ff.

² Jensen, C.A. s. 46

³ Jensen, C.A. s. 23, n. 1

⁴ Friis, FR. s. 370; Jensen, C.A. s. 46

⁵ Wanscher, W. s. 20, s. 101; Jensen, C.A. s. 42

⁶ Jensen, C.A. s. 42 f.

⁷ Friis, FR. s. 284; Jensen, C.A. s. 43

⁸ Friis, FR. s. 281; Weilbach, Fr. s. 270

⁹ Wanscher, W. s. 102

¹⁰ Friis, FR. s. 282 f.; Wanscher, W. s. 102 ff.

¹¹ Wanscher, W. s. 101; Jensen, C.A. s. 43

¹² Se n. 3

¹³ Se n. 4

¹⁴ Jensen, C.A. s. 44

¹⁵ Friis, FR. s. 288, samt där n. 2

¹⁶ Jensen, C.A. s. 45

^{17a} Friis, FR. s. 287

^{17b} Mot slutet av 1576 beställde kungen en ny brunn till Kronborg hos bronsgjutaren Georg Labenwolff i Nürnberg. Denna brunn, liksom Frederiksborgsföntänen, rövades bort av svenskarna 1659. Carlsson, F. s. 48 ff., Friis, FR. Kronborgsföntänen, Tidskrift för Konstindustri 1889.

¹⁸ Jensen, C.A. s. 63 ff.

^{19a} Tønnesen, A. s. 69 ff.

^{19b} Tønnesen, A. s. 74; Friis, FR. s. 287, 292.; m.fl. förf.

^{20a} Jensen, C.A. s. 17, not 2

^{20b} Jensen, C.A. s. 13 ff.

²¹ Weibull, s. 23

²² Beckett, Fr. s. 15 f.

²³ Wrangel, E. s. 57, n. 1 s. 59

²⁴ Christensen, Ch. s. 46

²⁵ Bohr, E. s. 170

²⁶ Paulsson, G. s. 55 ff., s. 85 ff.

²⁷ Rydbeck, M. s. 7-12

²⁸ Lichtenberg, H. s. 106 ff.

²⁹ Christensen, Ch. s. 31

³⁰ Christensen, Ch. s. 36

^{31a} Christensen, Ch. s. 30

^{31b} Christensen anger, att detta motiv använts ganska ofta under Christian IV:s tid, därefter mindre ofta. Under Frederik IV:s tid kom det på modet igen på vissa platser, när man ville ansluta till Frederik II:s tid. - Se vidare Christensen s. 30 not 3

- ³² Superbia är en Last, men har i detta sammanhang av tidigare forskare benämnts som en Dygd.
- ³³ Jensen, C.A. s. 14; Lichtenberg, H. s. 238
- ³⁴ Danmarks Riges Historie, III, 1536–1588, Anden Bog, s. 264
- ³⁵ Danmarks Kirker, 16, Århus amt 2, Århus Domkirke, s. 675
- ³⁶ Danmarks Kirker, København I, 1, Vor Frue Kirke, s. 83, 84, 89
- ³⁷ Lichtenberg, H. s. 34
- ³⁸ Brunius, C.G. s. 270 ff.
- ³⁹ Paulsson, G. s. 84
- ⁴⁰ Se not 38
- ⁴¹ Göransson, A.M. s. 171 f.
- ⁴² Danmarks Kirker, 6, Præstø Amt 1, Valløby kirke, s. 311–313
- ⁴³ Göransson, A.M. s. 112 f.
- ⁴⁴ Piel, F. s. 124
- ⁴⁵ Encyclopedia dell'Arte Antiqua, del I. s. 524; Moretti, G. s. 3; Simon, E., s. 7. Man förstod inte att fynden utgjorde delar av Ara Pacis utan trodde att de härrörde från en triumfbåge.

Litteratur

- Beckett, F., *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark*, Khvn 1897.
- Bohn, E., *Nyköpings renässansslott och Hercules Mida*, K. Vitterh. Hist. o. Antikv. Akademiens Handlingar, Del 49, 1941.
- Brunius, C.G., *Lunds Domkyrka*, Lund 1854.
- Carlsson, F., *Springbrunnen på Kronborg*, Frederik 2 en renässansfurste, utställningskatalog Malmö museum 1977.

Christensen, Ch., *Kronborg*, Khvn 1950.

Danmarks Kirker:

- Aarhus Amt 16:2, Khvn 1972–1976 (Aarhus)
 Kvn I, 1:1, Khvn 1945–1958 (Frue Kirke)
 Præstø Amt 6:1, Khvn 1933–35 (Valløby)
 Sorø Amt 5:1, Khvn 1936 (Ringsted)

Danmarks Riges Historie III:2, Khvn 1903–1906.

Encyclopedia dell'Arte Antiqua I, Roma 1981.

Friis, F.R., *Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, Khvn 1872–78.

Friis, F.R., *Kronborgsfontänen*. Tidskrift for Kunstindustri 1889.

Göransson, A.M., *Jacob Kremberg och Lundaskolan*, Hässleholm 1977.

Jensen, Ch.A., *Danske adelige Gravstene II*, Khvn 1953.

Lichtenberg, H.H. de, *Tro- Håb & Førfængelighed*, Viborg 1989.

Moretti, G., *The Ara Pacis Augustae*, Roma 1938.

Paulsson, G., *Skånes dekorativa konst* ..., Sthlm 1915.

Piel, Fr., *Die Ornament-Groteske* ... Berlin 1962.

Rydbeck, M., *Renässansskulptur i Skåne*, K. Vitterh. Hist. o. Antikv. Akademiens Handlingar, 71. Antikvariska studier IV, Sthlm 1950.

Simon, E., *Ara Pacis Augustae*, Verlag E. Wasmuth Tübingen, u.ä.

Tønnesen, A., *Gert van Groningen og Århusværkstedet*, Århus Stifts Årbøger 1970.

Wanscher, V., *Kronborgs Historie*, Khvn 1939.

Weibull, L., *Bildhuggare och träsnidare i Malmö och Lund under renaissancen*, Historisk tidskrift för Skåneland I, Lund 1903, s. 1–48.

Weibach, Fr., *Helsingør i Sundtoldtiden I*, Khvn 1926.

Wrangel, E., *Konstverk i Lunds Domkyrka*, Lund 1923.

Från Halland till Själland – några funderingar kring en förteckning över in- och utresande i Helsingborg 1693

Av Jens Lerbom

Fil.dr Högskolan i Halmstad

Bakgrund

Föreställningen om att en järnridå sänktes i Öresund efter 1658 och att kontakterna mellan Skåne och Danmark förhindrades är numera av nyare forskning vederlagd. Den nya riksgränsen påverkade visserligen handeln mellan Danmark och Sverige men den innebar i fredstid inga större hinder för människor att röra sig över sundet.¹ Frågan är alltså inte om människor fortsatte röra sig över den nya gränsen utan hur rörelserna såg ut.

Frågor om vilka som reste, när och varför de gjorde det, har dock i begränsad omfattning varit föremål för mer systematiska undersökningar. Jag har i en tidigare studie postulerat att hallänningarna var mer rörliga än skåningarna. Utifrån en sammanställning av de så kallade sjättepengslängdernas förteckningar – utförda på 1680-talet – över vilka som flyttat utrikes från de erövrade danska områdena efter 1658, tycktes konturerna av en regional halländsk arbetsvandring skönjas. Det var en arbetsvandring som efter Roskildefreden visserligen blev internationell men fortsatte att följa gamla mönster.² Sjättepengslängderna är dock ett problematiskt källmaterial då det framförallt speglade den permanenta utflyttningen ur riket. Längderna hade mycket litet att säga om det mer vardagliga resandet.

I den här artikeln kommer jag att närmare pröva hypotesen om mer resbenägna hallänningar kontra »trögrörliga» skåningar med

hjälp av ett källmaterial som bättre än sjättepengslängderna speglar människors resande över Öresund. Det rör sig om en förteckning över resande från och till Helsingborg under perioden mars till november 1693.³ Förteckningen innehåller detaljerade uppgifter om in- och utresande till och ur riket. Här finns förutom namn, titel och hemvist på de resande också uppgifter om vem som utfärdat deras pass alternativt gått i god för resenären, vilket betecknas som »givit caution». Det är dock inte enbart en förteckning över personer som uppvisat pass. I förteckningen noteras också människor som rest över sundet utan pass.⁴

Jag har valt att enbart se hur de som i längden ges titeln bonde eller bonddräng reste. Syftet är inte att göra några djupgående analyser och tolkningar utan ambitionen är att lyfta fram och fundera över de mönster av bönders resande som framträder ur förteckningen.

Resvana hallänningar

– »tröga» skåningar?

Gunnar Ståhl har i flera arbeten närstuderat resandet från och till Ystad från 1600-talets slut och framåt. Han konstaterar att rutten Ystad–Stralsund framförallt frekventerades av personer med adlig, borgerlig och/eller militär bakgrund samt tjänstefolk till dessa.⁵ Bönder och tjänstefolk till bönder förekom-

mer endast vid ett fåtal tillfällen vilket Ståhl tolkar som en spegling av »samhället vid denna tid», underförstått att bönder var mindre benägna att flytta än andra samhällsgrupperingar.⁶

En översiktlig genomgång av 1693 års förteckning från Helsingborg visar dock att de slutsatser som Ståhl drar enbart gäller för resandet via Ystad. Under perioden mars till och med november noteras, vilket framgår av tabell 1, 390 bönder och 31 bonddrängar som utresande från Helsingborg. Siffran för inresande är 342 bönder respektive 15 bonddrängar.

Vilka var då dessa bönder? För det första måste det slås fast att min tidigare hypotes om att hallänningarna var mer benägna att resa än skåningarna inte håller när den konfronteras med förteckningen. I reella tal är skåningarna i klar majoritet, 277 utresande och 216 inresande, gentemot Halland med 119 utresande respektive 109 inresande.

Det är inte bara hallänningar och skåningar som reste. I förteckningen finns även uppgifter om 14 bönder som rest från Danmark till Skåne. Bönder från Småland, Blekinge, Norge och i två fall även Holstein är förtecknade i längden.

Det är dock hallänningar och skåningar som utgör majoriteten. En sammanställning av böndernas hemorter visar att vissa härader förekommer oftare än andra. Visserligen kan resande från så gott som samtliga skånska härader beläggas men av 277 utresande där hemorten framgår så var 86 av dem hemmahörande i Göinge. Motsvarande för Halland är att den södra delen av landskapet, och i synnerhet Tönnersjö, Höks och Årstad härader förekommer oftare än andra som hemvist för de resande.

Går man vidare ner på socken och individnivå så tyder angivande av hemorter och namnuppgifter på att resandet varit högre från vissa socknar och möjligen också koncentrerat till vissa individer. Exempel på det är att av de 86 notiser som gäller utresande göingar kom 28 från Hästveda socken. Ett motsvarande exempel från Halland utgörs av Höks härad där samtliga sju utresande hörde hemma i Knäreds socken. I fallet Knäred så pekar dessutom uppgifterna på att enskilda individer rest oftare än andra. Av de sju notiserna om utresande från socknen rör fyra en person vid namn Pål Olsson. Samme individ återvänder från varje utresa inom loppet av tre till sex dagar.⁷

Tabell 1. Bönder/bonddrängar som resande från och till Helsingborg mars–november 1693

Hemvist	Mars Ut/In	April Ut/In	Maj Ut/In	Juni Ut/In	Juli Ut/In	Aug. Ut/In	Sept. Ut/In	Okt. Ut/In	Nov. Ut/In	Mar–Nov Ut/In
Halland	11/13	2/4	12/3	10/11	2/2	19/3	31/35	21/25	13/13	121/109
Skåne	15/8	19/14	19/17	131/100	9/17	15/6	28/31	21/13	19/10	276/216
Blekinge	0/0	0/0	0/1	1/1	0/0	0/0	0/0	1/0	1/1	3/3
Småland	0/0	0/0	1/1	1/3	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	2/4
Danmark*	6/6	2/1	0/1	2/2	1/1	0/0	0/1	3/4	0/2	14/18
Norge	0/0	2/0	3/0	0/0	0/2	0/0	0/0	1/0	0/0	6/2
Övriga	0/0	0/0	0/2**	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/2
Ej noterat	1/1	0/0	2/2	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	3/3
Summa:										421/357

Källa: Riksarkivet, Stockholm. Strödda historiska handlingar. Passväsendet. Resande från Skånska hamnar vol. 2.

* Utifrån notiser om deras hemort som Sjöland, Mön. Jylland eller enbart »Danmark».

** Två bönder »från Holstein».

Varför?

Längden ger ytterst sällan närmare besked om ändamålet med resan. De relativt korta och för vissa individer regelbundet återkommande resorna, som i fallet Pål Olsson från Knäred, kan förmodligen förklaras med någon form av handelsförbindelse. Här skulle en kompletterande studie av tullräkenskaper vara intressant att jämföra med resandeförteckningen.

I ett fall ger dock den annars inte alltför talföra längden trots allt ett intressant besked. Som framgår av tabell 1 så var böndernas resande inte jämnt fördelat över året. En intressant avvikelse vad gäller skåningarnas resande uppträder kring Sankt Hans aften, det vill säga den 23 juni. Från att ha legat på en nivå på 15 till 20 utresande och ett något mindre antal inresande per månad under perioden mars till maj, stiger antalet ut och inresande i juni plötsligt till tresiffriga tal. De allra flesta reser över kring den 21 juni och återvänder några dagar senare. Här har skrivaren plötsligt funnit anledning att notera ändamålet med resan. De skånska bönderna reser till och från, som det heter, »källorna» eller »de själländska källorna».

Resmålet är av allt att döma de heliga källor på Själland som människor sedan medeltiden besökt för att bota sjukdomar. De mest kända var Sankt Helenes kilde på norra Själland och Kirsten Pils kilde utanför Köpenhamn. Källornas vatten ansågs vara extra hälsobringande och det uppstod också regelrätta marknader vid källorna.⁸ Vad detta visar är att inte bara de ekonomiska kontakterna fortsatte som förut utan även de kulturella, men att källorna enligt inte tycks ha utövat någon större dragningskraft på hallänningarna.

Var höll kvinnorna hus?

Majoriteten av de resande var, vad gäller förteckningarna från Ystad, män, men det förekom också kvinnor. Gunnar Ståhl beräknar

andelen resande kvinnor under 1700-talet till omkring 15 procent av det totala antalet resenärer.⁹ Från Helsingborg har, som Solveig Fagerlund visat hur kvinnor regelbundet reste över till Helsingör för att avyttra varor.¹⁰

Det är därför något förvånande att det i 1693 års förteckning knappast finns några kvinnor noterade överhuvudtaget. Det gäller oavsett ståndstillhörighet. Några kvinnor är noterade som utfärdare av pass, som adelskvinnan Anna Rålamb som utfärdade pass för »en gammal bonde från Halland [vid namn] Mån» och borgarhustrun Anna »Hans Pripp».¹¹ Jag har endast påträffat en resande kvinna. Det rör sig om adelskvinnan och husfrun på Bjärsgård Elin Parsberg som den 10 juli 1693 reste över från Helsingör med två tjänare.¹² Parsberg var för övrigt inflyttad till Skåne från Danmark efter 1679.¹³

Under arbetet med denna artikel fick jag uppgifter från en motsvarande resandeförteckning daterad 1742.¹⁴ Av tidsmässiga skäl hade jag inte möjlighet att närmare sammanställa uppgifterna i den förteckningen men kunde konstatera att bara i maj och juni detta år reste 16, vad som betecknas som halländska bondhustrur, ut från Helsingborg. I längden angavs att deras resmål var Köpenhamn.¹⁵ Under samma period var de utresande manliga halländska böndernas antal nio.¹⁶

Sammanfattande reflexioner

Min mycket översiktliga och summariska genomgång av 1693 års passagerarförteckning visar att bondebefolkningen från det före detta Östdanmark regelbundet rörde sig över Öresund. Som väntat återfinns halländska bönder i förteckningen, men det trögrörliga skånska bondesamhälle, som jag tyckte mig kunna se utifrån 1680-talets sjättepengslängder har av allt att döma inte existerat.

Jag vill avslutningsvis understryka att reseförteckningarna har mycket mer att ge ur

flera olika aspekter. Resandets sociala, ekonomiska och, med tanke på resandet till de heliga källorna, kulturella dimensioner över en längre tidsperiod skulle vara en givande forskningsuppgift. En annan intressant aspekt av resandet som borde bli föremål för ett fördjupat studium är kvinnornas resande. Frågan varför de halländska kvinnorna stannade hemma på 1690-talet för att femtio år senare utgöra majoritet av den resande bondebefolkningen från landskapet skulle vara mycket intressant att titta närmare på.

Summary

This article examines the travelling patterns of peasants from the former danish provinces of Halland and Scania across Öresund after 1658. The source material consists of a passenger list dated 1693. The survey shows that the peasants travelled regularly across the border despite passport requirements and border controls. Travelling was exclusively a male phenomenon, which however seems to have changed over time as a similar list from 1742 shows a significant number of female travellers. The travellers' seem to have originated from certain parts within Halland and Scania. Possibly, travel was also concentrated to certain individuals. In this study it was also discovered that the Scanian peasants participated in what can be termed as a "cultural" traveling in that they, in large numbers around midsummer visited the sacred fountains of Zealand.

Noter

¹ Se t.ex. Sanders 2000, Persson 2001, Fagerlund 2002 och Lerbom 2007. Flera aspekter av dansk-svenska förbindelser efter 1658 tas också upp i Palm & Sanders 2010.

² Lerbom 2007 s. 127–128.

³ Förteckningen återfinns i Riksarkivet, Stockholm. *Strödda historiska handlingar*, Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693.

⁴ Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693 t.ex. bönderna Nils Svensson och Sven Nilsson från Hästveda i Göinge som anlände till Helsingborg den 19/9 och där det noteras att de inte hade något pass.

⁵ Ståhl 2010 s. 14–15.

⁶ Ståhl 2010 s. 14–15.

⁷ Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693. Pål Olsson reste ut 6/4, 23/5, 2/7 och 6/9. Inresorna skedde 12/4, 27/5, 5/7 och 12/9.

⁸ Troels Lund VII s. 272ff. Ett tack till Bengt Nilsson, Bodil Persson, Sten Skansjö och Gert Jeppsson som bidrog till att skingra min inledande förvirring kring den plötsliga skånska massutvandringen kring Sankt Hans afton.

⁹ Ståhl 2010 s. 14–15.

¹⁰ Fagerlund 2003.

¹¹ Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693 27/4 och 20/6.

¹² Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693 10/7.

¹³ Lerbom 2007 s. 136.

¹⁴ Riksarkivet, Kanslikollegium. Resanderapporter Helsingborg 1742 (GVI:3)

¹⁵ Riksarkivet, Kanslikollegium, Resanderapporter Helsingborg 1742 (GVI:3) 13/5 (4 st.), 28/5 (9 st.), 31/5, 2/6 (3 st.)

¹⁶ Riksarkivet, Kanslikollegium, Resanderapporter Helsingborg 1742 (GVI:3) 13/5 (2 st.), 31/5, 2/6 (5 st.) och 13/6.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet

Kanslikollegium

Resanderapporter Helsingborg 1742 (GVI:3)

Strödda historiska handlingar

Passväsendet. Volym 2. Resande från Skånska hamnar 1693

Litteratur

Fagerlund, Solveig. *Handel ochandel: vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv: Helsingborg ca 1680–1709*. Diss. Lunds Univ., 2002. Lund 2002

Fagerlund, Solveig. 'Smörkonor och rendekierlinger: kvinnors handel mellan Helsingborg och Helsingör under försvenskningstiden', i Frandsen, Karl-Erik & Johansen, Jens Christian V. (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige: otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Skippershoved, Ebeltoft, s. 81–90, Lund 2003

Lerbom, Jens. »Flyttare, flyktingar, återvändare: migration i gränsområdet kring Öresund under 1600-talets andra hälft», *Öresundsgränser: rörelser, möten och*

- visioner i tid och rum., s. 116–141, 2007 i Nilsson, Fredrik, Sanders, Hanne & Stubbergaard, Ylva (red.), Öresundsgränser: rörelser, möten och visioner i tid och rum, Makadam i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, Göteborg 2007
- Palm, Anders & Sanders, Hanne (red.), Flytande gränser: dansk-svenska förbindelser efter 1658, Makadam i samarbete med Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen och Centrum för Danmarkstudier vid Lunds universitet, Göteborg 2010
- Persson, Bodil E. B., Pestens gäta: farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne, Nordic Academic Press [distributör], Diss. Lunds Univ., 2001, Lund 2001
- Sanders, Hanne, 'Pest och porslin: regional identitet kring Öresund efter 1658', Kulturen., 2000, s. 162–173, 2000
- Ståhl, Gunnar, »Utrikesresandet 1720–1750: en undersökning med fokus på resor mellan Ystad och Pomern», Ale., 2010:3, s. 1–18, Lund 2010
- Troels-Lund, Troels Frederik, Dagligt liv i Norden på 1500-talet. 7, Årets fester, Bonnier, Stockholm 1932

Längs Lyckebyån i östra Blekinge under olika epoker

Av Katarina Olsson

Fil.dr i naturgeografi, Blekinge Tekniska Högskola, Karlskrona

Syftet med följande studie är att studera ett av Sveriges många vattendrag, Lyckebyån i östra Blekinge, dess betydelse för människorna som bott och verkat längs dess stränder och hur människans aktiviteter påverkat vattendraget.

Inledning

Genom historien har närhet till vatten alltid varit en viktig lokaliseringsfaktor för mänskliga bosättningar. Sötvattnet är ju en livsnödvändighet för alla levande organismer och de första stora kulturerna växte upp på flodslätter. Dessa är ofta bördiga, vilket är den främsta anledningen till att de lockat till bebyggelse, förutom närheten till dricksvatten. Det finns flera andra fördelar med att bo nära en farbar å eller vid kusten: Att färdas med båt har, framför allt under äldre tider, varit såväl enklare som säkrare än att ta sig fram på land, i ofta väglös terräng där ibland stråtrövare härjade. Fiske, vid sidan av jakt, är en av människans allra tidigaste näringar och ett gott fiskevatten var ett betydelsefullt argument för bosättning. Våra förfäder slog sig även ned vid sjöar och våtmarker för att utvinna malm och producera järn: Sjö- och myrsmalm fanns på många platser.

En annan fördel med närhet till vattendrag är att man kan utnyttja fallhöjder för kraftutvinning, vilket blev en viktig lokaliseringsfaktor för många industrier under 1700- och 1800-talen. Kvarnarnas historia är dock längre än så. De äldsta kvarnskildringarna är 2000 år gamla. Under 1700-talet, när den industriella verksamheten började att spira, drog många vattendrag med forsar och fall till sig företag, de flesta till att börja med små. Antalet anställda var få, och när det

gällde mjöl- och sågkvarnar, så drevs de ofta av bönderna själva. I Blekinge var marknaden god, man fick avsättning för sina produkter eftersom landskapet var tätt befolkat.

Vatten är även en betydelsefull råvara för många industrier, till exempel pappersindustrin, vilken har gamla anor i Blekinge. Flera av bruken anlades på 1700-talet, som mest fanns det sju bruk i drift samtidigt, omkring år 1830. Många vattendrag användes även för flottning av timmer. Det var ett enklare sätt att transportera denna otympliga råvara, än att nyttja ox- eller hästkraft på landsväg.

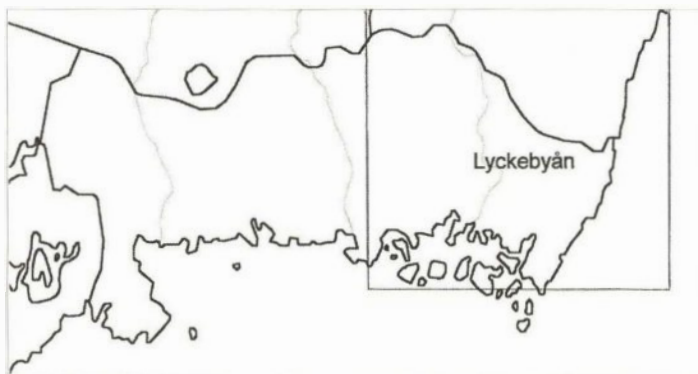
Det moderna jordbrukets genombrott på 1800-talet medförde bl.a. att de odlade ytorna blev större och större. I jakten på odlingsbar mark blev utdikning av våtmarker ett vanligt alternativ, och många utdikningsprojekt genomfördes i såväl i Blekinge, som i hela landet.

Studieområdet

Naturförhållanden

Lyckebyån rinner upp norr om Kosta i Småland och mynnar i Lyckebyfjärden, öster om Karlskrona. Själva avrinningsområdet är drygt 800 kvadratkilometer stort. Studien berör den del av ån som rinner genom Blekinge.

Berggrunden i avrinningsområdet består till allra största delen av granit. Den vanligaste jordarten är morän. Sur nederbörd

Karta över Blekinge.

Karta över Lyckebyån med omgivningar i Blekinge (ur Röda kartan, Karlskrona 21, copyright Lantmäteriverket Gävle 20011, Medgivande I 2011/0071).

som tränger ner i marken neutraliseras inte i någon större utsträckning av dessa marktyper men mer vittringsbenägna, basiska, isälvssediment finns i smala band längs med huvudfåran.

Lyckebyåns avrinningsområde är en typisk skogsbygd med mestadels barrskog. Markanvändningen domineras av skogsbruk. Andelen uppodlad mark är liten och koncentrerad till de isälvssediment som finns längs huvudfåran. År 2000 utgjorde skogsmark 77 % av den totala arealen, åkermark 7 %, betesmark 8 %, vattenytor 4 %, myrmark 2 % samt tätort 2 % (Sandsten et al 2009).

Längst i norr i Blekinge rinner ån in i Västersjön och Fursjön och följer därefter gränsen mellan Blekinge och Småland i sydostlig/sydsydostlig riktning i cirka en mil. Därefter blir riktningen allmer sydlig. Terrängen här är flack med mycket våtmarker, dock är en del av de forna sjöarna och våtmarkerna helt eller delvis torrlagda, beroende på ett stort utdikningsprojekt på 1940-talet. Genom torrläggningen vann man en del odlingsbar jord, men rent generellt kan sägas, att uppodlingsgraden är låg eftersom stenig och blockig morän dominerar. Granskog är vanligast, med en del inblandning av lövträd. Det är framför allt på marker som fortfarande hävdas av människan som lövträd är vanliga, många med äldre spår av hamling. Plataområdet utgör en fortsättning på det småländska peneplanet: Lyckebyåns fallhöjd under loppets två första mil i Blekinge är endast två meter.

Ån följer en nord-sydgående sprickdal och fortsätter in i mellanbygdens dallandskap och vidare söderut. Landskapet här är mera kuperat. Fallhöjden under de återstående dryga två milen till havet är cirka 100 meter. Lövskog blir allt vanligare, jämfört med områdena i norr, och uppodlingsgraden är något högre.

Vid Augerum skär ån igenom en rullstensås innan den rinner ut på den flacka, leriga

kustslätten: Högsta kustlinjen ligger i landskapet mellan 50 och 65 m ö h, därav de omfattande leravsättningarna. Det är här, nära kusten, som uppodlingsgraden är som högst. I Lyckeby, ett par kilometer innan ån mynnar i havet, skär den igenom ett kuperat område, där ett vattenfall naturligt bildats. Det var vid detta vattenfall som de första industrierna i trakten växte upp på 1700-talet.

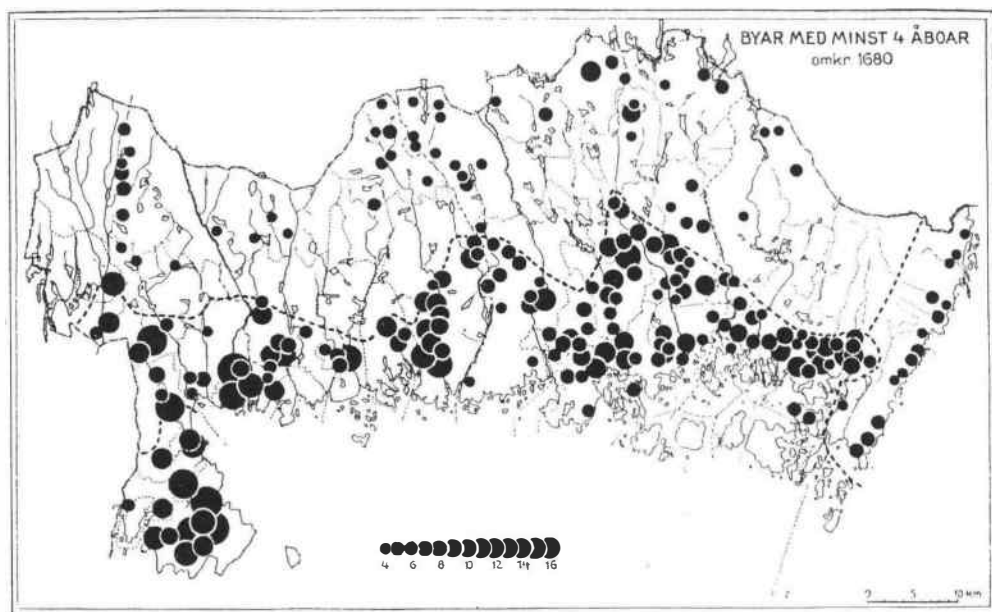
Fagerlund (1865) beskriver Lyckebyån så här:

Lyckeby eller Augrums ä, ett af Blekinges största vattendrag, inkommande i länet från de på nordöstra gränsen mot Kalmar län belägna sjöarne Fuhren, ... Västersjön, och Bockabosjön, slingrar sig, ... i många krökningar, än i stilla lopp genom sanka slättfält, än med strida förssar och vattenfall, af vilka det nedersta förekommer i den sköna nejden vid Lyckeby, der ån utfaller i viken af samma namn.

Bygden

I området kring Lyckebyån har det levt människor i tusentals år, framför allt i de kustnära trakterna. Enligt Leifh Stenholm (2009) så låg kärnbygderna i dalbygden, skogsbygden koloniserades senare. I slutet av vikingatiden fanns en potentiellt stor handelsplats i Blekinge, nära Lyckebyåns mynning i havet (Stenholm 2009). Denna sk köpingeplats låg intill landsvägen i öst-västlig riktning, och möjligen fanns här även en väg som band ihop Augerum med kusten. 1.5 km nordost om köpingeplatsen låg Lösen, omnämnd som kongelev (Stenholm 2009), en slags förvaltningsgård skött av kungliga ombudsmän. Även under medeltiden var Lösen administrativ huvudort i länet.

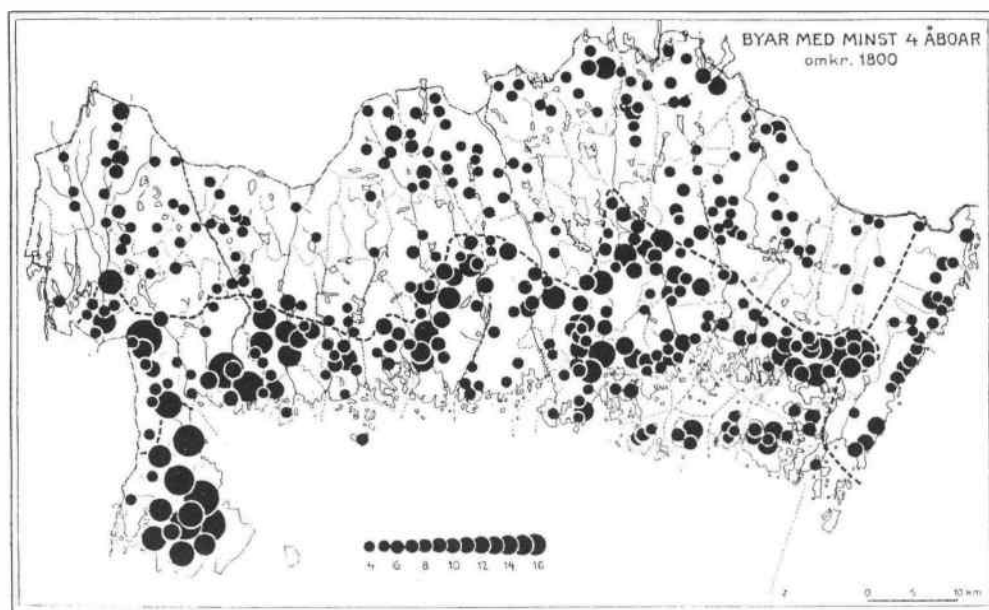
Eftersom landet höjt sig efter sista istiden och havets nivå varierat eustatiskt så har strandlinjen successivt förändrats. Vattenståndet i Lyckebyområdet kan ha varit en halv till en meter högre för 1000 år sedan jämfört med idag. Det betydde, att mera djupgående båtar än i dag kunde ta sig upp till hamnen i Lyckeby, en bit upp i ån.

Byar med minst fyra åboar omkring 1680 (Björnsson 1946).

Skogsbygden koloniserades under början av medeltiden (Stenholm 1986). Man försörjde sig på skogen, viss animalieproduktion och fiske. Viktigast av allt var kanske

sjö- och myrmalmsfyndigheterna. Ännu i slutet av 1600-talet fanns det få byar i skogsbygden. Bebyggelsen bestod till största delen av ensamgårdar (Björnsson 1946).

Byar med minst fyra åboar omkring 1800 (Björnsson 1946).

Cirka hundra år senare hade betydligt flera byar vuxit upp i Blekinge. Där det fanns stora ytor med lättbrukad mark, där fanns det också byar. Antalet torpare ökade, i delar av skogsbygden kan man tala om överbefolkning (Björnsson 1946). Otaliga odlingsrösen står kvar i terrängen och minner om generationers odlingsmöda.

Var Lyckebyån en viktig farled förr i tiden? En del historiker menar så, andra inte (Nilsson 1981). Ett argument mot är, att det är strid ström på flera ställen, och att det finns forsar och fall, vilket gör framkomligheten begränsad. Men för kortare sträckor var ån utan tvekan viktig som transportled. Valde man att färdas på land, så gick en av de medeltida huvudvägarna från Lyckå norrut, fram till vägen mellan Kalmar och Växjö (Stenholm 1986). Vad gäller fiske i ån, så omnämner Björnsson (1946) att det fiskades lax i Lyckebyån, men några kvantiteter nämns ej.

Järnhantering

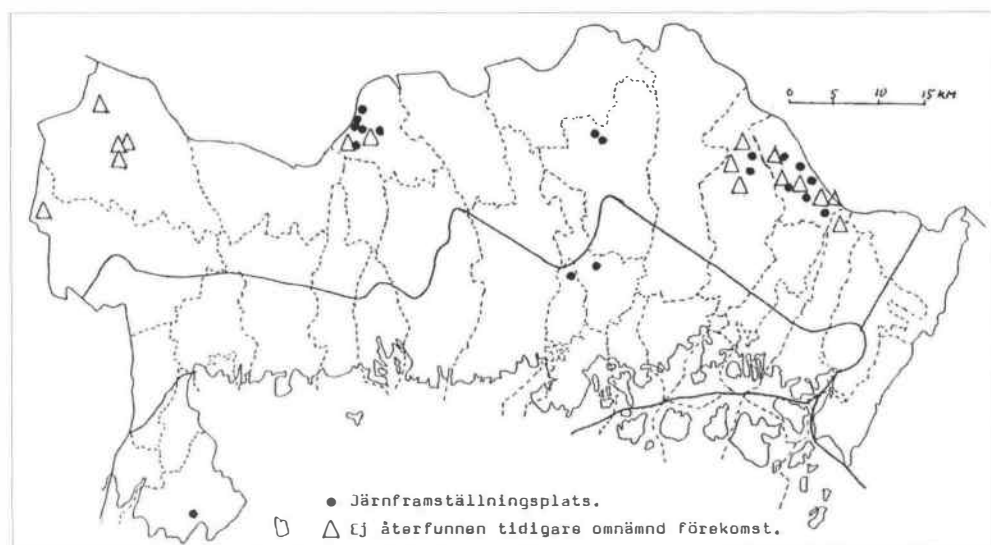
Allmänt

Enligt Sven-Olof Olsson (1995) var Skåne, Halland och Blekinge stora järnproducenter

under medeltiden. I en handelsförordning för Flensburg, daterad år 1284, talas det om Blekungs jaern som importvara till Flensburg. Det kan antingen vara järn som utvunnits i Småland och som exporterats från en blekingsk hamn eller järn som utvunnits i Blekinge. Förmodligen skedde en stor handel över nationsgränsen till Sverige, främst utmed ådalarna, men kunskaperna om den lågtekniska järnframställningen i Blekinge är tämligen ofullständiga, liksom kunskaperna om järnmalmshandlingar i landskapet.

Lokala fyndigheter

I Flymenområdet i nordöstra Blekinge, i trakterna omkring Lyckebyån, har en av länets två koncentrationer av slagg konstaterats enligt Ola Nilsson (1981). Är det slagg från lokalt anrikad malm eller är det malm som är dittransporterad? Nilsson (1981) kan inte koppla dessa järnframställningsplatser med några sjö- eller myrmalmsstäckter. Ett indicium som ändå tyder på att malmen är utvunnen lokalt är att järnframställningsplatserna ligger långt ifrån de medeltida huvudvägarna. Skulle malmen ha transporterats

Utbredning av järnframställningsplatser (Nilsson 1981).

någon längre sträcka, så hade det varit naturligare att lägga själva framställningsplatsen närmare en väg, en hamn eller en farbar å. Avståndet till Lyckebyån är inte långt, men ån med sitt strida vatten var inte lämplig för längre transporter.

Ett annat tecken på lokala fyndigheter är, att det tidigt växte upp byar i området (Björnsson 1946). På 1600-talet fanns det flera stycken här, i en i övrigt tämligen »tom» skogsbygd. Det framgår inte hur gamla byarna var. Nilsson (1981) kan inte konstatera några lämningar av medeltida boplatser i anslutning till slagghögarna, vilket ju inte utesluter att 1600-talsbyarna hade sina rötter i medeltiden. Han har dock en hypotes som stöder att byarna grundades tidigt. Han antyder att grupper av markägare gick ihop och arbetade med utvinning, produktion och försäljning av järn. När en fyndighet var slut, flyttade man gemensamt till en ny. Även Stenholm (1986) menar att just tillgången till sjö- och myrmalm skapade utkomstmöjligheter och möjliggjorde en tidig medeltida kolonisation.

Ett tredje indicium på att sjömalm fanns i området är Malmsjön. Det är en liten sjö i direkt anslutning till flera av Nilssons (1981) järnframställningsplatser i Flymenområdet. Kan sjön ha fått sitt namn efter förekomst av sjömalm på dess botten?

I *Topografiska och statistiska uppgifter om Carlskrona län eller Blekinge* (1949) kommenteras tillgången på järn i länet med »Sjömalm finns i åtskilliga insjöar såsom i Hjortsberga, Tvings, Hoby m fl socknar». Tyvärr är inte informationen mera detaljerad än så.

Ett riktigt bevis på en malmförekomst fick man vid utdikningen av Bockabosjön på 1940-talet, en sjö som låg 10–20 kilometer från de av Nilsson (1981) redovisade järnframställningsplatserna i Flymen. När sjön torrlades blottades mängder med sjömalm på sjöns botten, alltifrån mynstora

bitar till stora block (Petersson et al 1997). Några fynd av järnframställningsplatser nära Bockabosjön har inte påträffats. Däremot fanns det byar här redan på 1680-talet (Björnsson 1946), precis som i Flymenområdet. Det finns skäl att anta, att man även här bröt sjömalm och tillverkade järn.

Småskalighet

Nilsson (1981) drar slutsatsen, att den blekingska järnhanteringen under medeltiden var småskalig, men att en överskottsproduktion av järn bör ha funnits, som delvis gick på export. Järnmalmsförekomsterna i norra Blekinge hörde geografiskt ihop med de småländska fyndigheterna, vilka dock var betydligt större. Produktionen sjönk mot slutet av medeltiden, förmodligen på grund av övermäktig konkurrens från masugnsproducerat järn. Dock skriver Björnsson (1946) att år 1742 meddelades privilegier för en stångjärnshammare och en masugn i Alnaryd (väster om det aktuella studieområdet kring Lyckebyån), järnet framställdes ur myrmalm som hämtades i 47 sjöar i trakten. Järnmalmen har således spelat en viktig roll under flera sekler i Blekinge.

Verksamheter vid Lyckebyån såsom redovisade i konceptkarta 1731

Om man ska beskriva vilka verksamheter som funnits längs med Lyckebyån under flera sekler, så blir det egentligen en ögonblicksbild. Kvarnar har byggts och raserats. Fiskeredskap har satts ut och dragits upp. Människor har slagits sig ner, brukat och odlat marken. Människor har dragit upp sina bopålar och flyttat.

I en enkel karta från 1731 (Lösens socken, Lantmäteristyrelsens digitala kartarkiv) har följande verksamheter ritats in, från mynningen i Östersjön och till Smålandsgränsen:

- Lyckeby kvarn
- Möltorp quarnar (Tre byggnader utmärkta på kartan. Två kvarnar finns även med på karta Mörtön, från 1699)
- Agarums quarnar (En kvarn finns även med på karta Mörtön, från 1699)
- Tre kvarnar är markerade på en ö i ån (troligen Qvarnhollmen i karta Mörtön 1699, i vilken två kvarnar är inritade. Dock stämmer inte skalan i 1731 års karta, men den är ju skissartad)
- Ferbers ämnade sågquarn (Förmodligen där Lyckeåborgs bruk ligger idag)
- Sametsmåla quarndam (Kvarn markerad. Den finns även med på karta Mörtön, från 1699)
- Biscopsberg dam och Åhledam (Kvarn markerad. Den finns även med på karta Mörtön, från 1699)
- Strärö Ström (Kvarn markerad. Den finns även med på karta Mörtön, från 1699)
- Vjdöquarn (På karta Viequarn n:r 1 från 1688 är två kvarnar markerade i »Wyde Qvarn», som det då stavades. Wyde Qvarn bestod av endast ett hemman.)
- Biörsmålaquarn
- Netleröquarn
- Stubbelycke (en kvarn markerad. På karta Stubbelycke n:r 1 från 1688 är två kvarnar markerade. Stubbelycke bestod av endast ett hemman.)
- Viequarn
- Mestramåla quarn
- Hültzquarn (snett över ån, från Mestramåla quarn)
- Didrik Bejers ruinerade sågquarn
- Kopramåla miölquarn
- Fiskesteek* (norra delen av Södersjön, där sjö och å möts)
- Fiskesteek (norra delen av Flaken, där sjö och å möts)
- Persemåla dam
- Krükedamen (i ån, nära Baggesjön**)
- Åhledam (i ån, nära Baggesjön**)

- Fiskesteek (södra delen av Baggesjön**, där å och sjö möts)
- Fiskesteek (i ån mellan Führsjön och Salbosjön)
- Führs miölquarn
- Fleingstorps sågquarn
- Fiskesteek (norra delen av Salbosjön, där sjö och å möts)
- Fiskesteek (norra delen av Salbosjön, där sjö och å möts)

* konstruktion på å-/sjöbotten som användes för att fånga in fisk. Jfr »stäk, gärdesgårdsliknande inhägnad på sjöbotten» (SAOL).

** Baggesjön är detsamma som Bockabosjön.

Denna ögonblicksbild kan kompletteras med information från kartan Mörtön från 1699 där vid nuvarande Mariefors tre kvarnar inritade, två på Lyckebyåns västra sida och en på dess östra sida. På konceptkartan (1731) är ej dessa kvarnar inritade, däremot står det »högt fall» vilket indikerar läget. Kättilsmåla kvarn är inritad på karta Mörtön (1699), men ej på konceptkartan/Lyckebyån från 1731.

Lyckeby/Lyckå

Medeltid

Lyckeby ligger nära Lyckebyåns mynning i havet. Lyckeby är idag en förort till Karlskrona, men var en gång i tiden en betydelsefull stad vid namn Lyckea Lykaa, vilket förmodligen kommer från ordet »lycka» i betydelse ögla, stänga (Offerman 1977). Staden låg nämligen inne i en av Lyckebyåns stora meanderslingor, nedanför ett stort vattenfall.

Staden var en försvarsanläggning samt en viktig handelsplats; beroende på sitt strategiska läge behärskade man handelsvägen norrut. Det var en naturlig omlastningsplats mellan sjö- och landtransporter.

Det äldsta slottet i Lyckå var en träfästning, vilken uppfördes såsom gränsbefästning

(första gången omtalad 1452). Fästningen brändes ned och ersattes så småningom av ett stenslott som stod färdigt i början av 1560-talet. Bägge byggnaderna var i första hand försvarsanläggningar mot svenskarna, här i danska rikets östra utkant.

1600- och 1700-talen

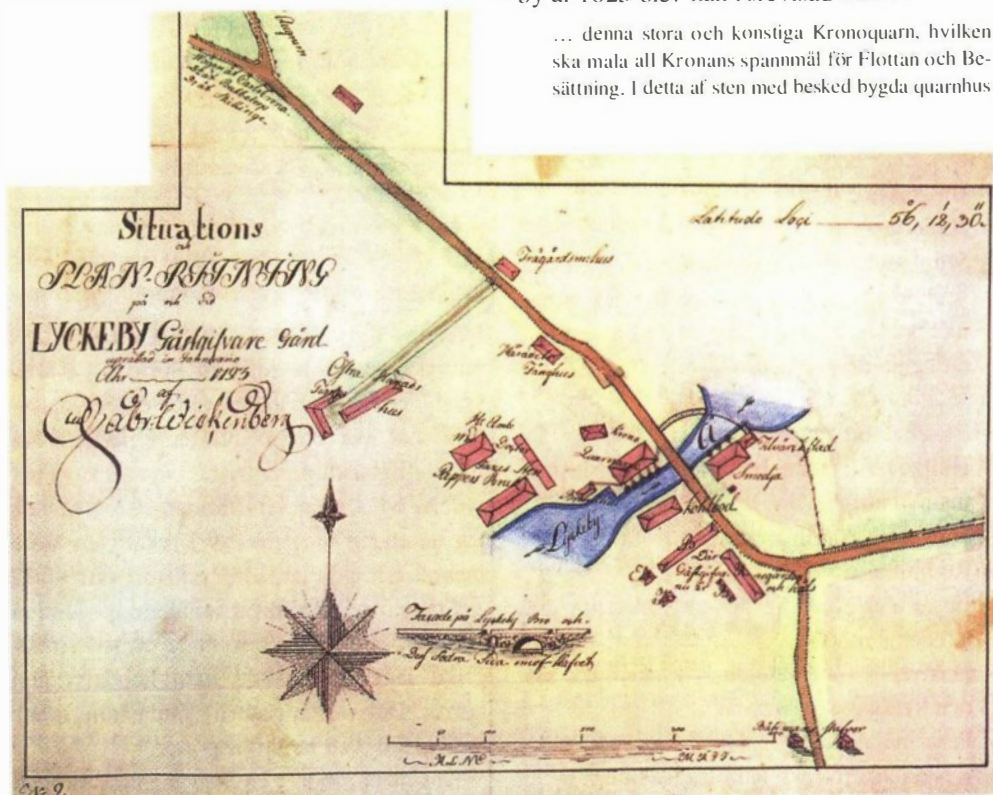
Lyckå var ingen rik stad. År 1600 befalldes dess invånare att flytta till den nyanlagda staden Kristianopel längre österut. Lyckå slott förstördes och en del av materialet användes till de nya befästningsverken i Avaskär (Kristianopel). Lyckå miste sina stadsrättigheter och år 1631 hade den forna staden förvandlats till ett litet fiskeläge.

När kyrkan rasade ihop år 1736 byggdes den aldrig upp igen. Sedan dess tillhör Lyckeby Lösens församling.

Lyckeby fick ett uppsving i början av svensktiden. När Karlskrona var nygrundat, i slutet av 1600-talet, maldes kronans spannmål i Stockholm, varefter den fraktades till Karlskrona. Detta blev naturligtvis dyrt i längden, så Amiralitetskollegium fick till uppgift att undersöka om det inte gick att bygga kvarnar vid vattendrag i Karlskronas närhet. Det visade sig, att några redan befintliga kvarnar kunde köpas in. Man bestämde sig dessutom för att bygga en kvarn i Lyckeby, vilken stod klar 1721 vid åns västra sida (Cronholm 1750). Kvarnen hade ursprungligen fyra par kvarnstenar, 50 år senare byggdes den om och försågs med ytterligare tre par. Den var den största av de för avsalumalande kvarnarna i Blekinge (Björnsson 1946).

När Fallén (Karlsson 1949) besökte Lyckebymållan år 1825 blev han förevisad kvarnen:

... denna stora och konstiga Kronoquarn, hvilken ska mala all Kronans spannmål för Flottan och Besättning. I detta af sten med besked bygda quarnhus

Karta från 1793 visande Lyckebyns centrala delar (Wickenberg 1793).

voro 7 par quarntenar, hvaraf 4 par funnos i en grupp och 3 par i den andra. Hvardera af dessa grupper drefvos af 2 vattenhjul med förenad kraft på ett kugghjul, som sedan verkade på alla quararne, som således på en gång i hvardera gruppen sattes igång men kunde äfven efter behov inskränkas, så att ej mer än en eller två förrättade malningen åt gången ... Vi vandrade äfven öfver de vattenrika rännorna och dämningen, besågo på afstånd den ofantligt höga bryggan, utför hvilken öfverflödsvattnet nedlöper för att taga sitt lopp under den kostbara Bron.

Vatten stängdes alltså inte in, utan kunde nyttjas även för andra företag. Kvarnen var i drift in på 1900-talet med kraft från vattendrivna turbiner och lades ned 1939 (Lyckeby Gille 1986). Bron som åsyftas byggdes år 1790.

Nära kvarnen låg ett bränneri, vilket var igång endast en kort tid. På samma sida ån, nedanför kronokvarnen, låg även ett stenpappersbruk, vilket utnyttjade spillvattnet från kvarnen. Här tillverkades en speciell sorts papper, som kunde stå emot både eld och vatten, och som lämpade sig som taktäckningsmaterial (Sjöborg 1792). Analyser visar (Lyckeby Gille 1986) att pappret bestod av bränd kalk, järnhaltig jord, animalisk olja (silltran?), kopparvitriol samt lumppappersmassa. Materialet fick ingen betydelse i praktiken, tillverkningen avstannade, och när kriget mot Ryssland (1788–1790) bröt ut användes lokalerna till ett slags krigssjukhus.

Vid denna tid fanns det även flera mejerier i Lyckeby. Ett av dem byggdes om i slutet av 1700-talet till segelduksfabrik för kronans räkning med 18 vävstolar och färgeri. Segelduken härifrån ansågs hålla hög kvalitet. Till de anställda vävarna byggdes bostäder i närheten, sk vävarstugor. Dessa bestod av små låga torp. Ägaren till segelduksfabriken, Fabian Filip, anlade även en vattendriven hamp- och bykestamp. En stamp var en anläggning för sönderdelning/krossning av material och fungerade ungefär som en stor mortel.

På åns östra sida uppfördes en smedja till kronan och man utnyttjade kronokvarnens dammbyggnad. Här fanns fem härdar; två stångjärnshärdar till två stångjärnshammare, en dito till kniphammare, två spikhärdar och en klensmedshärd (Vannergård 1951). Allt ihopa drevs med fem vattenhjul. 1794 började man i en byggnad intill att förädla gjutstål, järn och andra metaller (manufakturverk).

Sjöborg (1792) skrev: »för närvarande är Lyckeby ett vackert och märkvärdigt ställe. Byn består av 2 hela hemman på 7 särskilda nummer och har god åker och äng, ek- och surskog, samt ett laxfiske».

Sålunda växte Lyckeby som industriort på 1700-talet, ett århundrade då industrierna i allmänhet låg spridda över hela landskapet, och inte var av en sådan betydelse att de skapade tätorter omkring sig. Lyckeby tillhörde de få undantagen. Anledningen härtill var säkert tillgången till vattenkraft i kombination med närhet till den växande örlogsstaten Karlskrona.

Kartering av marker som översvämmades i och med att Kronokvarnen i Lyckeby byggdes

Det finns två kartor som visar vilka marker som översvämmades. Originalkartan är från 1728 och upprättad av Oloff Rijsel. Paul Lindahl gjorde en kopia år 1793, och det intressanta med denna kopia är dels, att han har valt en modernare stavning på en del ord och att färgsättningen är annorlunda. Det mest spektakulära är dock att kartan är spegelvänd!

Enligt texten till *Charta öfwer de Åckrar och Ängiar iithi Lÿckeby's, Besebodas, Mölletorps och Äugetims byars... som förmedelst Qvarn dammens üppbyggande öfweröfver bemälte Åå, af watnet förgångne äro...* (1728) så höjdes vattnet två gånger i kvarndammen. 1718 gjordes en kartläggning av detta och 1722 ytterligare en, när mera mark

togs i anspråk för dammen. Området låg mellan Augerums bro och kvarnfallet i Lyckeby.

Vad gäller karteringen år 1722 så fanns det i Lyckeby fem åboar som hade mark intill ån, och som berördes av att åkrar och ängar översvämmades: Jöran Klockare, Fredrich Höyer, De Pierre, Olof Pehrsson och Guldsmeden Giert. I Beseboda berördes Fendrick Stening. I Mölletorp var följande sex åboar berörda: Trulls Jonsson, Måns Jonsson, Jon Pehrsson, Håkan Olofsson, Enkan Elin och Lars Thorsson. I Augerum var det fem markägare som hade fått delar av sina marker översvämmade: Nils Pehrsson, Apothequaren Ferber, Jon Olofsson, Pehr Nilsson samt Lars Trullsson. Den totala ytan av översvämmade åkrar och ängar var cirka 15 tunnland åker och 33 tunnland äng.

En del utmarker blev också översvämmade. De är markerade i kartan, men ej upptagna med arealer eller något värde. Ängens och åkerns värde är satt i silvermynt.

Dessutom fanns det två skvaltekvarnar i Augerum, vilka blev obrukbara eftersom de »... äro i bakflod brakte och udugelige».

Apotekare Ferber hade del i ägor med tre jordeboksnummer. De Pierre hade ägor med två jordeboksnummer. Av allt att döma, var byarnas ägor tegskiftade på ett slumpmässigt sätt, enligt kartorna.

1800-och 1900-talen

Urbaniseringen tog fart. För Lyckeby del innebar detta att många människor flyttade. Större delen av 1800-talet behöll industrin med få undantag sin hantverksmässiga karaktär. Det var först under århundradets sista fjärdedel som utvecklingen intensifierades.

Segelduksfabriken var fortsatt mycket framgångsrik i början av seklet. 1828 sysselsatte den 100 arbetare plus ytterligare 400 av Karlskronas fattiga som spann garn (Björns-son 1946). För sin tid var fabriken en mycket

stor rörelse. Men konkurrensen hårdnade: 1832 var antalet arbetare 24 och ett par år senare lades fabriken ned helt på grund av alltför hård konkurrens från liknande anläggningar i Göteborg.

Omkring 1840 lades kronosmedjan ned och byggnaden revs.

I mitten av 1800-talet fanns det även två garverier i byn (Fagerlund 1865). Dessa var som talrikast i Blekinge just vid denna tid och minskade i antal under senare delen av århundradet. Garverierna var mycket beroende av tillgången på hudar och ekbark. Andra verksamheter i Lyckeby (Björns-son 1946) var en vadmalstamp och ett färgeri. Några decennier senare fanns förmodligen inga stampverk kvar i Blekinge. De utkonkurrerades av större industrier och kringfarande handlare. Dessutom vävdes det mycket i hemmen, för husbehov.

1859 anlades Lyckeby Järngjuteri, sedermera Lyckeby Gjuteri och Mekaniska Verkstad. Man tillverkade bla jordbruksmaskiner och gjutjärnsmöbler. En maskin som speciellt kan omnämnas är torvströmaskinen: Verkstaden var den första i Sverige att tillverka denna produkt, som såldes såväl inom som utom Sverige (Norden, Ryssland).

1862 fanns det två brännerier vid ån. De flesta brännerierna var dock koncentrerade till västra Blekinge liksom stärkelsefabrikerna, vilka etablerades i Sverige på 1850-talet. Stärkelsefabriken i Lyckeby var den största i branschen av sitt slag och anlades i ett tidigare ölbryggeris gamla lokaler.

Typiskt för senare delen av 1800-talet var att de små brännerierna lades ned, nya typer av småindustrier växte fram och metallindustrin utvecklades. Drivkraften var fortfarande att man skulle täcka de lokala behoven. Enskilda personer stod för de flesta initiativen. Sakta började även storföretag att växa fram.

Efter första världskriget inleddes en ny

epok i Lyckebyns historia. 1900-talet var förändringarnas tid. Industrin gick om jordbruket, vad gäller antalet sysselsatta. Urbaniseringen tog fart. För Lyckebyns del innebar detta, att många människor flyttade hit och byn expanderade. Det moderna Lyckeby började att växa fram, ett Lyckeby som inte längre var beroende av vattnet som energikälla, ett Lyckeby som blev en förort till Karlskrona. Byns expansion berodde bland annat på dess nya status som stationssamhälle, dess stabila bas som industriort samt den relativa närheten till Karlskrona med dess arbetsmarknad.

Dricksvatten

Karlskrona stad hade tidigt problem med sin dricksvattenförsörjning. Staden var byggd på steniga holmar, vattentillgången var mycket dålig och vattnet hade dålig kvalitet, så man fick transportera dit vatten på vattenskutor från Lyckeby. Fallén (Karlsson 1949) beskriver sitt besök i Lyckeby 1825: »...Nedanför qarnen låg en av Carlscronas Krono-vattenpråmar för att inhämta färskt vatten. Från Quarnrännan utgår...en mindre ränna, som förer vattnet directe i sjelfa pråmen, hvarifrån det sedemera uppumpas till fördelning för Garnisonen, flottan och för öfriga offentliga inrättningar samt för stadens behof... Tvenne sådana vattenpråmar aflösa hvarandra och lärer rymma circa 280 stora fat». Vatten hämtades även från Lyckeby källa, som än idag är känd för sitt goda dricksvatten.

Vattenhämtning med pråm var i längden ohållbart. Under många decennier diskuterades olika lösningar för att trygga vattentillgången. I början av 1800-talet kom idéer om att bygga ett vattenledningsverk i Lyckebyån och att dra ledningar in till staden. Denna teknik var alldeles ny (Jönsson 1963), och när verket stod färdigt 1863 var det det tredje i landet, beläget drygt en kilometer upp-

ströms utflödet i havet. Det lades intill den gamla kronokvarnen och drevs av ångmaskiner. Än idag förser Lyckebyån Karlskronas invånare med vatten. Dock har det varit mycket problem genom åren med att rena vattnet. Till exempel kan halterna av mangan och humus vara för höga och dricksvattnet blir missfärgat. För att komma till rätta med problemen planerar Karlskrona kommun att rena vattnet, tidigast år 2012, genom naturlig rening i rullstensåsen i Johanneshus. Då ska vattnet från reningsverket i Lyckeby ledas vidare till rullstensåsen, filtreras där under minst 14 dagar, och leds sedan tillbaka till reningsverket för att distribueras till abonnenterna.

Augerum

1700-talet

Augerum var en socken vid Lyckebyån norr om Lyckeby. Här växte inga större verksamheter upp på 1700-talet, men här fanns ett antal kvarnar. Se även avsnittet *Verksamheter vid Lyckebyån såsom redovisade i konceptkarta 1731* ovan.

Christopher Cronholm (1750) omnämner en hjulkvarn och *squalter till ett stort antal överallt i socknen. I Charta öfwer de Åckrar och Ängiar iithi Lÿckebyÿs, Besebodas, Mölletorps och Äugeitms byars... som förmedelst Qvarn dammens üpphÿgggande öfweröfver bemälte Åå, af watnet förgångne äro...* (1728) syns två skvaltekvarnar i Augerum som blev obrukbara när kronokvarnen i Lyckeby byggdes. Sjöborg (1792) kallar skvaltekvarnarna för husbehovskvarnar. Skvaltekvarnarna fanns ofta vid mindre tillflöden, och kunde endast användas vid vår- och höstflöden.

Det fanns ingen sågkvarn någonstans längs hela Lyckebyån skriver Sven Björnsson (1946). Det motsäger både Martin Anderssons (1998) berättelse om kvarnar i Kättilsmåla samt Cronholms observation (1750)

om en förfallen sågkvarn i Augerums socken samt konceptkartan från 1731 (Lösens socken) där det finns två sågkvarnar markerade längs med ån samt en not vid fallet i Lyckeåborg (förf. tolkning) att där ligger/ska ligga »Ferbers ämbnade sågquarn». Det är oklart om Cronholm (1750) menade denna kvarn i sin beskrivning. Vad Cronholm berättar mest om (1750) är den förfallna trädgård i Augerum som Eberhard Ferber anlade år 1711 på sina ägor invid ån. Ferber var stadsapotekare i Karlskrona vid denna tid, och hade svårt att anskaffa varor till apoteket på grund av kriget mellan Sverige och Danmark och risk för kaperier. Därför anlade han en trädgård där han odlade mängder med örter, buskar och träd, medicinalväxter som han kunde använda för att framställa allehanda mediciner. Enligt Sjöborg (1792) planterade Ferber 800 fruktträd! Han anlade även dammar med sällsynta fiskarter, varav en syns på *Charta öfwer de Åckrar och Ängiar tithi Lyckeby's, Besebodas, Mölletorps och Älgetüms byars ... som förmedelst Qvarn dammens uppbyggande öfweröfver bemalte Åå, af watnet förgångne äro ...* (1728). Enligt Cronholm (1750) försåg Ferber hela Karlskrona med grönsaker: *Ja, jag har hört en berest man fälla sitt omdöme om denna trä- och lustgård, då han stod i sitt välstånd, att han sett många furstliga, ja kungliga lustgårdar, som ej kommo upp mot denna.*

I slutet av 1700-talet anlades ett pappersbruk i Augerum (Olsson 2000), med en verksamhet som varade nästan i 100 år.

Kättilsmåla – en by i Augerums socken

Kättilsmåla ligger cirka 18 kilometer norr om Karlskrona, invid Lyckebyån. På 1930-talet var Kättilsmåla en livlig by. Här fanns bl.a. en poststation, ett mejeri, fyra affärer och två smedjor. Antagligen växte byn upp här en gång i tiden på grund av det naturliga vattenfall som bildats, när Lyckebyån sökt sin

strömfåra från högre till lägre terräng. Tidigare fanns det två kvarnar i byn (den ena tillhörde visserligen Strågeryd), de var bägge kombinerade såg- och mjölkvarnar. De lades ned i slutet av 1940- och början av 1950-talet. På platsen för Kättilsmålas såg- och mjölkvarn låg tidigare Mariefröjds pappersbruk, ett pappersbruk som var i drift under 1800-talet. År 1831 var det faktiskt det näst största i Blekinge, sett till värde av producerat papper (Olsson 2000).

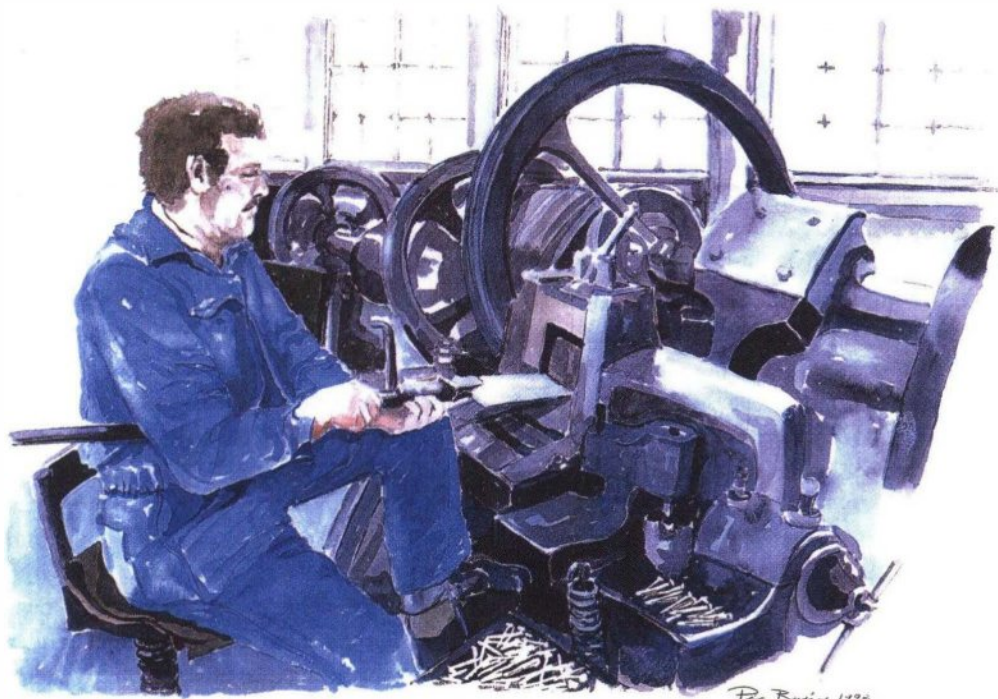
Det kom bönder långtifrån för att få sin säd mald eller för att få hjälp med att såga virke. Martin Andersson (1998) berättade att »man kom med häst och vagn ända uppifrån Smålandsgränsen. Ibland blev det långa köer på bygatan med väntande ekipage. Det var väl under högsäsong. När det gällde att såga virke, gick det inte speciellt fort. Sågen bestod av en roterande sågklinga, det gick bara att såga en bräda i taget». Håkansson (1998) var med som barn och hjälpte till i Kättilsmåla sågkvarn. Han säger:

Stockarna fördes fram med hjälp av hästar och rullades sedan in på såghanan. När timret var sågat bars det ut från kvarnen, uppför backen, och lastades på vagnarna igen, eller staplades på marken. Det var tungt att bära, till sin hjälp hade männen en stoppad läderdyna på höger axel. Den satt fast med en rem under vänster armhåla. Man lastade upp brädorna väl under högsäsong. När det gällde att såga virke, så gick det inte speciellt fort. Sågen på axeln så att de vilade mot dynan, och på så sätt blev det lite enklare att bära.

På 1980-talet avleddes en del av vattnet från sin huvudfåra i samband med en ombyggnad av kraftverket i Biskopsberg, någon kilometer nedströms.

Lyckeåborgs bruk

1759 anlade köpman Magnus Bååth en kopparhammare vid ett av vattenfallen norr om Augerum, i Lyckebyån, i Lyckeåborg. Den privilegierades samma år. Han fick härvidlag även rätt att göra ett dammfäste på hemman-

Börje Persson vid spikmaskinen på Lyckeåborgs bruk 1980. Akvarellmålning av Pia Byrin (1998) efter ett fotografi.

det på andra sidan ån (Aronsson 1995). Produktionen kom igång, men avstannade redan efter några år eftersom Bååth och hans anställda kopparsmed blev ovänner. Det var svårt att hitta yrkeskunnigt folk och 1775 såldes hela verksamheten (Swahn 1964) till karlskroniten Theodor Winckler, som uppförde ett järnmanufakturverk vid ån, inriktat på spik. Så småningom inrättades även ett litet valsverk.

Verksamheten vid bruket låg mer eller mindre nere under 1800-talets första del (Aronsson 1995). 1847 såldes anläggningen till den danske patronen Johan Fredrik Hansen som tillsammans med sin kompanjon Carl Anders Rames fick privilegium från Kungliga Bergskollegium på den nya anläggningen som skulle bestå av ett mindre valsverk och en räckhammare (Swahn 1964). Ingenting nämndes då om en eventuell spiktillverkning. Det kan ha berott på, att de nya

ägarna ämnade att tillverka spik maskinellt, och ville inte komma direkt i konflikt med de mera hantverksmässigt arbetande spiksmederna. 1855 inköptes de första spikmaskinerna. 1862 hade företaget 50 anställda varav en stor del var kvinnor och var det största företaget i området. Spiktillverkningen fortsatte ända till början av 1980-talet, valsverksdriften hade då varit avslutad i drygt 20 år. I dag tillverkas kabel- och rörtätningar, och bruket har bytt namn.

Vattenkraftens förändrade roll

På 1900-talet började de vattendrivna kvarnarna alltmer spela ut sin roll som kraftproducenter. Efterhand ersattes vattenkraften ibland med ånga och i början av seklet började elektrifieringen i stor skala. De vattendrivna kvarnarnas epok var över. För verksamheterna kring Lyckebyån var förändring-

arnas vindar starka under 1920-talet, då turbindrift blev allt vanligare.

Vid Biskopsberg, strax söder om Kättilsmåla, byggdes på 1920-talet en kraftstation vid Lyckebyån, på platsen där tidigare en mjölkvarn stått. Trots kraftverket, så tog det några år innan själva Biskopsberg elektrifierades. Håkansson (1998) berättade: »En del familjer ville inte ha någon elektricitet. De menade, att det var farligt att leda fram åskan till husknuten! Efterhand så accepterades den nya tekniken, fast en del hushåll hade bara råd med installationer i boningshusen. Ladugård, stall och uthus var då fortfarande ofta strömlösa. Vi tände vår första glödlampa hemma år 1935. Det var min storebror som fick den stora äran, och han sa till mig 'Nu ser du att läsa dina läxor pojkalue!'. Det var bara 15-wattslampor vi hade då, men vi tyckte att de lyste upp väldigt mycket, jämfört med de stearinljus och fotogenlampor som vi var vana vid».

1987 påbörjades arbetet med att bygga en helt ny anläggning, vilken var färdig året därpå.

I dag finns även vattenkraftverk i Augerum och Strömsberg i Lyckebyåns blekingska del (vattenkraft.info 2011), samt i Lyckeåborg och Mästaremåla.

Flottning av timmer

Flottning på Sveriges vattendrag anses ha startat i samband med gruvdrift på 1300- och 1400-talen (Winberg 1944). På 1700-talet började staten intressera sig för detta sätt att transportera timmer. Winberg (1944) citerar ett påbud (förmodligen ett kungligt brev, men det framgår inte tydligt av texten) från 1739:

Att borgerskapet såväl som allmogen må få nyttja en fri och obehindrad flottning igenom kungsädror och allmänna farleder, och att samma ädror och farleder ej måge dämmas, överbyggas eller med fiskeredskap uppfyllas, så att farten därigenom bliver hindrad..

Flottning av timmer och annat trä har förekommit på flera av Blekinges vattendrag, tex Mörrumsån, Mieån och Bräkneån enligt Länsstyrelsen i Blekinge (2010). Arnold Ahlbäck och Rolf Albertsson (2006) nämner Mörrumsån, Mienån och Ronnebyån som flottleder i Blekinge med flottning av kontinuerlig karaktär. Ingen flottning har noterats på Lyckebyån, men det har förmodligen skett. I alla fall har man planerat för flottning: En konceptkarta från 1731 (Lösens socken) visar hela Lyckebyåns sträckning i Blekinge, och syftet med kartan tycks vara att den ska utgöra ett planeringsunderlag för flottning av timmer på ån. Kartan lämnades till Rijxens ständers Economie depütation. Vid den här tidpunkten var behovet av virke stort, och det skulle underlätta i produktionskedjan om det gick att transportera timmer på Lyckebyån, liksom man gjorde på andra större åar i Blekinge och Småland. Det var framför allt ek som var intressant, ek som användes för bla skeppsbyggen vid varvet i Karlskrona.

Kartan från 1731 visar, var i Lyckebyån man skulle behöva röja, för att timmerflottningen skulle gå smidigt. Ahlbäck och Albertsson (2006) omnämner, att upprensning av ån påbörjades 1733, samtidigt som Mörrumsån började att rensas (och senare även Mieån). I ett kungligt brev framgår, att 5000 daler avsattes för arbetet (Ahlbäck och Albertsson 2006).

Vidare visar kartan från 1731, var man behövde spränga, var det var grunt och var det fanns vindfällerna som skulle kunna hindra stockar från att ta sig fram. Videsnår är också markerade. På kartan visas även några biflöden som behöver dämmas igen. På kartan kallas vattenområdet i Lyckeåborg (förf. tolkning), närmast uppströms »Ferbbers ämbnade sågquarn» för HolzDamen. Kan det vara så, att flottningen av timmer planerades att leda hit, och att Ferbers kvarn skulle byggas för

att ta emot detta timmer för sågning? Ett par mindre vattendrag som mynnar i Lyckebyån strax norr om Holzdamen bedömdes som flottningsbara, det ena »Bräkna Lÿcke Ström är grund sand bätten men kan flåtas». Lyckebyån söder om Ferbers ämnade sågquarn är mera skissartad än norr därom, vilket är ett indicium för att denna sågquarn är målet för det flottade timret.

Dikningsföretaget mellan Bånga damm och Fursjön

Planering

Diskussioner kring ett projekt som avsåg att ge ett nytillskott på cirka 2000 tunnland mark genom utdikning fördes redan i början av 1800-talet, avseende ett område kring Lyckebyån i norra Blekinge. Man ville härmed omvandla starrängar och övriga våtmarker till åkermark (Ehrenberg 1942).

I området mellan Fursjön i norr (öster om Saleboda) och Bånga damm, cirka 20 km söderut, fanns stora våtmarksområden kring ån, beroende på att fallhöjden endast är cirka två meter. Detta omnämns i »Topografiska och statistiska uppgifter om Carlskrona län eller Blekinge» år 1849:

Så genomlöper Lyckebyån, från Fuhren till Wernasjön, nära två mil, släta nästan vågräta fält, som i flera tusende tunnlands viss bestå af kärr och vattensjuka sk ängsmader....En sådan vattendränkt trakt förekommer inom Wissaljärda, Thorsås, Sillhöfda, Rödeby och Augerrums socknar som innehåller ej mindre än 6500 tunnland genom aftappning odlingsbar jord.

Kommissionslantmätare Abelin fick ett uppdrag av Hushållningssällskapet år 1819 att kartlägga, hur mycket odlingsbar mark som skulle kunna vinnas vid en utdikning. Abelin kom fram till siffran 1000 tunnland (Petersson 1997). En annan utredning visade en markvinst på 2000 tunnland, om en kvarn, Långemåla kvarn, revs. En mängd problem

uppstod i anslutning till kvarnförvärvet, Hushållningssällskapet tröttnade (Petersson 1997) och projektet lades på is.

På 1860-talet togs frågan ånyo upp. Flera förslag väcktes till hur projektet kunde genomföras, men även nu stannade det hela som en pappersprodukt. Dock blev en grupp bönder intresserade, och när Långemåla kvarn blev till salu i början av 1900-talet köpte de upp den. Ett problem återstod dock: Åladamarna i ån mellan Ledja och Flaken som några bönder byggt. De skulle bli förstörda vid en utdikning. Projektet gick återigen i stå.

1929 gjordes en ny undersökning enligt Petersson 1997, där det bl.a. står att läsa: »den berörda bygdens efterblivenhet kan hävas genom torrläggningens genomförande och att befolkningen längtar därefter men inser sin oförmåga utan stöd av det allmänna. Med hänsyn till de nya värden som här kunna skapas, medförande ökade skatteinkomster, måste man komma till den uppfattningen att det allmänna här kan göra stora insatser utan att i längden förlora».

1936 tillsattes Lyckebyåutredningen på uppdrag av Kungl. Maj:t. 1937 gav staten Lyckebyåutredningen uppdrag att utföra »Vattenavledningsföretaget mellan Bånga damm och Fursjön», det största dikningsföretaget i Blekinge. Dikningsarbetet, som skulle beröra cirka 200 gårdar, började 1939 och målsättningen var att vinna cirka 1500 ha jordbruksmark.

Omfattning och genomförande

Utdikningen omfattade breddning och fördjupning av Lyckebyån mellan Fursjön i norr till Forsa kraftverk i söder, en sträcka på ungefär 17 km. Fem kilometer utgjordes av sjöbottnar (Fursjön, Bockabosjön, Flakesjön, Gubbasjön/Södersjön, Hallasjön) och det mest påtagliga resultatet var sjösänkningarna. Bockabosjön var en mycket grund sjö med

ett medeldjup på en meter (Persson 1994). Största djupet var 2.4 meter och vid utdikningen sänktes sjön med drygt 1.5 meter. I Petersson (1997) finns en beskrivning av Olle Holmevi om hur folk gick man ur huse för att förse sig med fisk från den mer eller mindre torrlagda Bockabosjön:

allt folk runt sjön var engagerat och blev väl försedda med fisk. Det konserverades, saltades, rökades och kokades fisk till djuren. Det tycktes aldrig ta slut. Många kom långt ifrån och ville sätta sina nät. Vår eka var ständigt använd för fisket och alla fick så mycket de orkade frakta hem. Det var i huvudsak braxen i sjön...Fisken simmade till slut i stäm med ryggen över vattnet...Några veckor senare torrlades en sandbank tvärs över sjön mellan Bockabo och Hyltan och en mindre göl bildades i norra delen av sjön. Den hade tillflöde från Krukön och nu var fisken räddad.

Det grävdes även bikanaler för att mark rätt långt från Lyckebyåns huvudfåra skulle kunna torrläggas. Längden på dessa bikanaler var sammanlagt nästan 70 kilometer. Cirka 300 broar anlades, bl a över dessa bikanaler. Mindre arbeten utfördes för hand, men det mesta gjordes maskinellt. Riksdagens jordbruksutskott besökte företaget 1948, och följande stod att läsa i Blekinge Läns Tidning den 14:e maj:

Efter en kort skogs promenad stod man vid Lyckebyåns ränna, där ån flöt bred och trygg. På ömse sidor om ån talade höga jordvallar sitt tydliga språk om det gigantiska breddnings- och utgrävningsarbete(t) ... Ån har fördjupats 2 meter och fått botten breddad till 18 meter ... Genom regleringen har vattenytan sänkts mellan en och en halv och två meter ... Våldiga områden torrlagd mark, god, stenfri mylla, som bara väntar på plog och såningsmaskin. 2000 tunnland nyvunnen jord, som totalt revolutionerar denna sönderbrutna, magra och steniga bygd med sina många undermåliga jordbruk.

Konsekvenser

Ser man på området idag, så är resultatet av utdikningen tämligen nedslående. På många av de utdikade maderna bröts sedimenten ned och mycket sten kom i dagen, så att marken blev obrukbar. På tex sjön Flakens mad-

ängar gick det att odla i cirka ett decennium innan stenigheten blev för svår (Sjögren 1998). Sjögren uppskattade, att marken där har sjunkit ungefär en meter sedan utdikningen. Flakens sjöbotten odlades aldrig upp. Den är numera täckt med bland annat gran- och björkskog.

Den tänkta jordbruksverksamheten blev alltså inte så lönande som tänkt var. Cirka 30 % av den nyvunna marken kom till nytta för jordbruket (Petersson 1997). Andra negativa konsekvenser av utdikningen var att grundvattennivån sjönk. En del brunnar sinade och fisket försämrades/försvann helt.

Under torrår är vattennivån i Lyckebyån låg, vilket kan ge problem för Karlskronas vattenförsörjning, eftersom Lyckebyån utgör vattentäkt för kommunen. Hade till exempel Flaken bibehållits som sjö, hade vattnet i den fungerat som en buffert. Dessutom är ibland råvattnet av dålig kvalitet, bemängt med mycket humusämnen, vilket missfärgar vattnet. Eftersom det fanns pappersbruk längs ån på 1800-talet bör vattnets kvalitet då varit betydligt bättre, eftersom det krävs bra råvatten vid papperstillverkning.

Kan 1940-talets utdikningsprojekt fått ytterligare en negativ konsekvens, nämligen råvattnet av dålig kvalitet, bemängt med mycket humusämnen, vilket missfärgar sämre vatten, eftersom utdikning av våtmarker och uträtning av flodlopp innebär förkortad uppehållstid, och därmed sämre naturlig rening av vattnet? Dock visar resultat från analyser gjorda på vattenverket i Lyckeby år 1940 samt beskrivningar över vattenkvaliteten i Lyckebyån, att det fanns kvalitetsproblem redan i början av 1900-talet avseende bland annat färgtal. Detta innebär att den stora utdikningen mellan Fur och Bånga damm inte ensam orsakat den försämrade vattenkvaliteten, utan att dagens vattenkvalitet är ett resultat av olika ingrepp under lång tid (Steiner 2000).

Lyckebyåns vattenföring är ojämn. Det kan delvis vara en konsekvens av alla utdikningar, eftersom våtmarker fungerar som en svamp för nederbörden och verkar därmed utjämnande på flödet. När våtmarkerna minskat i omfång, blir det mer av snabba, kraftiga flöden vid mycket nederbörd och snösmältning, och svagare flöden under perioder med lite regn eller torka. Ambrosiani (1923) skriver angående flödet vid Augerum år 1873 »... den nästan året om ymniga vattentillgången», vilket visar att vattenflödet hade en annan karaktär då, innan de stora utdikningarnas tid som följde strax därefter.

En positiv följd av utdikningen är att skogstillväxten gynnades på de torrlagda områden som ej är impediment.

Avslutning

Genom många sekler har människor bott i Lyckebyåns närhet. Från början slog man sig ned i slättbygden i söder, där jorden var bördig och det var nära till havet, och byar växte upp. Där ån mötte havet växte tidigt en handelsplats upp, möjligen på grund av att läget var perfekt för utskeppning av järn från norra Blekinge och södra Småland. Landskapet var betydligt glesare bebyggt i norr, men en och annan bybildning fanns: Det kan ha varit så att människor slöt sig samman här för att gemensamt utvinna myr- och sjömalm och producera järn.

Här, i det danska rikets östligaste trakter, behövdes befästningar som skyddade mot svensk invasion. Den första fästningen i Lyckå byggdes i trä, vilken brändes ned. Senare byggdes en gedignare konstruktion i sten. Fästningsstaden förlorade dock sin betydelse till förmån för Kristianopel i början av 1600-talet. Lyckeby krympte till en torftig fiskeby. En del av sin forna storhet återfick man på 1700-talet, när flera verksamheter växte upp vid ån tack vare det stora vattenfal-

let: Det började med en kronokvarn, därefter följde många industrier och alla fick de sin energi från fallet.

Även längre norrut etablerades industrier, förutom de kvarnar som funnits sedan länge. I Augerums socken fanns en mängd företag under 1800-talet, bland annat flera av Blekinges pappersbruk. Det tyder på att Lyckebyåns vatten var av god kvalité, eftersom det krävs för att pappret ska hålla god standard: Man tillverkade bla psalmbokspapper och annat finare papper.

Längs ån i norra Blekinge fanns en del kvarnar som utnyttjade vattnet i ån som kraftkälla. Men några större verksamheter växte inte upp, förmodligen för att landskapet var glest befolkat. Dessutom är landskapet flackt, vilket gör att det inte finns forsar och fall som kunde utnyttjas för kraftproduktion. För att höja produktiviteten inom jordbruket genomfördes flera utdikningsprojekt, det allra största var på 1940-talet, och nya landarealer kunde läggas under plogen.

Lyckebyån har inte använts för flottning av timmer i någon större skala, men under 1700-talet skedde viss planering för timmerflottning. En kartering av åfåran gjordes i syfte att klargöra var man behövde röja och spränga, och röjning gjordes också.

Vilken är Lyckebyåns viktigaste roll idag, år 2011? Dess betydelse som kraftproducent är numera blygsam, desto viktigare är dess roll som dricksvattenproducent. Den största konsumenten är Karlskrona kommun som alltsedan 1700-talet hämtat en stor del av sitt dricksvatten härifrån. Blickar vi framåt – har kanske en del våtmarker återskapats då? Har man kanske gått tillbaka till småskaliga energilösningar, där de mindre vattendragen, till exempel Lyckebyån, spelar en viktig roll? Eller har man lagt ned kraftverken så att forslivande djurarter, som strömlevande insekter och fisk (öring och lax), har kunnat expandera igen? Historien visar oss tydligt, att ofta

sluts cirklar på de mest självklara sätt. Kanske så även för Lyckebyåns vidkommande.

Summary

For centuries, people have lived in the neighborhood of Lyckebyån, in the province of Blekinge in the southeastern part of Sweden. The first settlements were on the flat land in the south, where the soils were fertile and the sea was close. Later, the northern part of the province, where people mainly lived on forestry, cattle and fishing, was also colonized. They also lived on mining iron ore in lakes and bog ore.

During the 18th century, as a result of early industrialization, the small village of Lyckeby at the mouth of Lyckebyån, grew. The city of Karlskrona, close to Lyckeby, was a growing important military city, and as such, it needed a lot of food supply, such as flour. Therefore, a big mill was built, using power from the water fall in Lyckeby. Other industries also were set up on the river, using water power. An example of such industry is the paper mills of the 19th century producing different kinds of paper, such as paper for hymn books. This indicates, that the water from the river was of good quality.

To gain more arable land, several drainage projects were carried out during the 20th century in the northern part of Blekinge. Looking at the areas today, it is obvious that the effects of the drainage are not sustainable. In some of the drained areas, the sediment has been broken down and a lot of stones have come to light which have resulted in unusable land. There are other negative effects as well.

Lyckebyån has not been used for log-driving, but it was planned for during the 18th century: A concept map was found, showing detailed information useful for preparing the river valley for log-driving.

Which is the most important role of Lyckebyån today? The amount of produced water power is modest; the river is more important as producer of drinking water. The city of Karlskrona has ever since the 18th century used the water of Lyckebyån for drinking purposes. Karlskrona is situated on islands, with limited ground water supply. Looking into the future, how will the cultural landscape surrounding the river develop? Perhaps some of the wet lands will be restored. Perhaps the small-scale water power stations will be of more importance again? History shows us, that circles often close in the most obvious ways. Maybe also for Lyckebyån.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Lantmäterimyndighetens arkiv: Charta öfwer de Äckrar och Ängiar tilhi Lyckehys, Besebodas, Mölletorps och Älgeåms byars... som förmedelst Qvarn dammens uppbyggande öfweröfver bemälte Ää, af wattenet förgångne äro... 1728. Kopia 1793.

Lantmäteristyrelsens arkiv: Geometrisk Charta ... Rödeby socken, Stubbelycke nr 1, 1688. Akt II:25

Lantmäteristyrelsens arkiv: Geometrisk Charta ... Rödeby socken, Viekvärn nr 1, 1688. Akt II:24

Lantmäteristyrelsens arkiv: Geometrisk Delineation ... Rödeby socken, Mörtön nr 1, 1699. Akt I31-30:1

Lantmäteristyrelsens arkiv: Karta, Lösens socken 1731. Kartan är en enkel skiss över Lyckebyåns sträckning i Blekinge.

Litteratur

Ahlbäck, Arnold och Albertsson, Rolf, *Flottnings och flottningsleder i södra Sverige*, 2006

Ambrosiani, Sune, *Dokument rörande de äldre pappersbruket i Sverige*. Föreningen för svensk kulturhistoria. A-B Gunnar Tisells tekniska förlag. Stockholm 1923

Aronsson, Peter, *Lyckeåborgs bruk – Vid industrialismens genombrott i Sverige*. C-uppsats i historia. Institutionen för humaniora. Högskolan i Växjö 1995.

Björnsson, Sven, *Blekinge. En studie av det blekingiska kulturlandskapet*. Gleerupska Universitetsbokhandeln. Lund 1946.

Blekinge Läns Tidning 14 maj 1948.

- Cronholm, Christopher, 1750–1757: Blekings beskrivning. Blekingia 1976.
- Ehrenberg, Nils Gustaf, *Tvenne storföretag på torrläggningens område*. I Leander, Sigfrid (red) 1942: En bok om Blekinge. Blekinge musei- och hembygdslöföörbund.
- Fagerlund, Edvard, *Beskrifning om Lösens och Augerrums socknar*. Clemens Witt, Karlskrona 1865.
- Jönsson, Edvard, *Ett sekel sedan Karlskronas vattenledningsverk kom till*. Karlskrona stads vattenledningsverk 1863–1963. Karlskrona 1963.
- Karlson, William, *Carl Fredriks Falléns resa i Blekinge 1825*. Blekingeboken. Blekinge musei- och hembygdslöföörbund. Karlskrona 1949.
- Länsstyrelsen i Blekinge län 2010: Kulturhistorisk dokumentation av vattendrag i Blekinge 2005–2008. *Mörrumsån, Mieån, Bräkneån och Lyckebyån*. Rapport 2010:16.
- Lyckeby Gille, *Industrier och hantverkare i Lyckeby*. Lyckeby 1986.
- Nilsson Ola, *Förhistorisk och medeltida järnhantering i Blekinge*. Institutionen för arkeologi, Stockholms universitet, 1981.
- Offerman, Ove 1953: *Lyckeby i svunnen tid*. Några kapitel ur ett gammalt samhälles historia. Lyckeby gille, faksimiltryck. Karlskrona 1977.
- Olsson, Katarina, *Handpappersbruken i Blekinge på 1700- och 1800-talen*. Ale, Historisk tidskrift, sid 17–23, nr 1 2000.
- Olsson Sven-Olof, Hur omfattande var järnhanteringen i Danmark på medeltiden? I Olsson, Sven-Olof (red) 1995. *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden*. Centrum för Sydsvensk Kulturmiljöforskning. Högskolan i Halmstad. Halmstad 1995.
- Persson, Anne, *Utdikningar i Lyckebyåns avrinningsområde samt återskapande av Bockabosjön*. Uppsala Universitet, Institutionen för Geovetenskap/Hydrologi. Uppsala 1994.
- Petersson et al 1997, *Lyckebyåns utdikning i ett 50-årigt perspektiv*, Karlskrona 1997.
- Sandsten, Håkan et al 2009: Lyckebyån 2009. Lyckebyåns vattenvårdsförbund 2009.
- Sjöborg, Nils Henrik 1792, *Blekings historia och beskrivning*. Blekingia 1968.
- Steiner, Eva, *Lyckebyåns vattenkvalitet förr och nu*. Karlskrona Vattenverk, Lyckeby 2000.
- Stenholm, Leifh, *Ränderna går aldrig ur – en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lunds studies in medieval archaeology 2. Lund 1986.
- Stenholm, Leifh, *Berättelsen om Bleking – gränser i ett gränsland*. Olofström 2009.
- Swahn, Jan-Öjvind, *Lyckeåborg*. Cygnus förlags AB. Karlskrona&Lund 1964.
- Topografiska och statistiska uppgifter om Carlskrona län eller Blekinge. P A Nordstedt och söner. Stockholm 1849.
- Vannergård, U., *Minnesskrift över Lösens socken*. Karlskrona 1951.
- Winberg, Isak, *Flotningen i Sveriges allmänna flottleder fram till omkr. år 1935*. Akademisk avhandling. Göteborgs Högskola. Stockholm 1944.

Internet

Vattenkraft.info: Internetlänk 18/4 2011

Muntlig information

- Andersson, Adina och Martin 1998: Muntlig information. Kättismåla.
- Håkansson, Einar 1998: Muntlig information. Biskopsberg.
- Sjögren, Göte 1998: Muntlig information. Flaken.

Hjälp vid tolkning av handskrifter

- Kultur- och samhällsvetare Ann-Charlotte Magnusson, Borgholm

Artikeln bygger delvis på en rapport av författaren, publicerad på Högskolan Kristianstad 2000.

Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut

Av Mats Pettersson

Etnolog, f.d ekonomichef, Kristianstad

Syftet med denna uppsats är att presentera ett urval episoder som illustrerar hur personer ur den lokala befolkningen i socknarna, ibland i samförstånd med de makthavande, har agerat mot »vandrande folk» och »kringstrykare». Dessa människor hade oftast sitt levebröd från olika rörliga yrken och fick kännas vid många vedernamn eller pejorativa benämningar, i några fall härledda från det yrke de utövade. De kunde kallas tattare, krämare, pinkare, häktemakare, rackare, nattmän, vallackare, kältringar eller skojare. En del av deras sysslor var visserligen efterfrågade, men människorna var föraktade för det hot de ansågs utöva mot den rådande ordningen i lokalsamhället. Här framläggs en dokumentation av några folkliga mobiliseringar mot resande folk under slutet av 1800-talet.

... välja fast bostad och egna sig åt ett bestämdt och hederligt yrke

Det finns många vittnesutsagor om hur allmogen i Skåne under 1800-talets lopp utvecklade olika strategier för att göra sig av med eller bekämpa oönskade personer i sina trakter. Det gällde främst personer som utövade rörliga, och ofta av den bofasta befolkningen föraktade, yrken. Ingripanden mot sådana personer hade ett uttalat stöd från officiellt håll sedan lång tid tillbaka.

I ett kungligt brev sägs om dessa befolkningsgrupper att de skall: ... *inom 6 månader välja fast bostad och egna sig åt ett bestämdt och hederligt yrke, hvarjämte de få tillåtelse att besöka de marknader, som frekventeras af ortens allmoge; befinnas de deremot ströfva omkring från ort till annan, skola de dömas till straffarbete ... (K. br. d. 17 Nov. 1772)* och redan i 1686 års kyrkolag, som inte gjorde åtskillnad mellan zigeniska romer och resandefolk, heter det:

Om de landstrykare, som hos oss tartare kallas, skulle, mot vårt förbud, uti vårt rike sig insmyga och här föda några barn, eller föra nyligen födda med sig, åt

hvilka de begära döpsen, då skall sådant tillåtas, och föräldrarna troligen förmanas att sätta sig här neder på en viss ort, låta sig undervisa i den kristliga läran och träda till Guds församlings gemenskap, eller i vidrigt fall lemna barnen kvar, hvilka våra embetsmän skola låta försörja (Kap. 3, § 9)

De personer som livnärde sig på rörliga yrken benämndes »vandrande folk» eller »kringstrykare» och i officiella dokument uppgavs de ofta vara »ingenstädes mantals-skrivna». De blev även antecknade under rubriker som »obefintliga» eller »på socknens slut». I några fall blev de brutalt utkastade ur socknen.

Personer i de kringresande familjerna kallades av sin omgivning för tattare. Senare uppkom benämningen resandefolk för personer som av tradition haft rörliga yrken som levebröd. Resandefolket har sedan år 2000 som etnisk grupp status som nationell minoritet i Sverige med särskilda rättigheter.

Birgitta Svensson tog i sin avhandling *Bortom all ära och redlighet* från 1993 fasta på tattarnas spel med rättvisan. Hennes skildringar av konflikter mellan kringresande folk och den fasta bondebefolkningen har en

tyngdpunkt på Österlen. Där bodde under 1800-talets andra hälft många personer som var befryndade med Svarte Petter från Glad-sax vångar.¹

Finja sockenstämman behandlade 1873 en skrivelse där distriktets kronolänsman frågade huruvida den i Piltahusen bosatta Kajsa Lena Johansdotter Brandt »genom sina tillgöranden kan anses för den allmänna säkerheten i orten hinderlig». Stämmans enhälliga svar blev att så var fallet eftersom hon »hyste både karlar och fruntimmer som voro lika kvalificerade som hon och platsen ansågs farlig för de personer som passerade där förbi». John Sundberg skriver vidare: *Örahamla bönder lyckades så småningom driva bort tattarna från Piltahusen och de flyttade till Florröd i Vankiva församling.* (Utflyttningsattester för Kajsa Lena, en son samt två döttrar med minderåriga barn: september 1877, oktober 1878 och juli 1879.)²

Historikern Martin Ericsson menar att det främst var socialpolitiska och ekonomiska bevekelsegrunder som låg bakom lokalsamhällets diskriminering av de personer som av olika anledningar utpekades som tattare. Han skriver: *Det var varken tankar om ras eller om folkhemmet som utgjorde dess grund, utan snarare en kommuniologi där den viktigaste uppgiften var att skydda de skattebetalande medlemmarna från inflyttning av människor som kunde leda till ökade sociala utgifter; ...* Det var med andra ord den fasta befolkningens enighet om att hålla gränserna stängda som legitimerade agerandet mot gruppen tattare.³

Bondekriget i Vallarum. Angreppet på Svarte Petter och hans följe

Ett knivslagsmål den 20 februari 1882 hos en bleckslagare i Vallarum, som var Svarte Petters svärson, blev den mest spektakulära

händelse som den beryktade Svarte Petter och hans anhöriga var inblandade i.

Bleckslagaren Nils Larsson Hurtig hade med hustrun Helena Mathilda Petersson och tre minderåriga barn inflyttat till Vallarum i Frenninge socken hösten 1880.

Tumultet inleddes med en razzia från byns »icke-resande» befolkning. Enligt tidningsuppgifter hade två vagnslass s. k. tattare, med den fruktade Svarte Peter i spetsen, anlant till Vallarum och sex av byamännen begärde att länsmannen skulle utfärda arresteringsorder »på packet». Eftersom varken länsmannen eller byns fjärdingsman ville tillmötesgå kravet tog byamännen själva itu med »de kringstrykande» personerna. Sedan gubbarna från byn trängt in i huset släcktes ljuset. Sedan överfölls de av Svarte Peters följe »med dolk och revolver» och två skadades så illa att de fick bäras därifrån. En tidning slutsummerade tumultet: När länsmannen morgonen derpå kom, voro de manlige af följet borta – endast qvinnorna voro kvar, och dessa fingo följa med till häradshäktet. (Wernamo tidning 1882-03-03)

Det framkom vid rannsakingen att byborna vid tolvtiden på natten brutit sig in hos husägaren Nils Larsson Hurtig på Vallarum nr 9. Denne hade genast utropat: *Akta mina barn.* En ordväxling utbröt och bönderna som var beväpnade med käppar svarade: *Vi vill ingen något ont, vi vill blott se vilka du husar.* Sedan Nils svarat att han inte kunde neka släktingar att få husrum över natten utbröt vilt slagsmål med knivskärningar och blodsutgjutelse.

En av Vallarumsbönderna, Per Persson Swärd, dog av knivskadorna. En annan av dem, Anders Mårtensson Lund, fick men för livet och blev förlamad i ena armen. Efterlysningen i polisunderrättelserna lyder:

Arbetskarlen Andreas Fredriksson/Magnusson från Torup samt Bleckslagaren Fredrik Carlsson från Glad-sax ... hafva vid ett slagsmål i Wallarum, af Färs

Fredrik Carlsson, son till Svarte Petter och även kallad »den surögde Fredrik». Född 14 oktober 1851 i Glad-sax.

Nils Peter Carlsson, son till Svarte Petter. Född den 8 maj 1847 i Sövde.

härad med knif lifsfarligt sårat ej mindre än 4 personer, hvarlöre vederbörande polismyndigheter uppmanas att på det noggrannaste efterspana nämnda för allmänna säkerheten högst vådliga personer, samt genast häkta dem för undergående af ransakning.

Birgitta Svensson hävdar att byborna fått tillåtelse av ortens fjärdingsman att köra bort tattarna och att de därmed bibringats uppfattningen att de hade rätten på sin sida. Hon skriver vidare: *Den här sortens händelser blir allt vanligare ju mer tattarna blir bofasta och kommer i samspel med lokalbefolkningen. När bönderna tröttnat på tattarna drev de dem från hus och hem även om det kostat dem ett slagsmål.*⁴

Först mer än fem år senare kom Vallarumssaken upp vid tinget i Färs härad sedan man då fått tag på Svarte Petters son Fredrik (Holmström/Pettersson/Carlsson) som var en av de efterlysta förövarna. Denne, ibland

kallad »den surögde Fredrik», hade redan en diger brottslista bakom sig, bland annat ett mord i början av 1870-talet. Han dömdes till tre års fängelse och togs in på Malmö centralfängelse 1887. För Fredrik Carlsson var detta fängelse välbekant ty han hade konfirmerats där drygt 20 år gammal redan år 1872.⁵

I ett längre perspektiv tycks Vallarumsbönderna, trots att de åsamkades stor blodspillan, ha uppnått sitt syfte att driva ut de oönskade personerna från sitt eget grannskap. Hösten 1882 flyttade nämligen bleckslagaren och hans hustru med tre minderåriga barn tillbaka till Ramsåsa socken vid nuvarande Tomelilla där de bott på 1870-talet. Ungefär vid samma tid bosatte sig bleckslagarens sväger Nils Peter Carlsson på Tryde sand inte långt därifrån. (Se not 4!)

Polismobiliseringen på Hallandsås 1889

Länsstyrelserna i Hallands och Kristianstads län hade gemensamt beslutat att ett förstärkt polisstycke skulle anordnas med början den 1 januari 1889. Tidningen Norra Skåne, som utgavs i Ängelholm, gör sig i februari till tolk för ortsbefolkningen och anser att problemet kommit i goda händer. Tidningen säger att den förut för hederligt folk farliga passagen över åsen i stället blivit farlig för »tjufvar och kältringar» som den ene efter den andre blir omhändertagna av företrädare för ordningsmakten. Vidare påstås att man i staden Ängelholm är mycket mindre besvärade av »löst och farligt folk» än tidigare.

Det var efter ett gemensamt beslut av länsstyrelserna i Hallands och Kristianstads län som N. Lundblad i Margretetorp och C. G. Settergren i Östra Karup förordnades att från och med den 1 januari 1889 till och med den 30 april samma år i egenskap av polisuppsyningsmän lämna kronolänsmännen i Rebbelberga och Laholms fögderis södra distrikt biträde vid upprätthållandet av allmän ordning och säkerhet inom Hjärnarps och Östra Karups socknar.

Av en artikel i Skånes Allehanda framgår att Settergren redan i början av februari med stort nit börjat sitt bevakningsuppdrag. Tidningen skriver:

Genom den för »poliskydd ä Hallandsås» i Östra Karup stationerade polisuppsyningsmannen C. G. Settergrens försorg hafwa under de senaste 14 dagarne trenne danska »resande», en akrobat, en »mällerkladd» och en typograf, hwilka bettlat och saknat existensmedel, blifwit anhållna och till konungens befallningshafwande i länet öfwerlemnats,...

Vidare rapporteras att 27 personer, varav fyra utlänningar, blivit gripna och anhållits för obehörigt kringstrykande redan under årets första månader. Det finns uppgifter om att kommissarie Settergren bodde halva året i Östra Karup och halva året i Margretetorp så

att »rövarkulorna» angreps omväxlande från norr och från söder.

Den rapport som Carl Gottfrid Settergren fyra år senare lämnade till länsstyrelsen innehöll ganska drastiska formuleringar om det område som fallit på hans lott att bevaka. Enligt ett tidningsreferat hade Settergren kallat trakten för »Ett riktigt tjufnäste» och särskilt utpekat Simontorp i Hjärnarps socken som ett hos en gammal tjuf och hans söner mycket besökt tillhåll för brottslingar av alla slag. En del av kommissariens formuleringar innehöll antydningar om att brottslingarna hade stöd bland den »icke-resande» ortsbefolkningen.

Dessa anklagelser gav Östra Karups ledande män anledning att på allmän kommunalstämma kraftigt protestera mot de för socknens innevånare obehagliga och kränkande uppgifterna i Settergrens rapport. Man hade nämligen genom tidningsreferaten fått veta att Settergren påstått att Hallandsås fortfarande var ett tillhåll för brottslingar eftersom åsen beboddes av många sådana och de fick dessutom medhåll hos en del andra ortsbor. Sockenmännen skriver i sitt protokoll:

Då han här talar om Hallandsås och dess befolkning i allmänhet, måste denna framställning äfven innefatta Östra Karups kommun, hwilkens medlemmar bebo en del af norra slutningen af åsen, och då han uppgifvit åsen bebos af en mängd brottslingar, har han således stämplat en del af denna församlings såsom sådana, ...

Vidare kritiserar de hans påståenden att det i Östra Karup på ett år stulits fjorton hästar och att man där i trakten under fem år har anhållit 129 personer för brott, lösdriveri eller rymningar.

I artikeln *Vägen över åsen* skriver Rolf Thorpert:

Otaliga är historierna om bl a tattarnas bravader på åsen. Mest fruktade man på 1800-talet »Gubbakarlén» och hans vältrimmade pägar, vars namn förknippas med våldsdåd, tjuveri och lurendrejeri av alla de slag. De bodde i en liten grå koja på den skånska sidan nära Benmöllan ett stenkast från Kågeån.

Gubbakarlen. Carl Peter Petersson, född i Örkellunga 1 maj 1828, död i Hjärnarp 4 april 1901.

Huset myllrade av svartlockiga barn i alla åldrar, som tidigt fick lärdom om syskons och föräldrars färdigheter.

Gubba-Karlen hette Carl Peter Petersson och han var gift med bleckslagardottern Carolina Hallström. I familjens stuga, tillhörande Simontorp i Hjärnarps socken, uppfostrades fyra söner.⁶

Brutala utvisningsaktioner i Västra Göinge härad 1887 och 1897

En äldre kvinna från Horsaskogs by har i en intervju berättat om hur en barnrik familj, som tillhörde resandefolket och bodde i den s.k. Rackarestugan i Verums kyrkby, i slutet av 1800-talet på socknens bekostnad skickades till Amerika. Hon återger även den i bygden kända skrönan att hela familjen togs till Vieån där de i den s.k. Brohölen tvättades

Den nu helt försvunna Rackarestugan på nr 3 i Verums kyrkby.

rena från smuts och ohyra innan avfärden.⁷

Den verkliga bakgrunden till dessa berättelser går att utläsa av ett protokoll från sommaren 1887 då det beslutades att storbonden i socknen, Edvard Jönsson i Maglaröd, skulle medfölja familjen till Malmö. De ekonomiska villkoren för denna »utvisning» fastställdes av stämman: ... *beslutade(s) att till underhållskostnader för Bobergsska familjen å deras resa till Amerika skola de vid afresan från Malmö af medföljande ombudet erhålla kontant 40 kronor samt dessutom behöflig reskostnad till Malmö, hvilket allt skall af kommunens medel godtgöras.*

Före avresan till Amerika gjorde urmakaren Elias Boberg en framställning om en för honom förmånligare lösning, nämligen att han av kommunen skulle få medel för att inköpa ett hemman inom Knäreds församling. Eftersom detta avslogs av sockenstämman kvarstod tydligen bara alternativet med Amerika.

Familjen bestod då av kringresande urmakaren Elias Boberg (född 1844), hustrun Mariana Carlsdotter (född 1843) samt sju barn. Båda föräldrarna var födda i Markaryd. Kvinnan och barnen hade kommit till Verums socken från Knäredstrakten 1873 och man-

nen kom ett par år senare då han inflyttade från Ågårds by i Hishults socken. Mariana hade åren 1865–1883 fött nio barn varav två dog i början av 1880-talet. Vid sonen Alfreds födelse i januari 1875 skrev prästen:

Barnet Alfred födt i Knäreds församling, Hallands Län och döpt derstädes af Kyrkoherde Joh. H. Bostrom, enl. avisbref som hitkom d. 31/I 1875. Lyst till äktenskap söndagarna den 8. 17 och 24-de September 1872, men ännu ej vigde, och erkänner han sig vara fader till barnet Alfred enl. avisbref från Pastor i Knäred, Hallands län. (Se Tabell I.)

Elias Boberg var i likhet med systemen Kristina Malena Andreasdotter barn till Maria Eliasdotter Boberg. Modern Maria var född 15/3 1811 som dotter till vallackaren Elias Boberg i Ynglingarum, Häglinge socken och sammanlevde i Hishult med lumpsamlaren och vallackaren Andreas Nilsson. Elias’ syster Kristina Malena Andreasdotter levde tillsammans med Karl Gustaf Ahlqvist, en beryktad och mycket brottsmeriterad tattare som även var hennes kusin.⁸

Tio år efter att den Bobergska familjen skickades iväg till Nordamerika inträffade en ny utdrivning i samma socken. Denna gång var aktionen inte som förra gången en officiell sockenangelägenhet, men av allt att döma skedde den med fjärdingsmannens tillåtelse och även enligt några utsagor med hans aktiva medverkan. Det är dock tydligt att båda utdrivningsaktionerna främst motivera-

des med att man i socknen inte ville åsamkas kostnader för fattigunderstöd åt familjerna.

I ett litet hus i utkanten av socknen, vid gränsen mellan byarna Tågarp och Brogården, utefter vägen mot Farstorp bodde vid 1890-talets slut Johan Bernhard Pålsson som allmänt hölls för att vara tattare. Han försörjde sig delvis på korgmakeriarbeten och hans hus hade blivit ett tillhåll för »löst folk» från olika håll. Folket i de intilliggande byarna ansåg att mannen sysslade med tjuvnad och annan småbrottslighet.

Ortsbefolkningen kände väl till att länsmannen Oscar Emil Resfeldt uppmanat till hårda tag mot tattarna. Några personer, bland dem också socknens fjärdingsman – enligt vad som sagts mellan skål och vägg i bygden – hade beslutat sig för att ta lagen i egna händer. De hade kommit överens om att göra en razzia på torpet vid »Gödringastycket» en mörk höstnatt. Männen skred till verket lördagsnatten den 27 oktober 1897. Som anförare för operationen hade man utsett en avskedad husar som bodde i närheten. Han var bara 24 år gammal och känd som en hårdför ung man. Det sammankallade uppbådet var utrustat med verktyg och tillhyggen. För att inte bli igenkända hade männen svärtat ansiktena med sot trots att det var en mörk oktobernatt. Ortsborna stormade in i huset och övermannade Pålsson som utsattes för en skoningslös misshandel. Därefter bands han

Tabell I. Utvandringsdokumentation för familjen Boberg från 18 juli 1887:

Namn	Född	Dok nr Emibas	Utvandrade från	Destination	Datum
Elias Boberg	ca 1844	1887:3466:336	Verum Skåne Län, Sverige	Bristol	28 jul 1887
Mariana Carlsd.	ca 1843	1887:3466:336	Verum Skåne Län, Sverige	Bristol	28 jul 1887
Amanda Boberg	ca 1877	1887:3466:336	Verum Skåne Län, Sverige	Bristol	28 jul 1887
Josefina Boberg	ca 1879	1887:3466:336	Verum Skåne Län, Sverige	Bristol	28 jul 1887
Emma Boberg	ca 1883	1887:3466:336	Verum Skåne Län, Sverige	Bristol	28 jul 1887
Swante Aug. Boberg	ca 1869	1887:3468:338	Verum Skåne Län, Sverige	Goshen	28 jul 1887
Frans Oskar Boberg	ca 1871	1887:3468:338	Verum Skåne Län, Sverige	Goshen	28 jul 1887
Alfred Boberg	ca 1875	1887:3467:337	Verum Skåne Län, Sverige	Beverly	28 jul 1887
Carl Johan Boberg	ca 1865	1887:3467:337	Verum Skåne Län, Sverige	Beverly	28 jul 1887

fast i ett träd utanför huset och kunde däri-
från åse hela den fortsatta brutala operation-
en. Man bar ut alla inventarier, som sorgfäll-
igt slogs sönder och slutligen revs hela huset
ned bit för bit. Efter den fullbordade »raz-
zian» lössläpptes Pålsson och kördes iväg.

Ingen av deltagarna i utdrivningen av Pålss-
sons familj dömdes till ansvar för det som
inträffat. Mannen fick dock ersättning för det
förstörda huset. Men sexton år efter händel-
sen kom ett brev till kommunalnämndens
ordförande i socknen. Det var den för dådet
utsatte mannen, vid denna tid bosatt i Hel-
singborg, som gav sig till känna. Han försökte
utverka ytterligare ersättning och underströk
sitt krav med att om han inte gottgjordes
skulle kommuninnevånarna komma att skan-
daliseras i en »kinematografisk» film om den
brutala vandaliseringen under namnet »Wer-
omsdramatt»

I brevet berättar han om sina upplevelser
av dådet 1897:

Her ordförare... jag vill bara erindra erom att ni jorde
ett atentat mot mig för 16 år sedan och då förlorade
jag så mycket jag ägde jag skall för att få betalt det
nu spela in det i kinematografen med benämning
Weromsdramatt... mins ni när jag kom hur ni bearbeta
mitt blottade hufvud med edra blydagar, böskolfvar
och öxer tror ni om det varet en Tiger eller ett Lejon,
som hade varit så fastsurrad som jag var och ni hade
martyrad den så att di skulle kunnat stätt emot. Läns-
man Resfällt hade nog ingivett er huru ni skulle
göra... som ni vet fick jag pengar tillbaka för huset
men som ni vet hade jag lakt många pengar i repa-
ration och allt mett lösbo slog ni isönder det fick jag
ingen ersättning för... ni kan i alla fall svara mig och
läta mig veta er mening. Med all högaktning. Johan
Bernhard Pålsson⁹

Den våldsamma aktionen mot Pålsson och
hans familj hade delvis ekonomiska bevek-
elsegrunder, vilket framgår av vad som uppdagades
genom pressnotiser efter dådet. Bland
annat konstaterades att korgmakaren Bern-
hard Pålsson, som var från Helsingborg, för
en tid av 15 år hyrt den lilla stugan i Verum
och betalt hyran i förskott för hela tiden.

Enligt uppgifter som nått tidningarna befa-
rade man i socknen att få mannen och hans
familj på fattigvården varför de av »vederbö-
rande» upprepade gånger ombetts att flytta.
Han vägrade detta under hänvisning till sitt
hyreskontrakt och hävdade sin rättighet att
bo var han ville så länge han gjorde rätt för
sig. Mannen berättade efter dådet för ortens
tidning att fyra karlar sent en kväll hade kom-
mit in till honom i stugan där han satt vid sitt
korgmakeriarbete. De begärde att få se hans
kontrakt och sedan han vägrat detta överföll
de honom och släpade honom ut ur stugan.
Utanför huset var ett tjugotal personer
samlade vilka medverkade i att misshandla
honom. Enligt Pålssons egen berättelse lyck-
ades han, blödande och sönderslagen, slita
sig från de vilddjursliknande bödlarna som
sedan rusade in i stugan, slog sönder möbler
och husgeråd och förstörde hyreskontraktet.
Efter angreppet begav han sig springande i
strumplästen till Vittsjö för att träffa läns-
mannen, som dock icke var hemma. Han
fortsatte därefter till Hässleholm och anmälde
där saken till sitt distrikts länsman.

I mitten av december 1897 beskrivs hän-
delseförloppet i aktionen enligt följande: ...
*blef huset plötsligen omringadt af en mängd
personer med svärtade ansigten. Dessa frid-
störare inslogo fönsterrutorna samt jagade
ut Pålsson med hustru och barn halfnakna
och misshandlade. Derpå företogs rifning af
bostaden.* ... Redogörelsen avslutas med
upplysningen att våldsverkarna, som var ut-
rustade med sägar och yxor, tog sönder stol-
par och bjälkar tills huset föll omkull. ...
(Tidningen Kalmar 1897-12-15)

Tidningsskriverierna om överfallet på
Bernhard Pålsson hade under hösten 1897
blivit generande för folket i Verums socken. I
början av november hade Hässleholms Tid-
ning, som då var den enda tidningen med
socknen inom sitt täckningsområde, mottagit
en läsarreaktion. En invånare i den utpekade

socknen hade stött sig på tidningens formulering: »Verums icke öfver höfvan goda rykte». Tidningen nämner brevet under rubriken »Angående lynchningshistorien från Werum».

Brevskrivaren menade att det i Verum finns lika hyggligt folk som annorstädes, men tyckte att våldsverkarna i detta fall gjorde rätt. Han skrev att »karlen är en för grofvre brott straffad och i öfrigt illa känd person och huset höll på att bli ett näste för tattare och hästskojare». Tidningens kommentarer går ut på att det visserligen kan vara frestande för församlingsbor, som får dåligt folk på halsen att tillgripa »lynchjustisen» då inga andra medel att bli dem kvitt finns, men tillägger att ... öfvervåld är dock alltid öfvervåld. I Amerikas vildmarker, der ingen ordnad myndighet finnes, kan lynchjustisen vara nödvändig, men Werum får väl ej ändå jämföras med den vilda Västern i Amerika. Man betonar att även om korgmakaren var en straffad person skall väl även en sådan ha någonstädes att bo med hustru och barn, och konstaterar: ... äfven om man nu anser att man gjorde rätt i att jaga mannen ur socknen, hur vill man försvara, att han på ett så barbariskt sätt misshandlades? Tidningsreportern betvivlar inte att det finns hyggligt folk i Verum, men avslutar med att dessa i varje fall inte var med vid det omskrivna tillfället.¹⁰

Då saken kom upp vid häradsrätten i december 1897 konstaterades att det av vittnesutsagorna framgick att de överfallande varit svärtade i ansiktet och då det därtill var mörkt hade ingen med säkerhet av vittnen eller målsägande kunnat igenkännas. Rätten skrev att det till fullo var styrkt att övervåldet skett, men att ingen bevisning hade framlagt om vilka som varit med. Hessleholms Tidning meddelade den 22 mars 1898 att de instämnda personerna frikändes då det ej bevisats, att de deltagit i »lynchningen» mot B. Pålsson.

förväg för karlens i
tycker att det blir en
skadefläck på en så att
ni hellre sjelf vill bitela
mig mer för lust

ni kan i alla fall
öfver mig och låta mig
veta en mening

Med all Högaaktning
Johan Bernhard
Pålsson
min adress Johan Bernhard
Pålsson
Wernsteds Minne Husnäs
Helsingborgs Wilsons och Andersson

Brevet (slutet) från Johan Bernhard Pålsson, Villa Åbergs Minne, Wilson Park i Helsingborg den 16 december 1913.

Tattareutdrivningar i Västra Karaby och Saxtorp 1900

Soldaten Carl Fredrik Lindgren/Fredriksson (född 1767) inflyttade 1817 med andra hustrun Anna Maria Petersdotter Ullman (född 1782) och tre barn till Hanneshus i Henkels- torps by inom Västra Karaby socken. Makarna fick sammanlagt 13 barn och den första dottern som föddes i Karaby – Sofia Fredriksdotter Lindgren – blev gift med den beryktade lumpsamlaren »Svarte-Petter» Holmström/Pettersson. (Se not 5!)

Carl Fredrik Lindgrens föräldrar var av resandefolk och 1764 hade fadern fått bur- skap i Skanör med tillstånd att idka glas- och hästhandel. Notisen vid sonens födelse lyder:

Föddes Gjers Lindgrens [...] gässebarn i Ryketofta, där de under resan stadnade, och upwiste pass ifrån Skanör och attest ifrån Ilstorp af Past. W. Svenonius. Fadern Gert Lindgren (född 1726-04-01 Ytterlännäs vid Ådalen) hade en diger meritlista. Han kallas omväxlande för soldat, musketerare, artillerihantlangare, glasförare, handelsman och hästhandlare. Hustrun Anna Maria Ullmans far var den avskedade trumslagaren Peter Ullman, som året före dotterns födelse satt intagen fyra månader på Malmö fästning för »rymmande».

Lindgrensläktens medlemmar hade som redan framgått antingen varit soldater, ofta vid »Sprengtportens regemente», eller ägnat sig åt olika slags »vandrande hantverk» som bleckslageri, lumpsamlade eller arbetat som glasförare eller lerkärlshandlande.

Det blev efter hand alltmer uppenbart att flera släkter tillhörande resandefolket hade sin fasta hemvist i Västra Karaby socken. Mot slutet av 1800-talet bodde två bröder till den på Hallandsåsen beryktade Gubba-Karlen i socknen. Det var stenkärlshandlanden Johannes Petersson samt hästbytaren och sillhandlaren Kristen Petersson. Den sistnämnde blev gift med Maria Gustava Didrikdotter Lindgren som var dotter till Didrik Lindgren och Sara Rodin som tillhörde resandefolket.

Polisunderrättelser (PU) 1879 skriver om Kristen.

Bemälda Pettersson skall vara bosatt vid V. Karaby, men är sällan hemma, utan har stundom sitt tillhåll uti ett hus ä Hallandsås inom Hjernarps s:n, tillhörigt s. k. Gubbakarlen. En annan för olika våldsdåd och stölder bekant person i Karaby var Hans Petersson. Om honom heter det i PU: ... för obeh. kringstr. d. 27/11 häktats i Helsingborg o. s. d. införpassats till Malmö länsfängelse. ... han brukar drifva omkr. på landtmarknader, der han gjort sig misstänkt för stölder o. kallas gemenligen »Karaby Hans». Vid häktningen anhölls från honom 2:e mindre revolverar för sex skott, hvilka vapen antagligen äro olofligen ätkomna. Hans Petersson igenkännes lätt på ett större

temligen djupt ärr efter knifskärning, gående från v. örat nästan rakt till nära munnen.

Epoken med resandefolk mantalsskrivna i Västra Karaby socken gick mot sitt slut sedan kyrkoherden Ored Palm utnämnts till prost 1884. Han tog då mera resolut än förut itu med åtgärder för att omöjliggöra för personer i resandefamiljer att skaffa sig bostäder i socknen. Det är känt att prosten efter hand köpte upp de gatuhus som var uthyrda till resandefolket. Vidare hade han genom sin makt över folkbokföringen efter 1880 överfört ett tjugotal församlingsmedlemmar till avdelningen för obefintliga, varav 15 hösten 1884. Många av dessa tillhörde gruppen resande. Den slutliga utrensningen av resandefolk från Västra Karaby ägde emellertid rum i de folkliga svallvågorna efter de mycket omtalade Björnahusdråpen i februari 1900. I en tidningsnotis från 1888 beskrivs de rådande stämningarna i socknen:

De gamla, ruckliga husen inne i byn uppköpas det ena efter det andra, dels af kyrkoherde Palm, dels af sockenmännen, på det de skola blifva af med det farliga grannskapet. För cirka 30 å 40 år sedan voro tatarne här så farliga, att ingen vågade sig genom byn nattetid och knappt nog vid dagsljus; dessa brottslingar föröfvade talrika stölder i grannbyarne, ofta anlade de mordbrand, och flere mord kunna också skrivas på deras räkning.

Några personer tillhörande resandefolket hade på 1890-talet flyttat ut till grannförsamlingen Saxtorp. Det var bland andra hästbytaren och sillhandlaren Kristen Petersson som med hustrun Maria Gustafva Didrikdotter Lindgren bodde åren 1892–1894 i Björnahusen (som låg under Saxtorp nr 28). Även Kristens bror stenkärlshandlanden Johannes bodde strax i närheten (på nr 32) sedan 1892. Kvar i Henkelstorp i Västra Karaby fanns omkring år 1900 några andra personer av den från Österlen beryktade Svarte-Petters släkt, nämligen de två s.k. Bälिंगepojkarna Carl Peter och Gustav Adolf Johansson.

Hans Petersson, Karaby-Hans.

Bälingepojarna Carl Peter Johansson och Gustaf Johansson, söner till »Svarte Johannes», barnbarn till »Svarte Petter» och Johanna Sofia Fredriksdotter Lindgren född i Västra Karaby.

Björnahusmorden förövades av dessa ättlingar till den från Österlen välbekante tättaren Svarte-Petter i Gladsax. Brödernas far kallades vanligen »Svarte-Johannes» och uppträdde under tre olika efternamn: Karlsson, Holmström och Petersson. Hans officiella namn var Johannes Carlsson och hans yrke var kringvandrande bleckslagare och kopparslagare. Brödernas mor, Johanna Maria Johansdotter Kryger, var utomäktenskaplig dotter till kringvandrande kvinnspersonen Anna Catharina Åkerhult, senare gift med husaren Carl Gustav Kryger.¹¹

Det gick våldsamt till när bygdens folk rev ner den sista »tattarestugan» i Västra Karaby socken. Landskrona Tidning omtalar i en återblick i en artikel från 1936 hur bygdens folk våren 1900 gjorde sig av med Karaby tattare. Då tatterna efter ett stort tumult flytt från huset hjälptes traktens ungdomar åt att riva ner huset. Enligt Birgitta Svensson blev denna folkliga razzia aldrig föremål för rättsvisans ingripande.

Ett flertal tidningsartiklar från slutet av

mars skildrar det brutala händelseförloppet i samma ordvändningar men under olika rubriker, som till exempel »Domaren Lynch på skånska bygden» i *Hessleholms Tidning* och »En demonstration mot tatterna» i *Tidningen Kalmar*.

Tidningarna omtalar att ett 30-tal personer en lördagskväll samlades för att storma det hus i Henkelstorp som tillhörde den för Björnahusmordet häktade Carl Johansson. Anledningen till anloppet mot huset var att anhöriga och bekanta till den mördade Widgren flyttat dit, bl a hans styvdotter Elisabeth och den för tredje resan straffade Alfred Jönsson-Carlsson från Lund. Folkhopen började bombardera huset med stenar och andra föremål och även skott skall avlossats mot huset. Vidare sägs att alla fönster sönderslogs och att: .. *åtskillig skada anställdes å husgerådet af de använda projektilerna*. Alfred Jönsson-Carlsson försökte fly från huset, men greps och tillfogades ett stort sår i huvudet med en kniv. Först efter ett par timmar skingrade sig folkhopen.

Epilog

Två lärarstuderande har granskat den bild som förmedlas av resandegruppen i forskning och läroböcker i ämnet historia. De konstaterar att de flesta undersökningar kring resande har intresserat sig för gruppens ursprung och att dessa texter har varit genealogiskt eller historiskt inriktade, men tillägger: *På senare tid har dock allt fler etnologer och antropologer kommit att intressera sig för resande och intresset från dessa grupper har då främst legat i hur de resandes kontakt med myndigheter har format dem som grupp, vilka kulturmönster som finns inom gruppen, de resandes sociala organisation osv.*¹²

I en artikel om betydelsen av social kategorisering skriver Birgitta Svensson: *Tattarna kom att bli en mycket tydlig social kategori då staten i välfärdssamhällets uppbyggnadsskede ville styra medborgarna till ett levnadssätt som ansågs eftersträfvansvärt.*¹³

Av ett sockenprotokoll från 1902 (Träslöv) framgår hur man i en liten landsbygdskommun då förhöll sig till den s. k. tattarefrågan:

Föredrogs frågan om hvad som kan åtgöras mot s.k. tattare. Då sådana kringstrykare äro en verklig plåga för orten, och det lif de föra det uslaste som kan tänkas i liderlighet, lättja och bettleri, så uttalar stämman såsom sin mening, att, det för såväl samhällets som de s.k. tattarnas del, det vore till aldra största fördel, om en arbetsanstalt inrättas, där sådana lösdrefvare intagas och hållas till vederbörligt arbete, samt att deras barn togos om hand och utackorderades till kristliga föräldrar, som kunde gifva dem en ordentlig uppföstran.

Enligt ett annat sockenprotokoll från 1901 (Voxtorp) skulle den som inlogerade kringresande familjer böta till fattigkassan:

I anledning af derom väckt förslag, beslöt stämman att de Hemmansägare, arrendatorer, eller andra husegare som lemna husrum och nattlogi åt kringresande sysslolösa familjer, som uppgifva sig drifva handel med lerkärl blecksaker och mera dylikt, men vanligast uppehålla sig med bettleri och som kunna hänföras under benämningen tattare, skola böta, första gången herberge lemnas 5 kronor 2:dr gången 10

kroner 3:je gången 15 kronor och 4:de gången 20 kronor, hvilka böter tillfalla fattigkassan, ...

Drygt hundra år senare kommenterade tidningen Expo, under rubriken »Samhällets slaggprodukter», den svenska rasbiologins historia. Tidningen skrev 2003:

Lundborg och många av dåtidens intellektuella oroade sig för att »dåliga« arvsanlag höll på att förstöra den nordeuropeiska »folkstammen». Man trodde att det naturliga urvalet satts ur spel, framför allt av sociala förändringar. En av bovarna i dramat påstods vara industrialismen, som gav jobb och inflytande åt bredare lager av befolkningen, och gjorde det möjligt för fler av samhällets oönskade att överleva. Lundborg med flera kallade dem för nationens »slaggprodukter»: fattiga och arbetslösa, ensamma mödrar, utslagna, anarkister, tattare, homosexuella, utvecklingsstörda.

Att enskilda personer tar lagen i egna händer och försöker göra sig kvitt personer som man ogillar är en företeelse som ännu inte försvunnit. Fortfarande kommer rapporter om liknande dåd. I en tidningsnotis från 1980-talet skildras vandaliseringen av ett zigenarhem i trakten av Sandviken. Denna händelse påminner om de »folkrazzior» som omtalas här från 1800-talets slut: *Zigenarhem vandaliserat. Vandaliseringen av en finsk zigenarfamiljs hem i Högsbo norr om Sandviken har väckt starka protester... Den skedde natten mot 3 mars när familjen var tillfälligt bortrest. När de kom tillbaka var nästan hela hemmet sönderslaget, all inredning och alla möbler förstörda...*

Summary

This study presents a selection of episodes which demonstrate how local inhabitants in the parishes, at times with the tacit agreement of those in power, treated persons now known as "travellers". They usually made their living from a number of different ambulatory occupations, which were referred to by disparaging names, some of which were

derived from the work they carried out. They could be referred to as "tattare", hucksters, skimmers, collectors of latrine, schooiors or vagabonds. Some of their occupations were needed, but of such a kind that nobody else was willing to undertake them. The Travelers were despised for the threat they were considered to constitute to the established order in local society. This study presents the documentation concerning some popular uprisings against Travellers at the end of the 19th century.

Noter

¹ Svensson 1993. En annan på Österlen bekant resandesläkt var de sk Brolinarna, som även var kända som skickliga spelmän. Lorens Brolin från Abbekås hade sju barn. Fem av sönerna följde i sin fars fotspår och blev musiker. En av dem, Carl Lorentzon Brolin, deltog i riksspelmansstämman på Skansen 1910. Infadern Johannes Brolin hade börjat som häradsnattman (dvs rackare eller höledsdräng). Sambandet mellan Svarte Petters familj och Brolinarna kan utläsas av nedanstående två notiser i polisunderrättelser från 1882, där även brottskarriären för Petters då 33-åriga dotter Maria Charlotta har tagits in. Noterbart är att utövande av signeri (dvs spådomskonst) är ett av de förekommande brotten. (Svensk Uppslagsbok: Stadgandet från 1734 års missgärningsbalk om straff för den, som "far med spådom, signeri eller annan vidskepelse", kvarstod i modifierad form till 1942. Lydelsen var: *Far någon med spådom, signeri eller annan vidskepelse; böte första gången tjuo daler; eller mera, til fjortio daler; alt som brottet är til, eller sitte i hichte wid watn och bröd. Gör han thet annan gång; böte dubbelt. Söker någon råd eller bot hos signare eller spåmän; böte fem daler, eller mera, til tjugu daler; som brottet är til, eller plichte med fängelse wid watn och bröd.*) PU 18/4 1882 (Diverse Underrättelser)

1 N:o 42 C 2 omn. **Maria Charlotta Carlsdotter Pettersson** (dotter till tattern Carl Pettersson, Svarte Petterkallad), f 24/I 49 (ej 7/1) är enl. å Ystads cellfängelse tillgängliga betyg förut dömd följande straff: af **Frosta H. R. d. 7/8 67, för stölds främjande, till 2 månaders straffarb., hvilket hon undergått å Malmö läns fängelse o. frigafs d. 12/10 67, af Faurås H. R. d 5/3 75, för signeri, att böta 75 kr. hvilka ännu lära vara oguldne, o. af Enångers H. R. d. 11/2 78 för 1:a res. stöld till 5 mån. straffarb., hvilket hon undergått, (se P. U. \ 52 D. — 78, jemf. Äfven 11 : 144 C. 1 — 80),**

1 förutnämnde N:o 42 C. 2 omn. **Gustaf Carlssons** rätta namn är; enl. pb. **Gustaf August Vidricks**, men kallar sig äfven Carlsson (sonson till »Svarte Petter») samt f. 18/I 60, (ej 19/2) i Glad sax s:n, o. **Christina Didriksdotter** heter rätteligen Widriksdotter, enär hon är dotter till Wallackaren **Widrik Brolin** o. syster till den i N:o 30 B. 6 d. ä. omn. **Fredrika Widriksdotter** o. **Christina** som uppgifvit sig vara f. 27 /4 55 i Fögelholta s:n kallar sig alltid Didriksdotter då hon är häktad, men då hon vistas på fri fot skrifver hon sig för Widriksdotter, hvilket iaktagits genom hennes brevvesting med ofvan-nämnda Vidricks Carlsson, till hvilken hon är s. k. fästegvinna. Från Kristianstad kan nu möjligen lemnas uppgift, grundad å prestbetyg, ang. Christinas ålder o. födelseort, enl. medel. af Fängelsedir. Thorsson i Ystad.

Den ovan refererade notisen 42 C 2 lyder:

2:o. 1 följd af besvär, som anförts emot **Färs H. R.** utslag af d. 8/18 81 anq. i N:o 120 C. 1 — 81 omn. personer har Kungl. Hof-Rätten öfver Skåne o. Blekinge visat målet åter; att ånyo handläggas vid **Gärds H. R.** hvilken Rätt genom utslag d. 1/4 dömt **Josef Frans Oskar Holmström** ss. för 5:e resan stöld, farande med signeri, delaktighet i annans enahanda förförseelse, olaga handel, begagnande af annan persons frejdebetyg o. missfirmande af motpart inför Rätten till straffarbete 10 år; 1 månad o. 15 dagar o. 200 kr. böter; **Maria Charlotta Pettersson** för 2:a res. stöld, farande med signeri o. missfirmelse inför Rätten till straffarbete i 1 år; 9 mån. o. 50 kr. böter; **Gustaf Carlsson** till enahanda ansvar, som är uppgifvet i N:o 120 C. 1 — 81, samt **Christina Widriksdotter** för 1:a res. Snatteri och delaktighet i **Holmströms** o. **Petterssons** signeriförseelse, till 3 mån. fängelse o. 65 kr. böter; enl. medel. af Kr-länsm. **Wannholm** i Kristianstads 3:e E. — **Holmström** förekl. Senast N:o 20 D. o. **Didriksdotter** i N:o 29 B. 12 d. ä. Red

² Sundberg 1953, sid 111–113.

³ Ericsson 2010, sid 280.

⁴ Svensson 1993, sid 180. En notis i tidningen Kalmar som inhämtat uppgifterna från Ystads Allehanda belyser denna problematik: *Ett blodigt uppträde egde – säger Y. A. – rum natten mellan den 8 och 9 dennes på Tryde sand. På denna plats ha många samhällsvådliga personer eller s. k. tattare på senare tiden slagit ned sina bopälar. Deras usla nästen utgöra äfven tillhållsort för annat löst folk. Derför är allmogem i orten mycket uppbragt på dessa, för den allmänna säkerheten mindre nogräknade personer. Kronolänsmän Sjöström, en af ortens skickligaste polismän, häktade för någon tid sedan twenne af dessa »nybyggare», men ännu finnas flera af samma skrot och korn. ... (1885-02-16).*

På Tryde nr 19 bodde vid denna tid Svarte Pettersson Nils Peter Carlsson/Petersson, som var en av de häktade, och Fredrika Widriksdotter med sina fyra utomäktenskapliga barn. Nils Peter uppgav vid en rannsaking att han köpt huset och ett halvt tunnland jord 1883.

Svensson 1993, sid 178–180. Personuppgifter om »Svarte Petter» Johan Petter Holmström/Carl Pettersson enligt släktforskaren Jan Johansson (<http://www.lerberg.se/jan/p3958dec2.html>): *Holmström, Johan Petter* (»Carl Pettersson») Född den 27 september 1820 i Nosalvs församling av Kristianstads län, hampsamlare och bleckslagare. Troligen är 1841 ingick Johan Petter Holmström äktenskap med »kringstrykande pigan» Johanna Sofia Fredriksdotter Lindgren. Efter hustruns död, den 3 juli 1864, åtföljdes Holmström av en kvinna vid namn Olivia Christina Hult vilken tillsammans med häradsvallackaren Lorentz Brolin hade en son utom äktenskapet vid namn Johan Petter Lorentz Brolin. Johan Petter Holmström flyttade med sin familj från Vittaryds församling av Kronobergs län till Gladsax församling, och därifrån den 14 mars 1878 till Oderljunga församling i Kristianstads län, därifrån den 22 oktober 1884 till Asarums församling i Blekinge län enligt församlingsboken därstädes inflyttad den 31 oktober 1884. Namnet »Carl Pettersson» har sannolikt tillkommit genom förfälskning av flyttningsbetyg, likaledes har födelsedatum ändrats från den 27 september enligt födelseboken till den 7 oktober; vilken senare datum finnes i ett flertal kommitter, bland andra Gladsax, Oderljunga och Asarums församlingar. Johan Petter Holmström gick under öknamnen »Skurna Petter» och »Svarte Petter» Holmström avled den 7 maj 1900. Enligt teckningen polismedderrättelser blev Johan Petter Holmström efterlyst för stöld under dels år 1885 och 1886 samt av samma anledning häktad i Hålsingborg 1866. (se P.U. Nr 130 B17 – 1886). Straffad för 1885, häktad för stöld 1886. Dömd 7/3 1887 till 4 månader straffarbete och 2 års förlust av medborgligt förtroende. Flyttar 1850 från Vittaryd socken i Kronobergs län till Gladsax socken (L). Därifrån 14/3 1878 till Oderljunga socken (L). Flyttar 22/10 1884 till Asarums socken i Blekinge. Källa: Kungl. Biblioteket, handskriftsavdelningen, Adam Heymowski, Stamtavlor/kortläda ACC. 1970/153 4:2 Holmström (H.m:II 1) Riksarkivet, Stockholm (RA). Socialdepartementets arkiv Konseljakt (KSA) 25 sep. 1942 nr 101. Personakt Nr 765. Uppgifter är hämtade ur boken Bortom all ära och redlighet» av Birgitta Svensson (Tattarnas spel med rättvisan) sid 111 Svarte Petter från Gladsax vångar.

⁶ Thorpert 1981, sid 24.

⁷ Pettersson, M./Ruderstam, C./Lindén, I 2006, sid 102–103 och Brogårdh 1979, sid 107.

⁸ Om denne »sväger» till Elias Broberg, som även kallade sig Lindgren och Pettersson, har släktforskaren Bo Lindwall antecknat följande (<http://aforum.genealogi.se/discus/messages/83800/2232.html?1285693440>):

Karl Gustaf Ahlqvist var född 1824 1/5 i Ivetofta sn, Skåne, son till husaren och lumpsamlaren Andreas Lindgren eller Ahlqvist (född 1794 22/7 i Förlanda sn, död 1833 2/7 i Hamneda sn) och Magdalena Nilsdotter (född

1799 i Hamneda sn död 1842 i Berga sn [enligt sonens uppgift från Fängelset i Halmstad D111da:3]).

Ankom 1841 12/12 till Fängelset i Jönköping miss-tänkt för stöld, kansliförhör 13/12, dömd vid Västbo häradsrätt 1842 20/5 för 2 resan stöld till 28 dagars fängelse vid vatten och bröd; straffet avslutades 1842 2/7 och 11/7 sändes han till KB i Växjö [JK E111cc:894]. Ankom 1842 13/7 till Fängelset i Växjö, förhörd 15/7 och frigiven 1842 12/8; åter intagen på Fängelset i Växjö 1842 13/8 och dömd 1842 17/10 vid Kinnevalds häradsrätt för 3:e resan stöld till 40 par spö samt livstids arbete å fästning, genom Kgl Maj:s utslag 1843 1/4 fastställdes straffet och han avstraffades med 40 par spö vid tingsstället i Jätt 1843 6/5 och sändes 1843 10/5 till Karlskrona fästning [Kriminalvårdsanstalten i Växjö D111a:6]. Ankom 1843 27/5 till Centralfängelset i Karlskrona dömd av Kungl. Maj:s 1843 1/4 för tredje resan stöld till livstids arbete på fästning; angavs varit dömd för första resan stöld i Kronobergs län 1841, andra resan stöld i Jönköpings län 1842 och tredje resan stöld i Kronobergs län 1843 [Centralfängelset i Karlskrona D3CA:2]. Ankom 1884 25/6 till Fängelset i Halmstad för stöld (tillsammans med dottern Josefina Vilhelmina), avsänd till Malmö 1884 24/10 [Fängelset i Halmstad D111da:3]. Intagen på Centralfängelset i Malmö 1884 31/10 för fjärde resan stöld, frigiven 1889 12/12 [PU 1889:150 D6]. Kallas 1884 »korgmakare från Ulvered i Veinge sn» [PU 1884:87 B10]. Bosatt hos bleckslagaren Lars Lindgren med familj i Göstorp nr 5, Veinge sn från 1889, inflyttad från Malmö citadell 1889 16/12.

Karl Gustaf Ahlqvist levde tillsammans med sin kusin Kristina Malena Andreasdotter, född 1846 24/2 i Markaryd sn (Hfl), dotter till lumpsamlaren, valackaren mm Andreas Nilsson (född 1810 6/4 i Nykyrka sn, Västergötland, död 1889 21/9 i Hishult sn) och Maria Eliasdotter (Boberg), och hade med henne 8 barn av vilka endast dottrarna Anna Lovisa (född 1866) och Josefina Vilhelmina (född 1868) nådde vuxen ålder.

⁹ Den för attentatet utsatte korgmakaren Pålsson var son till fattighjonet, krymplingen och kringvandrade tigger-skan Johanna Carlsdotter i Skånes Fagerhult helt nära gränsen mot Småland. Hans livsöde kan sammanfattas enligt följande:

Johan Bernhard Pålsson var född 13 april 1865 i Smedhults by i Skånes Fagerhults socken i dåvarande Kristianstads län och dog 25 maj 1951 i Gustav Adolfs församling, Helsingborg. Han hade blivit änkling den 8 augusti 1935. (Hustruns dödsnotis från Gustav Adolf församling i Helsingborg lyder: Fru Sissa Pålsson, f. Björnsson, h. t. lantbrukaren Johan Bernhard Pålsson i kv. Vega No. 1. Sissa var född 1864 i Loshult och gifte sig 1886 med inhysesmannen och sadelmakaren Lago Svensson vilken dog 1892-11-29 i lungsvot, 33 år gammal. Med honom hade hon två döttrar födda 1888 och 1890. Hon blev omgift 1895 i Osby med förre artilleris-

ten Anders Olofsson Törublad som dock övergav familjen året därpå. Kort därefter blev hon samboende med Pålsson.) Johan Bernhard Pålsson noteras som oä son till Fattighjonet, krymplingen Johanna Carlsdotter (f. 3/10 1840). Modern var då bosatt i Smedhult hos sin far backstugusittaren Carl Persson (f. 22/5 1806) i Markaryds socken. I husförhörslängden noteras för Johanna; Stryker omkring, hördes enskilt 1870. I husförhörslängden 1882–1894 upptas under hennes namn följande ätta oä barn: Johan Bernhard Pålsson 65, Amalia Pålsson 65 (död 67), Ida Johansdotter 67, Charlotta Johansdotter 70, Anna Mathilda Gustafsdotter 78 Victoria 80 (död 82), Amanda 80 (död 82) och Hjalmar Fredrik Carlsson 85. Alla födda i Fagerhults socken. Modern Johanna Carlsdotter noteras som flyttad till Helsingborgs stadsförs 30/11 1890. Vid Johan Bernhard Pålsson finns följande notiser: Häktad för stöld enligt inkommen skrivelse från Kgl Hofrätten i Jönköping den 19 nov 1881 (16 år gammal). Dömd 3/12 1881. Dömd 21/7 1883 (18 år gammal) för 2:a resan stöld till fångelse i ett år samt förlost av medborgerligt förtroende i 3 år derutöver. Inskriven vid Helsingborgs sjömanshus i sept 1888. Erhållit afsked derifrån 17/12 1889. Lösdrivare Helsingborg. Utflyttad från Fagerhults socken till Helsingborgs stadsförsamling 12/12 1889.

¹⁰ Hesselholms Tidning rapporterar (den 16/11 1897) följande om en lynchreaktion från Verum:

Angående lynchningshistorien från Werum ha vi mottagit en skrivelse, som helt och hållet bekräftar hvad vi förut meddelat i saken och tillägger att kronan på öfvervåldet sattes genom att »hyttan» kullvåltes. Men brefskrifvaren håller starkt på att våldsverkarne gjorde rätt, ty säger han »karlen är en för gröfvere brott straffad och i öfrigt illa känd person och huss höll på att bli ett näste för tattare och hästskojare».

Vi medgifva, att denna upplysning om den är sann, är i viss mån egnad att ändra omdömet om våldsgerningen och att det kan vara frestande för församlingsboar, som få dåligt folk på halsen, att till gripa lynchjustisen, då inga andra medel att bli dem qvitt finnas.

Men öfvervåld är dock alltid öfvervåld. I Amerikas vildmarker, der ingen ordnad myndighet finnes, kan lynchjustisen vara nödvändig, men Werum får väl ej ändå jemföras med den vilda Västern i Amerika.

Låt vara att korgmakaren var en straffad person; äfven en sådan skall väl ha någonstades att bo med hustru och barn.

Jagas en ur fångset utsläppt, som ett vildt djur, tvingas han ju åter begå brott och blir allt hälskare mot samhället, som ej kan fräntagas från att hafva bidragit till hans fall.

Och äfven om man nu anser att man gjorde rätt i att jaga mannen ur socknen, hur vill man försvara, att han på ett så barbariskt sätt misshandlades?

Till slut försäkrar brefskrifvaren, som stött sig på vårt

uttryck om Werums sockens »icke öfver höfvan goda rykte» att i Werum finnes lika hyggligt folk som annorstädes. Delta betyffla vi ingalunda, men säkert är att de *hyggliga* Werumsboarna ef voro med vid det omskrifna tilfället.

Då saken kom upp vid häradsrätten i december 1897 konstaterades att det av vittnesutsagorna framgick att de överfallande varit svårtade i ansiktet och då det därtill var mörkt hade ingen med säkerhet av vittnen eller målsägande kunnat igenkännas. Rätten skrev att det till fullo var styrkt att öfvervåldet skett, men att ingen bevisning hade förebringats om vilka som varit med.

Hesselholms Tidning meddelade den 22 mars 1898 att de instämde personerna frikändes: ... *då det ej bevisats, att de deltagit i »lynchningen» mot B. Pålsson.*

¹¹ Björnhusmorden i februari 1900 skildrades i ett flertal tidningar, bl a följande:

Ett dubbelmord i Skåne. Landskrona den 18 Februari. Igår afton påträffades lerkärlshandlaren G. F. Widegren och arbetskarlen A. A. Lindqvist-Högberg liggande ihjälskurna på golfvet i deras bostad, Björnhusen i Saxtorps socken. Kronolänsman Ronpé har i dag såsom skäligen misstänkte för mordgerningen anhållit bröderna Gustaf och Karl Johansson från Henkelstorp i V. Karaby s:n, hvilka i går e. m. varit tillsammans på ett dryckeslag med de båda döde. Efter hållet polisförhör, hvarvid de förnekade våldet och ville göra troligt, att de båda döde själva skurit hvarandra sedan bröderna lemnat huset, förklarades de anhållne skyldige träda i häkte. Samtliga de omnämnda äro tattare. (Östgötaposten 1900-02-23).

¹² Romare/Eriksson 2008, sid 12

¹³ Svensson 1998, sid 533.

Källor och litteratur

- Brogårdh, Thore: Från Flydda dar. 1979
- Demografisk Databas Södra Sverige (DDSS). Genline Family Finder och nättidningen Rötter
- Digitaliserade svenska dagstidningar, Kungliga Biblioteket
- Ericsson, Martin: De utestängda. Kommunal diskriminering av »tattare» i Halland 1880–1941. Artikel i Möten med historiens mångfald. 2010
- Hazell, Bo: Resandefolket. Från tattare till traveller. 2002
- Lindholm, Gunborg A: Vägarnas folk. 1995
- Pettersson, Mats: »Tattareplågan» i en göingesocken 1897. Artikel i C4-häradsbladet Nr 1 1992 (KSF)
- Pettersson, Mats: Vi skaffade bostadsvagn 1919 – hemvist och levebröd in tre resande akrobat- och tivoli-familjer. Artikel i SLFÅ 2010
- Pettersson, M./Ruderstam, C./Lindén, I.: Verum förr och senare. 2006

Polisunderrättelser 1878–1900

Romare, C./Eriksson, D.: Från stigmatisering till etnisk minoritet. Om framställningen av resande i forskning och läroböcker. Uppsats 2008

Svanberg, Ingvar: I samhällets utkant. 1987

Svensson, Birgitta: Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan. 1993

Svensson, Birgitta: Kriminella, tattare och tatuerade. Betydelsen av social kategorisering och kulturell identitetsformering . Artikel i Historisk tidskrift nr 4, 1998

Sundberg, John: Finja genom tiderna. 1953

Thorpert Rolf: Vägen över äsen. Artikel i Strövtåg i kulturbyggd, red. Tore Evers. Sydkraft 1981

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2011, 200 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2. De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., professor Lars Berggren, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., lte arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, museichef Per Karsten, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, arkivarie Petra Nyberg, Lund, fil.dr Magnus Olofsson, Lund, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, fil.dr Bengt Söderberg, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Innehåll

GERT JEPSSON

Ale 50 år

I

EDMUND GABRIELSSON

Ola Månsson-affären. Några anteckningar till en bondeledares fall

6

LARS LARSSON & LEIF BROST

Uppspolad forntid

Strandfynd av människor och deras redskap på Måkläppen

25

LARS JÖNSSON & TORBJÖRN BRORSSON

Vä under vikingatid och tidig medeltid

32

ANNA MARIA GÖRANSSON

Gert van Groningen. Danmarks förste store stenhugger under renässansen

53

JENS LERBOM

Från Halland till Själland – några funderingar kring en förteckning över
in- och utresande i Helsingborg 1693

74

KATARINA OLSSON

Längs Lyckebyån i östra Blekinge under olika epoker

79

MATS PETTERSSON

Folkliga aktioner mot oönskade personer i Skåne vid 1800-talets slut

98